

I-40552

Mihajlo Mihajlov

Domovina je sloboda

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Nародна библиотека Србије, Београд

323(497.1)"1964/1994"(046)

MIHAJLOV, Mihajlo

Domovina je slobodna / Mihajlo Mihajlov.
– Beograd : Radio B92, 1994 ([Beograd] :
Publikum). – 384 str. ; 20 cm. – (Apatridi)
Tiraž 600. – Str. 363–373: Odanost duhovnom
nemiru / Mirko Đorđević. – A Selected
Bibliography of Mihajlo Mihajlov's Work: str.
375–378.

323(47)(046) 929:32 Михајлов М.

012 Михајлов М.

а) Михајлов, Михајло (1934–)

б) Југославија – Политичке прилике – 1964–1994

с) СССР – Политичке прилике

ID=31362572

SADRŽAJ

I

DISIDENTSKO ISKUSTVO

Zašto nisam razgovarao sa Nikitom Hruščovim	11
Trenutak buđenja	20
Krivica i spasenje	24
C.Z. u Bačvanskoj bb	27
Zaštita - politička i policijska	31
O balkanskim delatnostima	37
Pitanja i odgovori	43
Moje Sarajevo	47
Disidenti danas i juče	51
Živeti u Vašingtonu	55
Ukrajina i Hrvatska	61
O 9. martu 1991.	65
Bolje ikad nego nikad -	
Radio Slobodna Evropa za Jugoslaviju	67
Suživoti udaljenih epoha	75

II

JUGOSLOVENSKI GRAĐANSKI RAT

SSSR - jugoslovenskim putem	81
Poslednje upozorenje	85
Zašto samo Srbija	89
Od Zabele do Vašingtona	94
Žrtve ili krivci	99
Kvalitet i kvantitet slobode i neslobode	102

Inercija laži	106
Šta je prljavo u "prljavom" ratu	111
Svetlo u tami	114
Realnost i otpor	118
Gašenje jedne svećice	121
Dve osnovne zablude naše opozicije	126
Na putu ka trećoj Jugoslaviji	129

III

RUSIJA

Čiji je kiseonik?	139
Kraj igre	143
Zakletve i zabrane	147
Oprez Dostojevski	151
Srodstvo po izboru	154
Uoči velikih odluka	159
Sve Lenjinove ljubavi	163
Povratak slavnog izgnanika	167
Zakonitosti i bezakonja društvenog razvoja	173
Beskraj i kraj dezintegracije	178
Ubrzanje klatna	185
Značaj smutnih vremena	188
Haos i rasulo	192
Već viđeno, pa zaboravljeno	196
Bapske priče i srušeni mostovi	200
Nacionalni pisac - ujedinitelj	202
Diktature i izbori	205
Koreni zla	208
O ruskoj mafiji	212
Ni prvi mnogopartijski izbori, ni najslobodniji	216
Izvinjenje "Republici"	221
Šok terapija na ruski i američki način	225
Bol i sramota	231
Paradoksi antiratnog pokreta	235
Između dva ekstrema	239

Pravo na državu ili put u ništavilo	246
Koreni zla	252
Vojske, granice i zastave	257
Ne spasava sloga već samo demokratija	262
Laži i istine sukobljenih blizanaca	266
Bolno buđenje	271
Politički vicevi u folkloru i životu	275
Kraj jedne idejne konfuzije	281
Stare ideje i novo iskustvo	285
Svetle vesti, žrtve propagande, zagonetke	289
Rešenje nerešivog problema	294
Biti prorok	298
Pravo na domovinu	302
Strašnije od noža i metka	306
Krivica i osveta	310
Poredak i haos	314
Aktivna i pasivna nesloboda	319
Stvaranje društvene hysterije ili naslina borba sa zlom	324
Američki socijalisti	329
U tunelu, usred mraka...	335
Komično i tragično	340
Satanizacija margarina	344
Pre dve decenije, u ovo vreme	348
Organski istok i mehanički zapad	354
Herojska i tragična mistifikacija	359
O bitnom i nebitnom	364

POGOVOR

Mirko Đorđević	
Odanost duhovnom nemiru	371

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA	381
------------------------	-----

I
DISIDENTSKO ISKUSTVO

ZAŠTO NISAM RAZGOVARAO SA NIKITOM HRUŠČOVIM

U svojoj političkoj autobiografiji štampanoj pod nazivom "I vraća se vetar na svoje ishodište", jedan od najistaknutijih ruskih disidenata Vladimir Bukovski upoređuje iznenadni prelazak iz totalitarnog sveta u demokratski sa naglim izronjavanjem sa velike dubine na površinu vode. Iznenadna promena pritiska može biti opasna za čoveka. Sam Bukovski je iz sovjetskog zatvora, u kojem je robijao mnoge godine, te je trebalo još dugo da robija, bio iznenada, bez ikakvog upozorenja, avionom prebačen na Zapad, zahvaljujući međudržavnom dogovoru o razmeni za jednog drugog političkog zatvorenika - generalnog sekretara Čileanskih komunista Luisa Korvalana.

Kako sam za poslednje tri godine više puta "ronio i iznjojao" iz Jugoslavije na Zapad i obratno, verovatno sam se navikao na iznenadne promene pritiska. Pa i Jugoslavija sada nije totalitarna, a i ja tamo nisam bio zatvorski gost. Pa ipak se "promena pritiska" skoro fizički oseća. Ovde, u Americi, već posle par dana dosadilo mi je da čitam, slušam i pričam o jugoslovenskim izborima. Jasno je samo jedno: demokratska opozicija nije smela pod datim uslovima da izlazi na izbore. Sve ostalo je sporedno; monopol na televiziju, pretpostavke lažiranja rezultata, nekorektni spiskovi birača i tome slično. Međutim, sada je kasno o tome govoriti.

Dosadilo mi je misliti i raspravljati o jugoslovenskoj krizi skoro isto tako kao pričati u intervjuima za novine i na beogradskim televizijskim kanalima o svojoj disidentskoj biografiji: kako su me prvi put hapsili, sudili mi, kako me je Tito napadao, kako sam i gde robijao, kao štrajkovao glađu i tako dalje. Sada je to sve već daleka prošlost, uostalom, kao i ovi poslednji izbori. U stvari, čudno je da izgleda baš niko nije pročitao moju prvu knjigu koju je pre dve godine štampalo u Beogradu malo izdavačko preduzeće "Novo delo". Inače mi ne bi postavljali uvek ista pitanja.

Više od izbora, na mene je ostavila utisak činjenica da u Beogradu ima sve više ulica koje nose imena mojih nekadašnjih prijatelja. Ulica Leonida Šejke, ulica Danila Kiša... Nadam se da se u skoroj budućnosti u Beogradu, uostalom kao i u drugim gradovima, neće povećati broj ulica koje nose imena mojih bliskih drugova. Za ulice uvek ima vremena.

Pa ipak, što se tiče moji disidentskih dogodovština, o kojima mi je toliko dosadilo da govorim, postoji nešto o čemu do sada nisam pričao, mada se desilo na samom početku mog sukoba sa komunističkim vlastima Titove Jugoslavije. Mada je ta priča samo sasvim neznatno povezana sa decembarskim izborima, tačnije sa nekim akterima tih izbora, ispričaću je upravo zato što o situaciji u Srbiji, porastu nacizma na Balkanu, ratu u Bosni i Hercegovini, pregovorima u Ženevi, planovima za vojnu intervenciju i tome slično, u ovom trenutku više organski ne mogu ozbiljno da raspravljam. Barem meni je to sve i previše jasno.

Dakle, uvertira u moju disidentsku epopeju desila se pola godine pre nego što sam uhapšen posle prvog Titovog pomirljanja mog imena u negativnom kontekstu. Desilo se to u Moskvi u leto 1964, gde sam proveo pet nedelja u okviru programa kulturne razmene između Jugoslavije i SSSR-a, tačnije - razmene između Zagrebačkog sveučilišta i

Moskovskog državnog univerziteta - MGU. U to vreme sam predavao modernu rusku književnost kao asistent na Slavističkoj katedri Filozofskog fakulteta u Zadru, gde je bila filijala zagrebačkog univerziteta. Tako sam ja pet nedelja bio gost Moskovskog univerziteta, a neki predavač iz Moskve - gost Zagrebačkog.

Kako sam od početka šezdesetih godina mnogo pisao o jugoslovenskim listovima i časopisima o ruskoj kulturi i literaturi, odlučio sam da iskoristim boravak u Rusiji za lični kontakt sa nekolicinom pisaca čije sam knjige cenio. Pratilac, koji mi je u Moskvi bio dodeljen, obavestio me je da moram podneti spisak imena pisaca sa kojima bih se rado sreo Komisiji za inostrane veze Saveza pisaca SSSR-a, te će mi ta komisija organizovati susrete. U Komisiji su me obavestili da će moći u toku jednog meseca da mi organizuju susrete najviše sa dvojicom pisaca.

To me, naravno, nije zadovoljilo. Odlučio sam da sam, na svoju ruku, pokušam naći željene literate. Učinio sam to na najjednostavniji način: putem telefona. U to doba, zbog razvijene špijunomanije, u Moskvi nije postojao telefonski imenik za javnu upotrebu, kao uostalom ni sada, ali bilo je dosta kioska po ulicama gde se za nekoliko kopejaka dobijao telefonski broj čoveka, ukoliko vam je bila poznata godina njegovog rođenja i ime oca. Tako sam uspostavio vezu sa nekolicinom pisaca, a oni su me zatim povezali sa drugim autorima, čak i sa nekima za koje do tada nisam ni čuo, a bili su najznačajniji stvaraoci svog doba. Bulat Okudžava, na primer. Iz tih susreta i razgovora rodila se knjižica "Leto moskovsko", koja me je i protiv moje volje ubacila u disidentsku orbitu odakle povratka na zemlju, u to doba, nije moglo biti.

Naime, moj spis je trebalo da bude štampan u nastavcima u tri prva broja časopisa "Delo" za 1965. godinu, ali posle

drugog nastavka taj broj časopisa je zabranjen. Sovjetski ambasador je uložio protest, Tito me napao i ja sam bio uhapšen, upravo nekoliko meseci pre odbrane doktorata na Zagrebačkom sveučilištu. Najvažnije u svemu je to da sam ja sve ono zbog čega su me optuživali davno pre toga napisao i štampao u Jugoslaviji, pa niko nije uopšte reagovao. Oštra reakcija na moj tekst u časopisu Delo bila je rezultat promene političkog kursa u SSSR-u, gde je sredinom oktobra 1964. pao Hruščov. Ja to tada nikako nisam mogao da predvidim, te sam postao disident uprkos svojoj volji.

Međutim, u leto 1964, kada sam bio u Moskvi, Hruščov je bio i te kako aktivan i prisutan. Kada sam video sa kakvom lakoćom uspostavljam kontakt sa vrhunskim ruskim piscima - verovatno je mnogo značilo to što sam govorio ruski, i što sam dolazio iz tada prijateljske, i u svakom slučaju slobodnije od SSSR-a Jugoslavije - pomislio sam da bih mogao na isti način da dođem do samog Nikite Sergejeviča, jer bi razgovor sa njime krunisao knjigu o renesansi ruske kulture vremena Hruščovljeve "odjuge".

Setio sam se da sam godinu dana ranije objavio u zagrebačkom nedeljniku za kulturu "Telegram" polušaljivu recenziju na knjigu Nikite Hruščova "O visokom pozivu književnosti i umetnosti". U stvari, radilo se o zborniku Hruščovljevih prigodnih govora i referata u kojima je on prostački napadao sve vrste modernizma u kulturi. Ja sam iz šale napisao recenziju pod naslovom "U tradiciji Pisareva", kao da se radi o knjizi nekog običnog kritičara, a ne generalnog sekretara KPSS. Urednik "Telegrama" Mirko Božić je te nedelje bio odsutan, a njegov zamenik je, verovatno, štampao moj članak, znajući da redovno pišem za "Telegram", i po svojoj prilici ne udubivši se previše u sadržaj. U svakom slučaju i ja, i svi moji prijatelji, bili smo iznenađeni što je takav članak o knjizi sovjetskog lidera štampan. U SSSR-u su ga, međutim,

primetili, te su neki od mojih kolega što su te godine putovali u Moskvu, bili tamo pitani o tome - ko je autor recenzije.

Tako sam krajem jula 1964. u Moskvi pokušao posredstvom telefona da dođem u kontakt sa Hruščovim. Tražio sam telefon Kremlja; tamo su me slali od jednog do drugog broja, od Ivana Ivanoviča do Nikolaja Nikolajeviča, sve dok nisam dospao do jednog od sekretara Hruščova. Objasnio sam da sam profesor ruske književnosti iz Jugoslavije, da često pišem o sovjetskoj kulturi, te da sam čak u jugoslovenskoj štampi prikazao knjigu Nikite Hruščova o literaturi i umetnosti. Sada bih želio da se sretmem i da porazgovaram na tu temu sa drugom Hruščovim; pisaću knjigu o svom boravku u Moskvi, a on je tu najvažniji čovek.

Sekretar mi je hladno saopštio da je Nikita Sergejevič ovih dana u Kijevu, ali da će mu on referisati o mojoj želji kada se Hruščov vrati u Moskvu, te će mi se javiti u hotel. Međutim, kako reče, moram imati u vidu da je Nikita Sergejevič veoma mnogo zaposlen i da obično nema ni minuta slobodnog vremena. Mislio sam da je time stvar završena, te da se ništa više ne može učiniti. Bila mi je bar savest čista - pokušao sam.

Prošlo je par dana, ja sam skoro zaboravio na Hruščova, kad ujutru, pre nego što sam izašao iz hotela, zazvoni telefon, te isti sekretar Hruščova, sada medeno ljubazan, saopšti mi da se Nikita Sergejevič vratio u Moskvu, da će naći vremena da mi da intervju o kulturi, ali da je potrebno da Jugoslovenska ambasada da svoju saglasnost za taj razgovor.

Prijatno iznenađen, ja odmah odem u našu ambasadu računajući da nikakvih problema neće biti i da će ambasada odmah dati saglasnost. Tamo je razvoj događaja tekao ovako. Prvi službenik ambasade kome sam ispričao šta me je tu dovelo, pozvao je drugog službenika, kome sam sve morao ponoviti, ovaj trećeg, pa tako redom jedno desetak ljudi je saslušalo moju priču mračnog izraza lica, sve dok poslednji,

valjda najviši po činu, nije počeo vikati na mene "kako sam se usudio učiniti tako nešto, da ja ne znam šta sam sve napravio, da sam u stvari pokrenuo celi diplomatski mehanizam, da će Rusi misliti da je to neki potez Beograda, te da ću ja platiti za sve ovo". Čak su i moju posetu Erenburgu i Leonovu ocenili kao "narušavanje svih pravila". Sve se završilo time što sam obećao da ću Hruščovljevom sekretaru reći da od ambasade nisam dobio saglasnost, a onaj najvažniji po činu - možda je bio sam ambasador, to ne znam - na rastanku mi reče nešto u vezi sa tim da će "videti šta će sa mnom, kad se vratim u zemlju".

Iz ambasade sam izašao potpuno ošamućen. Nije mi bila ni na pamet pala mogućnost takve reakcije naših zvaničnih predstavnika na nešto što sam ja smatrao velikim uspehom: Hruščov želi da govori za jugoslovenske čitaoce. Kremaljskog sekretara sam telefonom obavestio da ambasada ne da saglasnost za moj intervju, a i zašto bi - dodao sam - ja ne radim za državu, sem kao profesor. "Telegram" u kojem redovno štampam članke nije državni list. Sekretar je izrazio žaljenje i naš razgovor se završio.

Međutim, idućeg jutra opet mi telefonira taj sekretar i saopšti da će me Nikita Sergejevič primiti na razgovor ukoliko dobijem telegrafsku potvrdu od nedeljnika "Telegram" da će moj intervju sa Hruščovim biti štampan u listu. Ja odgovorim da ću telefonirati u Zagreb i zatražiti da mi pošalju odgovarajući telegram. Kasnije, razmislivši malo, dođem do zaključka da bi bilo besmisleno tražiti pismenu garanciju za štampanje mog intervju sa Hruščovim od bilo koje jugoslovenske redakcije. Zaista - ko je tako nešto mogao garantovati? Sekretaru sledećeg dana javim da ne mogu tražiti pismenu garanciju od redakcije, jer ne radim za "Telegram" već samo povremeno pišem za list. On je opet izrazio žaljen-

je, te smo se pozdravili sa uverenjem da se više nikada nećemo čuti.

Kad ono, nakon dva dana, skoro uoči mog odlaska iz Moskve, ujutru zazvoni telefon, i isti kremaljski sekretar mi saopšti da će Nikita Sergejevič da me primi na razgovor, ukoliko ja lično dam pismenu garanciju da će moj intervju sa Hruščovim biti štampan u Jugoslaviji. Očito je Hruščovu u to vreme bilo stalo da istupi pred jugoslovenskom javnošću - valjda su za to postojali neki razlozi.

Tek tada sam se duboko zamislio. Traženu "garanciju" sam lako mogao da napišem, i u krajnjoj liniji, ona me ni na šta nije obavezivala. S druge strane, pred očima mi je još uvek bilo ribanje u Jugoslovenskoj ambasadi i to samo zbog "samovoljnog" pokušaja da stupim u kontakt sa Hruščovim. Kakva li bi bila reakcija Jugoslovenskih vlasti ako uprkos svemu razgovaram sa Hruščovim, pa još i dam pismenu garanciju da će njegov intervju da bude štampan u Jugoslaviji? Kakvu garanciju sam ja mogao dati? Znači treba da lažem? Pa još da se nakon toga vraćam u Jugoslaviju. Pa tamo će me jednostavno obesiti!

I tada sam doneo odluku da ne pišem "garanciju". Telefonirao sam u Kremlj i rekao sekretaru da ne mogu dati nikakvu pismenu garanciju da će intervju biti štampan u Jugoslaviji, mada ne vidim razlog zašto ne bi bio štampan. Posle toga mi sekretar Hruščova više nije telefonirao. Vratio sam se u Jugoslaviju.

Mnogo kasnije, u zatvoru, kada sam već bio izgubio svaki strah od bilo kakvih vlasti, dugo sam se žderao što nisam napisao "garanciju" i razgovarao sa Hruščovim "o kulturi". Taj razgovor bi, verovatno, krunisao moje "Leto moskovsko". Takođe, u jednoj od istraga koje su se protiv mene vodile, islednik me je razgnevljeno pitao - kako sam se usudio telefonom tražiti Hruščova? Ja dugo nisam shvatao razlog njegov-

ih emocija, niti izbor informacija o pokušaju susreta sa generalnim sekretarom KPSS. Kasnije sam shvatio: informacije su dolazile, verovatno, od kolege Suporca iz Diplomatske službe, a revoltiranost i gnev je bio prirodno izazvan mojim bezobrazlukom: zar je moguće dopustiti da se generalni sekretar, pa makar i strane kompartije, tretira kao običan građanin? Kuda to vodi?

Pa ipak, osim neiskustva postojao je još jedan razlog zbog koga sam hteo izbeći da me odmah po povratku u zemlju uhapsu, pa je i to uticalo na moju odluku da se ne susretnem sa Hruščovim.

Najdragocenije što sam donosio iz Rusije bili su - osim brojnih magnetofonskih zapisa pesam Bulata Okudžave, o kojem do moje knjige niko na Zapadu nije bio ni čuo - celi ciklusi logorskih i zatvoreničkih pesama, koje sam uz pomoć nekih studenata zapisao na magnetofonske trake u moskovskim studentskim domovima. To mi se činilo i važnijim od razgovora sa Nikitom Sergejevičem. Pa, iako se nisam sreo sa Hruščovim, niti dao nemoguću pismenu garanciju, ipak nisam mogao da zaboravim neprijatni događaj iz naše ambasade u Moskvi, deranje "diplomata" na mene i pretnju da ću odgovarati kad se vratim u Jugoslaviju. Plašio sam se da će mi dragocene magnetofonske trake biti oduzete. Zato sam odmah nakon što sam doputovao iz Moskve u Beograd, ne produžavajući za Zadar, telefonirao jedinom, kako mi se tada činilo, politički moćnom čoveku koga sam poznavao. Bio je to Dobrica Ćosić, s kojim sam bio izmenjao nekoliko pisama vezanih za moj rad o Ruskom modernizmu u literaturi, štampan u Zagrebu početkom šezdesetih godina. Tada je Ćosić još bio član CK SK Srbije, a ja sam godinama uporno izbegavao da uđem u partiju, kuda su me ne manje uporno zavlčili još od vremena kad sam bio

postdiplomski student, pa se pritisak pojačao nakon što sam bio izabran za asistenta u Zadru.

Ćosiću sam lako objasnio kakve sam značajne stvari doneo iz SSSR-a, i on je, odmah shvativši situaciju, uzeo sve magnetofonske vrpce, otišao zajedno sa mnom na Radio Beograd i napravio za sebe kopije svih zapisa. Sada sam mogao biti miran: logoraške i Okudžavine pesme neće propasti, čak i ako mi oduzmu zapise.

Dva meseca kasnije Hruščova su zbacili "dvorskim udarom". Taj događaj je bio uzrok protesta sovjetskog ambasadora Puzanova predsedniku Titu, nakon što su u drugom nastavku mojih zapisa u "Delu" bili štampani tekstovi nekih logoraških pesama. Tada me je Tito napao, i sve je počelo. Ponekad razmišljam o tome, da li bi se nešto u mom životu radikalno izmenilo da sam bio odlučniji, smelij i drskiji, te da sam ipak otišao na razgovor s Nikitom Sergejevičem Hruščovim, trećim po redu diktatorom Zemlje Sovjeta.

Vašington, 8. januara 1993.

TRENUTAK BUĐENJA

U životu svakog čoveka, a verovatno i svakog naroda, ranije ili kasnije nastupa trenutak kada se celi svet okreće tumbi i kada se čini da se dešava nešto nemoguće, nešto što potpuno poinstava sve dotadašnje životno iskustvo i sva dotadašnja verovanja; kada izgleda kao da je noćna mora iznenada postala realnost, a dotadašnja realnost poprima obrise prijatnog, ali bespovratno prekinutog sna. Da paradoks bude veći, o postojanju nove strašne realnosti svaki čovek teoretski zna godinama. Svako zna da postoje saobraćajni udesi, iznenadne bolesti, sakaćenje, patnje, smrt, zatvori, logori, ratovi, torture, egzekucije, bombardovanja, mučilišta i fanatične ubice. Međutim, sve do samog trenutka ličnog susreta sa pobrojanim fenomenima oni ostaju apstrakcija, ma koliko darovitih opisa u knjigama pročitali, ma koliko filmova posvećenih postojanju realnog zla u ovom svetu gledali. Posle ličnog, egzistencijalnog susreta sa zlom - povratak u prethodno duševno stanje, ma koliko to čovek želeo, postaje nemoguć. Ali živeti u novoj strašnoj realnosti, zadržavajući ubeđenja i verovanja iz ranijeg života, nemoguće je. Eto, tada i nastupa trenutak kada svaki čovek u dubinama svoga duha pokušava naći iznenada izgubljeni smisao postojanja, pokušava naći izlaz iz mračne rupe u koju je upao, grčevito traži spas na sve strane. I teško čoveku ili narodu koji u takvoj situaciji pronalazi krivca za svoju

nesreću u drugom čoveku ili drugom narodu. Tada se sva duhovna energija probuđena iznenadnim susretom sa egzistencijalnim zlom pretvara u mržnju, to jest u isto to zlo.

Sećam se kao da se desilo juče, onog dana kad sam se ja lično našao izbačen iz dotadašnjeg normalnog života, dana, kada se za mene svet okrenuo tumbi. Bilo je to četvrtog marta 1965. godine. Tog dana sam negde pred podne došao na fakultet (a u to vreme sam na zadarskom Filozofskom fakultetu radio kao asistent na Katedri ruske književnosti), jer je posle podne trebalo držati čas studentima. Prolazeći hodnicima stare, velike zgrade, primetio sam da me i studenti i kolege nastavnici zagledaju nekako čudno, prestaju razgovarati kad prolazim kraj njih, i gledaju za mnom niz hodnik. Pomislio sam da mi je lice nečim zamazano, pa me zato tako zagledaju; otišao sam u toalet da se pogledam u ogledalo. Sve je bilo u redu. Otišao sam u svoj kabinet, i tek što sam ušao, neko je zakucao na vrata. Bio je to jedan naš vanredni student, udbovac, praćen nekolicinom ljudi uniformisanih i bez uniforme, ali očito iz policije. Moj vanredni student je ulazeći rekao: "Profesore, dođe vrijeme...", i mene prvi put u životu uhapsiše. Ispostavilo se da su novine tog dana objavile Titov govor održan predstavnicima okružnih javnih tužilaštava, u kojem je nekoliko rečenica bilo posvećeno meni i mom tekstu *Leto moskovsko*, kao primeru ideološke diverzije protiv koje se treba boriti. Ljudi su me u hodnicima fakulteta zagledali zato što su već čitali novine, a ja još nisam.

I bez obzira na to što sam do tada čitao, izučavao, pa čak i pisao (u vezi sa stvaralaštvom Dostojevskog i Solženjicina) o gubitku slobode, tog trenutka, kada su me prvi put hapsili - celi svet se prevrnuo tumbi. Do tada sam mogao kao svaki slobodan čovek ići kud sam hteo, govoriti s kim sam hteo, raditi što sam hteo. I eto, odjednom sve se radikalno izmenilo. Drugi su me vodili kud su hteli, govoriti s bilo kime više

nisam imao pravo, raditi sam morao ono što su mi naređivali: "Stani ovde!"; "Idemo na saslušanje"; "Ustaj, jutro je!" i tako dalje. Bio sam potresen. U sledećoj deceniji hapsili su me ne jednom, ali tada već nikakvih emocija, sličnih onim koje je izazvalo prvo hapšenje, nisam iskusio.

Eto, tog svog iskustva, duševne i duhovne potresenosti izazvane ličnim susretom sa realnim zlom gubitka slobode, setio sam se nedavno čitajući pisma čitalaca u nekim beogradskim i zagrebačkim časopisima. U tim, ponekad naivnim pismima, osetio sam onu istu potresenost izazvanu današnjim mračnim događajima na tlu Jugoslavije. Ono što je ranije moglo da se vidi samo u filmovima ili novostima iz dalekih zemalja - bombardovanja, artiljerijski i minobacački dueli, leševi ubijenih na ulicama, ranjenici, zarobljenici, najcrnja nacionalistička propaganda zadojena mržnjom i začinjena lažima - sve je to iznenada postalo realno, zgusnulo se i materijalizovalo. I pobeći od te realnosti nije ništa lakše nego pobeći iz dobro čuvanog zatvora.

Ali ma kako da to paradoksalno zvuči, tek u zatvoru sam naučio, tačnije otkrio da sam slobodno biće, da niko i ništa ne može uzeti od mene tu slobodu, ako ja sam ne pristanem da je izgubim. Svakako, pre hapšenja sam mogao raditi šta sam hteo, ali to je bilo kao u snu, nisam bio svestan da sam zaista slobodan. I tek u zatvoru, gde je moj život zavisio (ili mi se bar tako činilo) od svake moje reči ili postupka, pod teškim pritiskom, do kraja sam spoznao da ipak samo ja svojom slobodnom voljom određujem svoju sudbinu, i da mi nikakva sila na svetu ne može oduzeti tu slobodu. Istovremeno je došlo i saznanje da patnja kojoj sam bio podvrgnut nije bila nezasluzena, mada, naravno, nikakve veze nije imala sa onim zbog čega me je tužilac optuživao. Naprotiv! U zatvoru sam se kajao zbog toga što n i s a m napisao sve što sam mislio, a ne zbog toga što sam previše napisao.

Svest o neotuđivoj slobodi, koja je dovela do saznanja da sam samo ja kriv zbog nevolje koja me je snašla, isključila je mogućnost da optužim druge ljude i zamrzim ih. Zar je bio kriv policajac koji me je hapsio, stražar koji me je čuvao, tužilac i sudija koji me je osudio? Ta svi su oni samo izvršavali naređenja. Pa i Josip Broz, koji me je napao, učinio je to tek pošto je sovjetski ambasador uložio protest, nakon što je drugi (od tri) nastavka mog teksta bio štampan u beogradskom časopisu "Delo". Razume se, mrzeti se mogao celi nedemokratski sistem, ali jedna je stvar mrzeti sistem, a druga - žive ljude.

U onom mračnom i strašnom iskušenju, u kojem su se danas našli i Srbi i Hrvati i svi drugi narodi Jugoslavije, najstrašnije što se može desiti je to da se za patnje i smrt optuže drugi ljudi, drugi narodi, te da se zlo samo umnožava raspirivanjem mržnje. Rat, kao i zatvor, jeste nesloboda, ali kao i u zatvoru, u ratu je isto moguće spoznati neotuđivost unutrašnje slobode svakog čoveka. Naravno, rat slama ljude kao i zatvor, te slomljeni ljudi počinju mrzeti druge zbog svojih patnji, ali u ratu, kao i u zatvoru, ima nemalo ljudi kojima se otkriva istina da nisu drugi, pogotovo ne - drugi narodi, krivi za zlo koje caruje, već da se na svakog čoveka mogu odnositi reči jednog od junaka Dostojevskog: "Kriv si pred drugima već zato što si mogao biti jedini svetionik u tami, a nisi to bio..."

Da, za rat je kriv sistem, nedemokratski, nacionalistički i u Srbiji i u Hrvatskoj. Ali nemoguće je reći da su krivi bilo Srbi, bilo Hrvati. I boriti se treba sa sistemom, ne sa drugim narodom.

Vašington, 24. oktobra 1991.

KRIVICA I SPASENJE

U jednom od mojih prethodnih članaka u "Borbi" opisao sam kako sam doživeo bolno buđenje u zatvoru, u vreme prvog hapšenja. Tu situaciju sam uporedio sa današnjim stanjem u Jugoslaviji, koje bez sumnje donosi buđenje, i to veoma bolno, milionima ljudi u svim republikama. Opisao sam i to, kako potresenost izazvana susretom sa realnim zlom dovodi do paradoksalne svesti o tome da je čovek u stvari u svim uslovima slobodan i da sâm bira svoju sudbinu. To saznanje dovodi do svesti, kako sam napisao - "da patnja kojoj sam bio podvrgnut nije bila nezaslužena". Međutim, nakon te rečenice iz mog članka je, verovatno iz tehničkih razloga, ispao jedan veoma važan pasus u kome je bila reč o tome da "zaslužena kazna" nije imala ničeg zajedničkog sa onim što i je inkriminisao tužilac. Upravo obrnuto! Shvatio sam da sam zaista kriv i da zaslužujem kaznu, ali ne zbog onog što mi je optužica inkriminisala, već upravo zbog suprotnog. To jest, shvatio sam da zaista jesam kriv, ali ne zbog previše slobodoumnih misli koje sam napisao u tekstu *Leto Moskovo* već zbog toga što sam previše toga oćutao.

Izostavljanje tog pasusa je, na izvestan način, izmenilo smisao onoga o čemu sam govorio. Da, duboko verujem u to da zatvor, rat, bolest, nesreća, ne dolaze nezasluženo. Sve je to rezultat naših prethodnih postupaka. Međutim, naj-važnije je shvatiti o kakvim se postupcima radi? Ja mislim da su, na

primer Nikolaj Buharin i drugovi, u nameštenim suđenjima doživeli savršeno pravednu kaznu. Naravno, njihova krivica nije bila u tome što su navodno stvarali kontrarevolucionarnu organizaciju sa namerom da prodaju fašistima i kapitalistima "domovinu svih proletera sveta". Krivica je bila upravo u suprotnom: aktivno su podržavali Staljina u njegovoj borbi za apsolutnu vlast. U odnosu na Staljina i sovjetski režim oni, naravno, nisu zgrešili i u tom smislu nemaju nikakvu krivicu. Međutim, njihov greh je ogroman kad je u pitanju čovek, sloboda svakog čoveka, celo čovečanstvo. Religioznom jezikom: Buharin i drugovi su bili veliki grešnici pred Tvorcem. Kažnjeni su zaslužno. Nepravde na svetu nema.

Eto, do tog ubedjenja da zaista u životu nema nepravde, nisam došao apstraktnim razmišljanjem, čitajući knjige u prijatnom ambijentu. Upravo suprotno: shvatio sam to, u najtežim zatvorskim uslovima, kada sam sa strane gledajući, mogao sebe smatrati za apsolutno nevinu žrtvu sistema, istorijskih uslova, zlih i nesavesnih ljudi koji su sproveli naredbe jedne mračne diktature. Ali, ma koliko da su moji brojni prijatelji smatrali da sam nevinna žrtva, ma koliko da je svetska štampa proglašavala da sam heroj i mučenik - ja sam u dubini duše osećao da sam i krivac i grešnik, i da niko na svetu osim ja sam ne snosi odgovornost za ono što me je bilo snašlo. I opet moram da ponovim - osećao sam se krivim ne zbog onog što mi je optužnica i presuda prepisivala, već zbog upravo suprotnog.

U ovim mračnim danima koji su nastupili u Jugoslaviji, u ovom bolnom budjenju miliona, nema ništa na svetu važnije i značajnije od saznanja da zlo i patnja jesu na određen način samo posledica predhodnog života, odnosno izvesnih kolektivnih i individualnih krivica. Samo svest o ličnoj krivici oslobađa čoveka i otvara mu put u budućnost, jer samo slobodno biće može biti za nešto krivo. Samo slobodan čovek može

osećati svoj greh. Samo slobodan čovek može da se pokaje i očisti od greha. Isto to se odnosi i na ceo narod.

Međutim, ništa manje važna od svesti o sopstvenoj krivici je i svest o tome šta je u stvari krivo urađeno, krivo življeno. E, kada se do koga dođe, čini mi se da i beogradska i zagrebačka štampa igraju ulogu mojih nekadašnjih tužilaca i sudija, to jest da mistifikuju i izvrcu naopčke ono zbog čega smo lišeni slobode u ovom ratu i bačeni u vrtlog bezumnog zla. Niti je "srbo-komunizam", prema tvrđenju hrvatske štampe, niti "Hrvat Josip Broz uz podršku Kominterne i Vatikana", prema tvrđenju beogradske štampe, odgovoran za ovo današnje stanje. Krivi smo svi mi koji smo se decenijama mirili sa neslobodom. Da je pod našim pritiskom evolucija prema demokratiji započela barem pre jedne decenije, nikada ekstremi nacionalnosti ne bi dospeli na vlast ni u Srbiji ni u Hrvatskoj. A to znači da ne bi došlo do ovog građanskog rata. Jasno da smo krivi. A sada samo ponavljamo i umnožavamo našu krivicu kada se i dalje mirimo sa tim da nas protiv naše volje vode na klanicu.

Da, teže je suprotstaviti se sada kada je već goli život u pitanju. Teže je u zatvoru slediti slobodnu odluku nego ranije, na slobodi. Pa ipak, drugog izlaza nema. Neophodno je samo shvatiti da kao što greh dovodi do patnje i gubitka slobode, isto tako slobodnom voljom izabrano suprostavljanje zlu vodi ka realnom oslobođenju od rata, zatvora i svega što oni sa sobom donose.

Vašington, 14. novembar 1991.

M.Z. U BAČVANSKOJ BB

Nedavno sam pročitao u beogradskoj štampi da se prodaje Ce-ze, to jest - Centralni zatvor, tačnije zgrada u kojoj se decenijama nalazio taj zatvor, u Bačvanskoj ulici bebe - bez broja. Setio sam se tada te zgradurine, koju su posle rata izgradili nemački inženjeri - zarobljenici, što je Đilas opisao u svojoj autobiografskoj knjizi "Vlast". Deo zloglasne Ljubljanke, zatvora pri centrali Čeke, GPU-a, NKVD-ea, KGB-ea, u centru Moskve danas je pretvoren u muzej. Čudi me što niko nije predložio nešto slično i za Ce-ze, ili barem ja o tome nisam ništa čuo. A bilo bi korisno za buduća pokolenja. Naime, od svake epohe ostaje neki muzejski spomenik koji savršeno karakteriše epohu. Egipćani su ostavili piramide, antički Grci - Akropolj i bezbrojne skulpture, Rimljeni - drumove, vodovode, arene, evropski Srednji vek - katedrale, hiljadugodišnja Kineska imperija - veliki Kineski zid i tako dalje. Komunistička epoha ostavlja za sobom bezbrojne zatvore, logore i za sada mauzolej sa većitim mrtvacem nedaleko od Ljubljanke. Sve ostalo - kolhozi, ogromni industrijski kombinati, soc-realistička umetnost, moralni "Kodeks graditelja komunizma", pa čak i monumentalne visoke zgrade kakav je, na primer, Moskovski univerzitet, rapidno se pretvara u ništavilo. Ako se ne sačuvaju muzejski primerci zatvora i logora - a u Rusiji se o tome uspešno brine masovno udruženje "Memorijal" - od komunističke epohe, uspešno

kao i od fašističke, neće ostati nikakvih ni materijalnih ni duhovnih spomenika. Kao da i nije bilo ničega na zemlji koliko decenija.

Eto, zato bi vredelo pretvoriti u muzej barem jedan hodnik jednog sprata, jednog krila, jedne od međusobno povezanih zgradurina tog ogromnog Centralnog zatvora u Beogradu. Ta kroz taj zatvor, kao u moskovskoj Ljubljanki, prodoše, ili u njemu čak ostaviše glavu, ne samo brojni protivnici i "protivnici" režima, već i mnogobrojni njegovi stubovi, koji se razidloše sa svojom partijom na raznim istorijskim odlukama. Celu istoriju komunističke epohe je moguće sažeto pokazati na istoriji tih centralnih zatvora Moskve, Praga, Budimpešte, Beograda.

Ja sam se u Ce-zeu našao prvi put u novembru 1966. Dovedli su me usred noći iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici, gde sam dve nedelje pre toga upravo počeo izdržavati kaznu strogog zatvora od godinu dana, posle neuspelog pokušaja osnivanja nezavisnog časopisa u Zadru, u avgustu te iste godine. Međutim, desilo se to da su moji prijatelji, ostali učesnici zadarskog skupa, nastavili da rade na osnivanju časopisa i nakon moje osude u septembru te godine, te su pokušali da registruju glasilo u Beogradu. Vlasti, shvativši da moja osuda i zatvaranje nije uplašilo ostale osnivače časopisa, te da će sada već u prestonici, a ne u dalekom Zadru, morati da sprečavaju pojavu slobodne štampe, odlučili su se da radikalno preseku celu stvar, te su istovremeno 21. novembra pohapsili u Beogradu, Zagrebu i Zadru glavne osnivače časopisa, smesta ih sve prebacili u Centralni zatvor u Beogradu i otvorili istragu zbog zločina "udruženja protiv naroda i države".

Štampa u Beogradu je tih dana pisala o razotkrivenoj "zaveri arhitekata", ne znam da li slučajno ili po instrukcijama policije. Naime, među uhapšenima i onima koji nisu uhap-

šeni, ali protiv kojih je takođe povedena istraga, bilo je zaista nekoliko arhitekata, od kojih se, istina, arhitekturom bavio samo jedan. U Centralnom zatvoru su se našli Beograđani - arhitekt Peđa Ristić i slikar Leonid Šejka, po obrazovanju takođe arhitekt; Zagrepčani - Marijan Batinič, istoričar umetnosti i Daniel Ivin, istoričar; iz Zadra - Franjo Zenko, filozof; i ja, osuđenik iz Sremske Mitrovice. Istraga je povedena i protiv slikara Mladena Srbinovića, izdavača Slobodana Mašića, arhitekta po obrazovanju, pisca i slikara Mire Glavurtića, advokata Jovana Borovića i još nekih ljudi uglavnom iz kruga "Medijale".

Naravno, niko se od nas nije bavio nikakvim "udruživanjem protiv naroda i države", nikakve zavere nije bilo. Sve smo radili strogo u okviru zakona i savršeno otvoreno. Istraga se vrtela u mestu. Mnogo godina kasnije pročitao sam u "Dugi" da je zaista u policiji postojala ideja da nam se imputira neka zavera, navodno, protiv Bakarića, te da nam se organizuje montirano suđenje kao na Moskovskim procesima. Srećom, bila su već druga vremena. Mesec dana posle hapšenja svih "zaverenika" pušten je Milovan Đilas sa svoje poslednje robije. Tito se brinuo o liberalnom imidžu Jugoslavije. Ukratko, istraga je trajala 3-4 meseca, pohapšeni su pušteni iz Ce-zea, ko ranije ko kasnije, a suđeno je bilo samo meni u Beogradu u aprilu 1967. godine, ali naravno, ne zbog zavere i "neprijateljskog udruživanja" već i opet zbog članaka koje sam mnogo ranije objavio u zapadnoj štampi.

Međutim, na sve nas, bez obzira na to koliko dugo je svako od nas bio u njemu zatvoren, Centralni zatvor je ostavio nezaboravan utisak. Građen je duboko promišljeno, tako da ne postoji nikakva mogućnost međusobnog komuniciranja zatvorenika čak ako se nalaze u susednim ćelijama. Naime, svaka druga ćelija ima vrata sa druge strane, prema drugom, paralelnom hodniku, tako da susedi nemaju šansu da bilo

kada vide jedan drugog. Svi mi, pohapšeni zbog "arhitektonske zavere", bili smo smešteni u jedan hodnik, svakog dana smo vođeni na jednosatnu šetnju u popločana dvorištabunare između zatvorskih zgradurina, ali dugo nismo znali da smo u blizini. Ono što je u Ce-zeu najviše pritiskalo psihu bila je upravo veličina zatvora i neka mašinska racionalnost. Sudbina je htela da upoznam zatvore u Zadru i Novom Sadu, kaznionice u Požarevcu i Sremskoj Mitrovici, ali moram priznati da je od svih njih najdostojniji spomenik epohe upravo Centralni zatvor u Beogradu.

U toku istrage, proveo sam sedam i po meseci u samici pa sam posle toga prebačen u zajedničku sobu. Posle dugog boravka u samici, zajednička soba sa desetak osuđenika izgledala je kao prelazak u novi široki svet. Tu sam imao prilike da se upoznam sa najautentičnijim zatvorskim folklorom. Još uvek se sećam tužnih, smešnih i dirljivih pesama koje su se očito prenosile od zatvorenika do zatvorenika ogromnog Centralnog zatvora. Ne verujem da ih je bilo ko zapisivao. A šteta. Eto, sećam se ovih stihova duge pesme o Centralnom zatvoru:

Na Ce-zeu dva goluba guču,
Mila moja majčice, panduri me tuču.
Na Ce-zeu cm se barjak vije,
Umro jedan jadnik, ime mu se krije.
Prodaj majko vinograd i grožđe,
Pa mi skini okove i gvožđe.

Naravno, savršeno mi je jasno da sada nije pogodno vreme za pretvaranje u muzej bilo kojeg delića prethodne epohe. Na drugi način ona još uvek traje. Ali želja mi je bila samo da podsetim na neophodnost takvog posla u budućnosti.

Vašington, 16. jula 1992.

Ovih dana se "jugoslovenskom Amerikom" proneo glas da je u posetu Čikagu došao Željko Ražnjatović - Arkan, komandant "Srpske dobrovoljačke garde". Velika je Amerika, ali Amerikanaca iz bivše Jugoslavije i nije tako mnogo, pa se uglavnom sve što se događa u "jugoslovenskoj Americi" brzo sazna. Ovoga puta glasina se nije potvrdila: da je Arkan došao, izazvao bi pažnju i u američkoj štampi, gde se njegovo ime neretko pominje. Poslednji put u vezi sa listom ratnih zločinaca koju je izradila američka Helsinška organizacija. Zagrebačka štampa, koja se jedino i može kupiti ovde posle uvođenja sankcija OUN, objavljuje intervju sa Arkanom i tvrdi da je on svojevremeno po narudžbini Udbe vršio likvidacije političkih emigranata iz Titove Jugoslavije na Zapadu.

Da li je to tačno - ne znam, ali sama činjenica da do sada nisu otvoreni za javnost arhivi Službe državne bezbednosti u Beogradu uverljivo govori o tome da još uvek nije došlo do promene vlasti u Srbiji, one iste vlasti koja je ustoličena još daleke 1945. Za sada je reč samo o kozmetičkim promenama. To posebno pada u oči ako se uzme u obzir deblokiranje tajnih policijskih arhiva u većini istočno-evropskih zemalja i u samoj Rusiji. Čak je i u Vašingtonu, u biblioteci Kongresa, ovog leta održana izložba nedavno otkrivenih kurioziteta iz centralnog arhiva KGB-a u Moskvi. Jedino u Jugoslaviji ideo-

loški transfer vladajuće partije, od komunizma ka nacionalizmu, nije uopšte zahvatio delovanje tajne policije.

A upravo tu ima beskrajno mnogo čega da se obelodani. Mada to i nije naširoko poznato, treba imati u vidu da je u vreme hladnog rata od svih komunističkih zemalja jedino Titova Jugoslavija fizički likvidirala političke protivnike u Zapadnom svetu. Naime, poslednje poznato ubistvo KGB-a na teritoriji Zapada bila je likvidacija lidera ukrajinskih nacionalista Stepana Bandere u Nemačkoj, sredinom pedesetih godina. Kada je početkom osamdesetih godina bugarska Služba bezbednosti ubila u Londonu emigranta Markova, saradnika BBM-a, podigla se neverovatna bura u štampi; znalo se da bugarska Služba bezbednosti ne može delovati bez odobrenja sovjetskog KGB-a.

Istovremeno je jugoslovenska Služba državne bezbednosti od početka šezdesetih godina uspešno likvidirala oko pola stotine političkih emigranata u zapadnim zemljama, zapadna štampa jedva da se i osvrnula na to. I to je razumljivo. Iako komunistička, Jugoslavija je bila zemlja nesvrstana, izvan sovjetskog lagersa, u mnogome zavisna od Zapada. U uslovima globalne konfrontacije dva bloka, na vršljanje jugoslovenske policije u zapadnim zemljama gledalo se kroz prste. Samo jednom, krajem sedamdesetih godina, u američkom Kongresu jedna komisija je istraživala delovanje tajnih političkih službi drugih zemalja na teritoriji Sjedinjenih Država, pa i to nije dobilo veliki publicitet. Te zemlje su bile - Čile, Filipini, Južna Koreja, Paragvaj i Jugoslavija. Neko vreme pre toga u Čikagu je bio ubijen urednik srpskog emigrantskog lista "Sloboda", a posle nekoliko meseci i njegov naslednik na uredničkom položaju.

Po mom mišljenju, aktivnost SDB na Zapadu bila je izazvana otvranjem jugoslovenskih granica za brojne ekonomske emigrante i "gostujuće radnike", koje u zapadnim zemljama

niko nije mogao sprečiti da čitaju emigrantska izdanja. Trebalo je, znači, udariti po samim izvorima "neprijateljskih ideja". Od oko pola stotine ubijenih jugoslovenskih emigranata više od polovine su bili urednici, izdavači i autori emigrantske štampe, kako srpske tako i hrvatske. Ubeđen sam da bi u to vreme, u sličnoj situaciji, to jest ako bi odgovarajući broj sovjetskih radnika, recimo desetak miliona, bio u položaju jugoslovenskih "gastarbajtera", i bio u mogućnosti da čita rusku emigrantsku štampu - tada i životi urednika, izdavača i autora ruske štampe ne bi vredeli ni pišljiva boba, uprkos bučnoj reakciji zapadne javnosti na delovanje KGB-a u vreme hladnog rata. Tako se paradoksalno može reći da su glave političkih protivnika diktature padale na Zapadu upravo zato što je Jugoslavija bila otvorenija zemlja od jednog, recimo, Sovjetskog Saveza.

Jugoslovenska štampa je, naravno, likvidaciju emigranata opisivala kao rezultat međusobnog razračunavanja ekstremističkih grupa. Navodno, radilo se samo o teroristima. Upravo to nije bilo tačno. Ma koliko da su se hrvatski i srpski nacionalisti mrzeli, oni, živeći na Zapadu, nisu međusobno ratovali. Kada sam 1978. dospao na Zapad, uzevši u obzir da me je pratio veliki publicitet, imao sam prilike da se upoznam sa najistaknutijim predstavnicima političke emigracije svih jugoslovenskih naroda. Kako su upravo nekako u to vreme bili ubijeni neki istaknuti emigrantski publicisti ja sam predlagao predstavnicima najvećih i srpskih i hrvatskih emigrantskih organizacija da potpišu zajedničku izjavu za Zapadnu javnost kojom bi se osudila ubistva emigranata od strane titovske SDB i time opovrgla režimska tvrdnja da se radi o međusobnom obračunavanju. Na žalost, od toga nije bilo ništa. Ako se srpski i hrvatski nacionalisti u demokratskom svetu i nisu međusobno ubijali, ono nisu bili

spremni čak ni da potpišu zajedničku izjavu, koja ni na šta nije obavezivala i kojom bi svi samo dobili.

Slučaj je hteo da i ja na izvestan način dođem u doticaj sa praksom likvidacije opozicionara od strane SDB. Početkom 1980. godine, u Njujorku sam, u okviru Demokratske internacionale, osnovao Komitet za podršku demokratskih disidenata u Jugoslaviji, poznat po engleskoj abreviaturi CADDY. Taj komitet sve do naših dana izdaje bilten na engleskom jeziku sa aktuelnim informacijama o slobodama i ljudskim pravima u Jugoslaviji. Negde početkom marta te 1980. godine mene su u kući moje sestre u Arlingtonu posetila dva čoveka iz FBI (Federalne policije) i saopštila mi da su odgovarajuće američke tajne službe dobile pouzdanu informaciju da se moje ime nalazi na listi emigranata koje UDB-a, odnosno SDB planira da likvidira. Saopštili su mi i to da, uzevši u obzir da nemam diplomatski status, oni ne mogu da mi pruže punu zaštitu te mi jedino nude "federal permit", to jest dozvolu za nošenje oružja na celoj teritoriji Sjedinjenih Država, tako da se mogu štititi barem revolverom. Takođe su mi dali celi niz telefona kuda bi se trebalo obratiti u slučaju da primetim nešto sumnjivo.

Ja sam se zamislio i odbio dozvolu za nošenje oružja. "Likvidator SDB me neće izazvati na dvoboj, te mi revolver neće ništa pomoći" - objasnio sam. Ljudi su obično ubijani s leđa, na putu od kola ka ulazu u kuću, noću. Brojeve telefona sam uzeo i nekoliko dana razmišljao - šta da činim.

Jasno mi je bilo da sam, ne samo zbog osnivanja Komiteta, bio ugrožen od SDB-a živeći na Zapadu, čak i više nego dok sam bio u jugoslovenskom zatvoru. Da mi se nešto desilo u zatvoru - ceo svet bi držao odgovornom vrhušku jugoslovenske vlasti. Što se pak tiče atentata na Zapadu, uvek je postojao izgovor: radi se o nekoj emigrantskoj ekstremno-nacionalističkoj terorističkoj grupi, pogotovo zato što sam se

ja otvoreno izjašnjavao protiv nacionalizma bilo kog naroda Jugoslavije. Ma kakve sumnje u SDB postojale, dokazati se nikada neće moći ništa.

Setio sam se i toga da sam nedavno, za vreme nedavnog putovanja u Evropu, primetio kako me prvo u Londonu, a posle u Hamburgu, veoma vešto prati dvoje ljudi, i opet, slučaj mi je otkrio da oni komuniciraju međusobno na srpskohrvatskom. Policija me nije mogla zaštititi čak i da sam imao diplomatski status. Ta ne bih valjda celi život bio pod stražom!

Bila mi je potrebna politička, a ne policijska zaštita. Dosetio sam se šta treba činiti. Telefonirao sam svom poznaniku, novinaru "Njujork tajmsa" i ispričao mu celi događaj o poseti ljudi iz FBI, te o realnosti pretnje SDB. Novinar je bio inteligentan i dobronameran. Nekoliko dana kasnije, tačnije 24. marta 1980. u "Njujork tajmsu" je objavljen članak o terorističkim akcijama nekih jugoslovenskih emigrantskih organizacija koje se pripremaju za odlazak sa scene Josipa Broza, a nekoliko pasusa je posvećeno tome, kako se u krugovima Jugoslovena u Vašingtonu priča o nedavnom upozorenju FBI disidentu Mihajlovu, kao mogućoj žrtvi agenata jugoslovenske države u Americi".

Nakon tog članka u najuticajnijem američkom listu mogao sam mirno spavati. Bilo je isključeno da bi SDB mogla išta uraditi. Čak da sam u to vreme zaista nastradao slučajno ili svojom sopstvenom krivicom, optužena bi bila SDB. Bila je to čista politička zaštita. I zaista, nikada više ni u Evropi, ni u Americi nisam primetio da me bilo ko, bilo kada prati. Kasnije mi je, istina, bilo žao što sam odbio federalnu dozvolu za nošenje revolvera. U ponekim američkim gradovima, u ponekim delovima grada, čovek se, verujem, sigurnije oseća ako je naoružan. To, međutim, nikakve veze s poli-

tikom nema, i u takvim slučajevima je policijska zaštita dovoljna.

Kao što pomenuh - ne znam da li je tačna tvrdnja zagrebačke štampe da je Ražnjatović-Arkan likvidirao protivnike režima na Zapadu. Međutim, nema sumnje da postoji neka duboka veza između fizičke likvidacije političkog protivnika u dalekom svetu i "etničkog čišćenja" svoje zemlje. U svakom slučaju, psihološki je razumljiviji proces "etničkog čišćenja" ako se uzme u obzir zločinačka delatnost SDB u inostranstvu. Verovatno su i "argumenti" bili isti: "Ako nećemo mi njega (njih), on (oni) će nas."

Bilo kako bilo, jasno je jedino da se nikakvoj srpskoj, nikakvoj jugoslovenskoj vladi, ni Ćosiću, ni Paniću neće verovati dok se ne otvore arhivi SDB-a, kao što se to čini u drugim bivšim komunističkim zemljama. I naivno je verovati da će se to moći izbexi ili otezati do beskonačnosti.

Vašington, 9. septembra 1992.

O BALKANSKIM DELATNOSTIMA

U zagrebačkom tjedniku "Globus" od 3. travanja, koji mi je slučajno dopao u ruke ovde u Vašingtonu, među pismima redakciji sa iznenađenjem sam pročitao dopis koji se tiče mene. Naime, dr Dalibor Brozović, jedan od glavnih vrhovnika HDZ-a, odgovara na "neistiniti podatak" iznet u članku Jasne Babić, u broju od 20. ožujka, da je on kao partijski sekretar Filozofskog fakulteta u Zadru 1966. kao "nepoćudne" izbacio s radnih mesta Mihajla Mihajlova i Franju Zenka. Dr Brozović tvrdi da nikada nije bio partijski sekretar, te prema tome nikoga nije mogao izbaciti sa posla. Bio je, kaže tek redovni član SKH, i godinu dana kasnije, 1967. isključen je zbog potpisivanja Deklaracije. "To mi je bilo treće i poslednje isključenje - partija se opametila i nije me više htjela primiti, jer je shvatila da mi služi kao pravan za hrvatsku djelatnost" - piše Brozović. I dalje objašnjava: "Protiv Mihajlova jesam istupao, jer je bio deklarisan, uvjereni, idejni jugo-unitarist, što je ostao i danas u USA, gde sada boravi. Meni su tada, kao i danas, svjetski ideološki sukobi bili sporedni, a osnovni protivnik jugoslavenstvo."

Brozović je u pravu kada tvrdi da nije bio partijski sekretar Filozofskog fakulteta, mada je pri izbacivanju dr Franje Zenka 1966. bio veoma glasan i aktivan, što je tada zabeležila ne samo domaća već i strana štampa (na primer - časopis "Rivju" broj 6, London 1967, str. 506-509). Bio je samo član parti-

jskog komiteta, ili aktiva, kako li se već to zvalo, i veoma se trudio u odbrani "generalne linije". Verovatno bi dogurao i do položaja sekretara, da nije jedno od njegovih prethodnih izbacivanja iz partije bilo vezano za slučaj Informbiroa. Da mu je partija služila samo kao paravan za "hrvatsku delatnost", barem u našem slučaju, niko to tada ne bi mogao zaključiti. I mene i Franju Zenka (Hrvata) napadao je sa "marksističkog stanovišta", tačnije - sa partijskog. Mi smo tada, 1966. godine, zajedno sa još desetak ljudi iz Zadra, Zagreba i Beograda, pokušali da osnujemo potpuno legalno nezavisni socijalistički časopis. Kako smo Zenko i ja predvali na zadarskom Filozofskom fakultetu, nas dvojicu je Brozović napadao kao "antimarksiste, neprijatelje socijalizma, naše zemlje i jedinstva naših naroda". Dr Franjo Zenko je u to vreme bio asistent pri katedri za filozofiju, ja - na slavistici. Bili smo pohapšeni, najureni s posla, oklevetani u štampi. Rešenje o našem hapšenju je tada potpisao još jedan vrhunski HDZ-ovac - Josip Manolić, i danas glavni policajac Hrvatske.

U stvari, ja sam bio izbačen sa Filozofskog fakulteta godinu dana pre toga, 1965. kada me je Tito napao zbog knjige "Leto moskovsko". Nastavnički savet Filozofskog fakulteta me je tada isključio već desetak dana nakon toga što sam bio uhapšen, istraga je tek bila počela. Međutim, kao sam bio uhapšen na inicijativu predsednika republike, partijski komitet fakulteta je predložio Nastavničkom savetu da me odmah izbaci s fakulteta, ne čekajući ni suđenje, ni završetak istrage. Na koji način je već tada, aktivan u mom izbacivanju, dr Brozović došao do zaključka da sam "jugo-unitarista" - ostaje tajna. U knjizi "Leto moskovsko", koja je konačno prošle godine štampana i u Beogradu, govori se samo o Rusiji, ne o Jugoslaviji. "Hrvatska delatnost" Dalibora

Brozovića u ono vreme nije se razlikovala od delatnosti partijskog sekretara fakulteta, koliko se sećam - Srпкиnje.

Kada sam nakon 40 dana istrage bio, zbog galame zapadne štampe, pušten iz zatvora da se branim sa slobode, podneo sam, naravno, tužbu zbog nezakonitog izbacivanja s posla. Pikantnost cele stvari se sastojala u tome što sam upravo te godine bio sekretar sindikalne organizacije Filozofskog fakulteta. Tu dužnost, koja se sastojala jedino u skupljanju članarine i lepljenju markica u sindikalne knjižice, utrpali su mi kao najmlađem nastavniku na fakultetu. Tada, posle puštanja iz istražnog zatvora, prvi put sam pokušao da delujem kao realni sekretar sindikata, te sam samoinicijativno zakazao sindikalni sastanak sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda - mojim izbacivanjem s posla. Po zakonu je, naime, tek pravosnažna osuda od jedne godine zatvora povlačila gubitak posla. Na sastanak niko nije došao: moj postupak je preplašio moje kolege ne manje od prethodnog hapšenja.

Međutim, kako je moje izbacivanje bilo zaista izvršeno na brzinu, u panici zbog Titovog napada, mog hapšenja, galame u štampi i tome slično, pa se partijski komitet i Nastavničko veće nisu držali ni elementarnih formalnosti - nakon godinu dana moja je tužba uvažena, te sam formalno bio vraćen na fakultet, da bih momentalno bio izbačen, ali tada već po svim zakonskim normama. Tada, 1966, nakon neuspelog pokušaja osnivanja nezavisnog časopisa, najzad sam bio osuđen pravosnažnom kaznom zatvora i to na više od jedne godine.

U vezi sa tužbom protiv nezakonitog izbacivanja sa posla, sećam se jednog detalja koji je skoro doveo do raskida sa mojim braniocem na tri suđenja, izvrsnim zagrebačkim advokatom, sada već pokojnim, dr Ivom Glowatzkim. Naime, rešenje o isključenju sa fakulteta Nastavnički savet je neo-

prezno obrazložio tvrdnjom da ne mogu biti vaspitač mladih generacija na Sveučilištu jer nisam marksista, što potvrđuje moj spis "Leto moskovsko". Kako ni po kakvom pisanom zakonu predavač na univerzitetu nije morao biti marksista (a ko bi takav zahtev stavio na papir? - naravno, to je bilo nepisano pravilo) - ja sam znao da Vrhovni sud Hrvatske ne može javno podržati obrazloženje mojih kolega za moje isključenje, pogotovu što je evropska štampa pažljivo pratila sve peripetije mog slučaja. Zato sam ja od svog branioca tražio da u tužbi uopšte ne pominje formalne nepravilnosti postupka isključenja, a sve bazira na neustavnom zahtevu da nastavnik mora biti marksista. Poništenje isključenja na osnovu nezakonitog zahteva za ideološko-političkom podobnošću - imalo bi u ono vreme veliki značaj. Advokat dr Glowatzki se složio, ali u poslednjem trenutku je u njemu preovladao pravnik nad političarem, te je, ne obaveštavajući me, kao drugi razlog za obaranje rešenja za izbacivanje sa posla, pobrojao formalne nepravilnosti - rešenje doneseno za vreme istražnog pritvora, itd. Kada sam to doznao, razgnevio sam se i zamalo zauvek prekinuo sve odnose sa braniocem. Ispostavilo se da sam bio potpuno u pravu. Poništavajući odluku o izbacivanju sa posla, sud nije ni pomenuo obrazloženje odluke o isključenju - "nije markista", već je uvažio formalne razloge.

Što se tiče mog "jugo-unitarizma", mora da je dr Brozović ipak nešto malo pobrkao. Zar su "jugo-unitariste" držali po zatvorima pre i posle pada Rankovića, pre i posle Desete sednice CK SKH? Tačno je da su moji prijatelji, učesnici pokušaja osnivanja nezavisnog časopisa, bili pripadnici skoro svih naroda i narodnosti bivše Jugoslavije. Pa ipak, cilj osnivanja časopisa nije bilo jačanje "jugo-unitarizma", već ostvarenje prvog koraka na putu ka duhovnom, idejnom i političkom pluralizmu. Cilj je bio - demokratija. Od daleke 1966.

godine, kada sam prvi put bio prisiljen da to činim, morao sam bezbroj puta objašnjavati da sam za demokratiju. Demokratija ne može biti nacionalna. Temelji demokratije su: priznanje jednakih prava građana bez obzira na rasu, naciju, pol, religiju i političku opredeljenost. Treba zaista biti balkanski primitivan pa smatrati da je danas svetski ideološki sukob - a to je sukob između demokratije i totalitarizma (komunističkog, nacističkog, rasističkog itd.) - nešto sporedno, a "jugoslavenstvo" - osnovno zlo.

Međutim, nisu samo nosioci "hrvatske delatnosti" (bože moj! Zar bi učeni Brozović bio kadar da da definiciju tog pojma?) oni jedini Balkanci koji su toliko ozloglasili Balkansko poluostrvo u celom svetu. Nosioci "srpske delatnosti" nisu ništa bolji. Sećam se jednog duhovnog brata-blizanca dr Dalibora Brozovića sa srpske strane. To je bio, danas već pokojni dr Slobodan Drašković, koji se celog života bavio "srpskom delatnošću". I mada je dr Brozović bio dugogodišnji član SK, a dr Drašković emigrant, Brozović - Hrvat a Drašković - Srbin - njihova nacionalna delatnost je bila u punoj uzajamnoj harmoniji.

Poslednji put sam u Titovoj Jugoslaviji uhapšen 1974. i sledeće godine osuđen na sedam godina strogog zatvora, formalno zbog nekoliko članaka u "Njujork tajmsu". Pravi razlog je, po svemu sudeći, bila želja vlasti da uravnoteži mnogobrojna hapšenja prosovjetskih elemenata širom Jugoslavije, nakon Barskog kongresa ilegalne KPJ u proleće 1974. I upravo tada, 1975. godine, dr Slobodan Drašković, predsednik udruženja "Dušan Silni", štampa prvo u čikaškoj "Srpskoj Borbi" u 4 nastavka, pa onda u posebnom izdanju, knjižicu pod naslovom "Titoizam, Đilasizam, Mihajloviizam".

U to vreme ja robijam u Mitrovici, dugim i teškim štrajkovima glađu, zajedno sa ostalim političkim osuđenima, pa i zajedno sa tim istim učesnicima ilegalnog Barskog kongresa,

borim se za status političkih zatvorenika, a u dalekoj Americi vodi "srpsku delatnost" dr Drašković. U svojoj odlučno pisanoj knjižici on dokazuje da Tito i nije bio u sukobu sa Staljinom, već je to sve bacanje prašine u oči Zapadu, da Đilas nije bio u sukobu sa Titom, da je i to samo prašina za naivne oči, te da sam ja samo poslednji u redu fiktivnih protivnika komunizma, a koji u stvari služe pobedi boljševizma u celom svetu. Zato dr Drašković poziva sve nacionalno svesne Srbe da mi ne veruju ni reči. Upravo kao i dr Brozović.

Godinu-dve dana posle mog dolaska u Ameriku, jedne večeri me je, zajedno sa nekim Rusima, posetio dr Slobodan Drašković. Bio sam iznenađen, ali razgovarali smo sasvim normalno. Da li je bio izmenio svoje mišljenje o meni, ili se pak prestao baviti "srpskom delatnošću, ni danas ne znam. Činilo mi se nepristojnim da ga to pitam, kad mi je već došao u kuću.

U Americi sam se nekoliko puta sreo i sa dr Brozovićem. To se dešavalo na godišnjim konferencijama američkih slavista. Mislim da smo se poslednji put videli na Havajima pre tri godine. Naravno, nije mi ni na pamet palo da se raspitujem za njegovu partijsku delatnost, koju on danas naziva "hrvatskom".

Na kraju, moram priznati da me i "hrvatstvo" i "srpstvo" zaista brinu koliko lanjski sneg. Ali isto tako i "jugoslovenstvo", unitarno ili nekakvo drugačije. Jedino što me interesuje je demokratija, koja posebno na Balkanu gde su svi narodi tako temeljito izmešani, može biti samo u okvirima jedinstvene nadnacionalne zajednice, a svaki pokušaj stvaranja nacionalnih država, svaka "hrvatska" ili "srpska" delatnost, vodi jedino beskrajnom krvavom ratu.

Vašington, 10. april 1992.

Kad god sam u prilici da govorim o jugoslovenskoj krizi, bilo javno, ili privatno, Amerikanci - kao što se zna ljudi pragmatičnog i praktičnog duha - obavezno postavljaju dva pitanja. Jedno je: ko je najzad glavni krivac za ono što je danas zadesilo Jugoslaviju; i drugo: koju konkretno političku silu treba podržati da bi se sprečila eskalacija nasilja i bezumlja građanskog rata. I mada ne mogu izbeći da i po stoti put dajem odgovore na ta pitanja, pošteno govoreći, duboko sumnjam da je u nekoliko rečenica ili minuta moguće dati iscrpan odgovor.

Na pitanje - ko je kriv, obično odgovaram da su desetljeća diktature Saveza komunista stvorila uslove za procvat nacionalizma, koji, naročito u balkanskim uslovima, neizbežno vode u međuetničke ratove i pokolje. Dodajem i to da Sjedinjene Države u izvesnom smislu takođe snose deo krivice, uzevši u obzir skoro bezrezervnu podršku koju su od početka pedesetih godina pružali jugoslovenskom diktatoru iz čisto pragmatičkih političkih razloga. Na drugo pitanje takođe odgovaram nebaš konkretno: treba podržati demokratske procese, slobodu štampe i razdržavljenje ekonomike u svim republikama.

Pragmatični Amerikanci tada nastavljaju da pitaju: a ko je konkretno odgovoran za bujanje nacionalizma, i koja društvena snaga ili pokret vodi borbu za demokratiju? Je li

najodgovorniji Slobodan Milošević? Treba li i dalje podržavati Antu Markovića?

I ja tada odgovaram: da, koliko to mogu da sudim s ove strane okeana, iz "preka", prvi je bio Milošević koji je započeo novu eru nacional-komunističke diktature u Jugoslaviji, koji je svoju vlast gradio na raspirivanju nacionalne mržnje pomoću manipulisane štampe i kultivisanja paranoičnih mitova o ugroženosti srpskenacije od strane ne samo drugih naroda Jugoslavije, već i od strane maltene pola sveta. Da, odgovaram, on je započeo taj proces, ali drugi, u drugim republikama radosno su ga prihvatili i podržali. Da, Milošević je prvi počeo radikalno razbijati Jugoslaviju, ali njegovi nazovi protivnici, lideri nacionalističkih pokreta drugih naroda Jugoslavije i u tome su ga zdušno podržali. Da, on je prvi, ali zar je zaista i glavni krivac?

I tada se obično setim titovskog doba i jednog malog detalja iz svog ličnog iskustva. U proleće 1967. godine meni je suđeno u beogradskom Okružnom sudu zbog dela "neprijateljske propagande" i jedna od četiri tačaka optužnice teretila me je za "rasturanje ustaške štampe". Sud je usvojio, a Vrhovni sud Srbije potvrdio, da sam kriv i za tu tačku optužnice, te sam bio osuđen na četiri i po godine strogog zatvora. Ostali delovi optužnice su mi inkriminirali neke članke štampane na Zapadu. O čemu se radilo?

Godinu dana ranije, u avgustu 1966. na moju inicijativu grupa Beograđana, Zagrepčana i Zadrana pokušala je da iskoristi talas kritike i čistke u službi državne bezbednosti nakon Britanskog plenuma i da osnuje nezavisni socijalistički društveno-politički časopis. Kako sam ja u to vreme bio poznat zapadnoj javnosti po progonu i suđenju zbog knjige "Leto moskovsko" bio sam u mogućnosti da osnivanju časopisa dam publicitet svojim člancima i intervjuima. Međutim,

uprkos velikom interesovanju međunarodne štampe i velikoj želji vlasti da demonstrira liberalizam nakon pada Rankovića, legalno osnivanje nezavisnog glasila usred Jugoslavije u ta daleka vremena je bilo nezamislivo i neizvodljivo. Razume se, većina aktivnih učesnika poduhvata je uhapšena, izbačena sa posla, žestoko napadnuta u štampi.

Uzgred rečeno, tada, 1966. nalog za moje hapšenje je potpisao Josip Manolić, iz današnjeg hrvatskog vrhovništva, na što je nedavno podsetio Ivan Zvonimir Čičak u "Slobodnoj Dalmaciji".

Kako je među osnivačima nesuđenog časopisa bilo dosta poznatih ljudi u zemlji (slikara, arhitekata, filozofa, istoričara, advokata i slično), i kako je bilo nemoguće u svetlu velikog interesovanja javnosti suditi na osnovu fiktivnih krivica, a niko od uhapšenih nije ničim narušio zakon, vlast je odlučila da sudi samo meni.

Osnova za suđenje su bila moja tri članka, ali očito, po mišljenju ovlaštenih, ti članci nisu bili dovoljno ubedljivi da naša javnost shvati kakav sam ja opasan neprijatelj. Tako se pojavila optužba o rasturanju ustaške štampe. Naime, u toku priprema za izdavanje prvog broja časopisa, na moju adresu iz inostranstva neko je poslao uvodnik odštampan u jednom emigrantskom listu u Argentini pod naslovom "Slučaj profesora Mihajlova ne tiče se hrvatskog naroda". U tom uvodniku se dokazivalo, po mom mišljenju savršeno ispravno, da demokratizacija može samo učvrstiti Jugoslaviju; dok je pravi interes hrvatskog naroda, navodno, u tome da se odvoji od Jugoslavije. Ja sam, razume se, taj uvodnik pokazao članovima redakcije nesuđenog časopisa, te se čak neko primio da napiše za prvi broj članak u kome bi se polemizalo sa idejom da demokratizacija za koju smo se zalagali ne donosi ništa hrvatskom narodu. I mada ja nisam Hrvat, i mada su osnivači časopisa koima sam pokazao emigrantski članak bili pripad-

nici skoro svih jugoslovenskih naroda, mene je beogradski sud osudio i za krivično delo "rasturanja ustaške štampe".

Eto, te epizode se setim uvek kada sam u situaciji da odgovaram na pitanje o tome - ko je glavni krivac za današnje stanje. Nije Miloševićeva štampa prva počela da naziva ustašama svakog svog oponenta. Milošević je samo produžio ići utabanim Titovim putem, izmenivši samo osnovne slogane. U izmenjenim uslovima naravno, uostalom, kao i većina drugih republičkih lidera.

Što se pak tiče odgovora na pitanje - koga konkretno podržavati u Jugoslaviji, kao što rekoh, do nedavna sam govorio o potrebi podrške demokratskim procesima. I tek sada, kada se počeo rađati svejugoslovenski pokret za mir, tek sada ću moći davati konkretan odgovor: podržite svom snagom taj pokret. On predstavlja jedinu alternativu građanskom ratu. Ako se taj pokret proširi, ako se uspe organizovati i sinhrono delovati - on može realno ugroziti vlast republičkih nacionalističkih lidera, a samim tim i otkloniti opasnost od građanskog rata.

Krajem prošlog veka ruski filozof Vladimir Solovjev je pisao da onaj ko želi da pobedi laž komunizma, mora priznati njegovu istinu. A ta istina je - ne samo zahtev za socijalnu pravdu, već i internacionalizam, kod marksista, istina, osnovan na "klasnim", što znači sekundarnim elementima. Mirovni pokret je internacionalan par excellence. Ne može se jedan nacionalizam pobijati drugim nacionalizmom. Oni samo jačaju jedan drugog.

Vašington 8. VIII 1991.

Ja sam Sarajlija. Maturirao sam u Prvoj muškoj gimnaziji u Sarajevu 1953. Koliko se sećam, moja generacija je bila poslednja isključivo muška. Posle nas su već išli mešoviti razredi. Verovatno i zbog toga, naš razred provodio je mnogo vremena na čuvenom sarajevskom korzu. Preko dana smo se viđali u učionicama, uveče na korzu. To usporeno šetanje u redovima celom dužinom glavne, naravno Titove ulice, bilo je i više nego obavezno. Tu, na korzu, odvijao se celi društveni život. Druženje, svade, sticanje autoriteta, upoznavanje sa devojkama, "zabavljanja", vatrene rasprave o svim mogućim istorijskim i filozofskim pitanjima, filmovima i knjigama - sve se to odvijalo na korzu, kako se u to vreme pričalo, najvećem na Balkanu.

Moje društvo, odnosno - moja "raja", bila je izrazito kosmopolitiska: Pavle Kaluđerčić - Srbin, Zlatko Langof - polu Hrvat, polu Slovenac, Marcel Papo - Jevrejin, Muhamed Nezirović - Musliman, Pero Martinčević - Hrvat, Sead Krajnić - Musliman, i tri Rusa - Sergej Beljajev, Boris Negorni i ja. U mom razredu, sećam se, bili su takođe Krsto Papić, zagrebački filmski režiser i Vuk Kmjević, beogradski književnik. O samom postojanju "nacionalnog pitanja" doznao sam tek napustivši Sarajevo, kada sam otišao na studije. Sarajevo je u tom pogledu bilo prava svetska metropola. Naime, nema na svetu nijednog velikog kulturnog centra a da nije kosmopolit-

ski. Pariz, London, Njujork, Rim, Moskva - svi centri kulture u svetu su mnogonacionalni. Etnički "čiste" su samo primitivne i barbarske provincije.

Sećam se, u Sarajevo je moja porodica došla posle rata, 1946. Otac, agronom, bavio se voćarstvom novostvorene republike. Bio je jedan od retkih Rusa emigranata, koji je neko vreme bio partizan. Da je stupio u partiju - daleko bi dogurao. Ali nije hteo. Majka je predavala fiziku i matematiku u mojoj gimnaziji.

Iz nižih razreda gimnazije na obali Miljacke, sa časova smo bežali da bi se verali po ogromnoj polurazrušenoj zgradi Templu, Jevrejske sinagoge, koja je služila kao magacin. Ili bismo išli do mosta Gavrila Principa da bismo stali nogama u njegove stope izlivenne u betonu, raspravljajući o tome - kako je moguće jednim pucnjem započeti svetski rat.

Kad mi je bilo 16 ili 17 godina, celu jednu godinu sam pisao pesme a la Majakovski i nosio ih Izetu Sarajliću. Sarajlić ih je dao kritičaru Miodragu Bogičeviću, koji je u jednom broju lista "Omladinska reč" štampao nekoliko mojih pesama sa kratkim osvrtom. Međutim, kada su štampane ja sam već zauvek prestao pisati pesme. Desetak godina kasnije, 1965, isti Miodrag Bogičević bio je prvi koji je napisao kritički članak o mom "Letu moskovskom" u beogradskom "Komunistu", još pre zabrane časopisa "Delo" i Titovog napada na mene.

Moram priznati da mi nikada nije bilo žao što me obuzetost poezijom držala samo godinu dana, kao što mi nije bilo žao ni te godine koju sam proveo zagledan u sebe, mrmljajući stihove u potrazi za rimom i ritmom. Ali kao da mi je i to kratko druženje s muzama podarilo proročko viđenje jer sam tada, 1951. godine napisao ove stihove:

*Sadašnjost ide polako,
Zastaje kraj praga kućnog,*

A iz daljine strojevim korakom

Dolazi budućnost.

I čini nam se u časovima ranim,

Da se zemlja ugiba pod teškim bremenom;

To budućnost u čizmama potkovanim

Maršira pločnikom vremena.

Kasnije, moje prvo zaposlenje je bilo u "Oslobođenju", gde sam pola godine radio u korekturi, štampao nekoliko članaka i upoznao izuzetnu ženu Maju Fulanović, jednu od najkulturnijih ličnosti koje sam u životu sreo. U aprilu i maju sam je redovno jednom nedeljno zvao telefonom iz Vašingtona. U junu je prestala da se odaziva na telefon. Kako je živela na Grbavici, u delu grada koji je u rukama Maldičeve vojske, nije mogla da ide na posao u "Oslobođenje", gde je radila kao urednik gradske rubrike. Bože, da li je živa?

Posmatrajući već mesecima na televiziji, sa druge strane planete, masakriranje grada u kojem sam proživio jedan veoma dugi period života - celu srednju školu, lakše sam počeo shvatati ono što sam i ranije teoretski znao, a to je, da smrt označava nestajanje vanjskog sveta, a ne sebe samog. Nestaje grad u kojem si živeo ili živiš, umiru ljudi koje si voleo ili samo poznao, nestaje pomalo svaka moguća budućnost, pa svaka sadašnjost, i na kraju nestaje celi fizički svet zajedno sa telom, a ti ostaješ. Put obrnut onome kod rođenja i detinjstva, kada se ne ti, već celi fizički svet iznenađeno pojavljuje i širi svakog dana. Ali i u jednom i u drugom slučaju - "Ja" je već prisutno i, po svemu sudeći, neuništivo.

To, uzgled rečeno, i nije tako utešno, kako su smatrali marksisti prihvatajući i propagirajući ideju da su besmrtnost duše izmislili nesrećni ljudi, nesposobni da se izbore za dostojni život na ovoj zemlji, te su u fantaziji stvorili "onaj svet". Naime, besmrtnost duše otvara mogućnost postojanja ne samo raja, već i beskrajnog pakla, koga nema ako nema

besmrtnosti. Ako nema besmrtnosti - onda je zaista sve dopušteno. Sve se poništava sa smrću: i sva dobra i sva zla koja je čovek u životu činio. Sve je tada svejedno. I sam život gubi svaku cenu. Može se lako oduzeti i drugima i sebi.

Međutim, iskustvo govori da nije tako. U svim velikim svetskim religijama postoje bezbrojni mučenici, koji su odlučno davali i svoj život i sva blaga zemaljska samo da bi "spasli dušu", to jest, izbegli večnost pakla. A bezbrojni nesrećni ljudi, samoubice, pokušavaju da prekinu patnju, da ubiju sebe zauvek, a ne da se domognu besmrtnosti. I, u stvari, ubijaju samo fizički svet, a ne svoju besmrtnu dušu, što je i razlog zašto se samoubistvo sa religiozne tačke gledišta smatra jednim od najvećih grehova.

Besmrtnost duše ne zavisi od toga - veruje li u nju čovek ili ne, kao što sile gravitacije postoje, i te tako realno, iako ih ne možemo videti ni opipati, već samo demonstrirati rezultat njihovog delovanja.

Međutim, kao što su komunisti uspeli kompromitovati sve zemaljske ciljeve stvaranja pravednog i slobodnog društva bez otuđenja i eksploatacije, isto tako su tokom vekova sve moguće crkve ne manje uspešno kompromitovale "nebeske" ciljeve života na zemlji. Fašističku formulu - "jedan narod, jedna država, jedan vođa", u stvari je nekoliko vekova ranije proglasio španski inkvizitor Torkvemada - "jedan narod, jedno kraljevstvo, jedna vera".

Sarajevo ne strada slučajno. Sarajevo je bilo živi primer mogućnosti i duhovnog bogatstva suživota mnogih vera i naroda. Razumljivo je da, kada su se iz mračnih dubina istorijske prošlosti podigle sablasti nacionalnih i verskih torkvemada i hitlera, za sve njih je nacionalni, verski i kulturni pluralizam Sarajeva bio kost u grlu. Pa ipak, uništiti mogu samo "telo" grada. Duh će preživeti, i verujem, ovaplotiti se opet na istim prostorima, na istom mestu pod Trebevićem.

Vašington, 13. avgust 1992.

DISIDENTI DANAS I JUČE

Nedavno sam u jednom časopisu pročitao da je godine 1960. oko 13% stafilokoka steklo imunitet prema penicilinu, uvedenom u široku upotrebu početkom četrdesetih godina. Godine 1988. već je 91% stafilokoka steklo taj imunitet. Smatra se da bi se 1993. godine situacija u medicini vratila na ono stanje u kakvom je bila pre nego što je 1929. Aleksandar Fleming pronašao penicilin, da se nisu svih ovih godina neprestano vršila nova istraživanja i pronalazili sve noviji i moćniji antibiotici. Za sada se sa pouzdanjem može jedino tvrditi da bi bez neprestanog napornog istraživačkog rada, sva dostignuća moderne medicine bila prevladana od strane mikroba, nosilaca raznih smrtonosnih bolesti u roku od nekoliko decenija. Drugim rečima - borba sa bolestima će trajati večno, i dovoljno je za trenutak prestati voditi tu borbu, i bitka će biti izgubljena.

Na žalost, to važi ne samo za medicinu, već po svemu sudeći za sve sfere ljudske delatnosti. Naravno, u prvom redu za onu sferu kojom se bave sociologija i istorija. Za političku sferu.

Koliko je puta do sada u istoriji padala tiranija, a oslobođenje donosilo isto takvu ili još goru tiraniju. Taman se učini da je neko društvo potpuno savladalo sile neslobodne i mračnjaštva, kad se ta ista nesloboda pojavljuje u nekom dru-

gom obliku, pa je često ne prepoznaju čak ni njeni gorljivi sledbenici kao ni strasni protivnici.

Samo imajući to u vidu, nisam poskočio sa stolice, mada sam se malo lecnuo pročitavši u "Nedeljnoj Borbi" od 16-17. januara u intervjuu sa Azemom Vlasijem, njegov odgovor na pitanje "da li je disident ili je za Kosovo-republiku". Evo šta je Vlasija rekao: "Sada svako može svašta da podrazumeva pod pojmom disident. Ja nisam bio i nisam disident i uvek pokušavam da budem racionalan čovek i da mislim svojom glavom."

Očito je da bivši kosovski portokrat pod pojmom disidentstva podrazumeva konformizam i iracionalnost. Onaj ko pokušava da misli svojom glavom, po shvatanju Vlasija, nije disident. Jasno je da je takvo shvatanje pojma disidentstva u potpunoj kontradikciji sa opšte prihvaćenim, koje bivšem partijskom sekretaru možda i nije poznato. Međutim, zainteresovali su me koreni takvog čudnog shvatanja "disidentstva". Malo sam razmislio o tome i došao do zaključka da ima izvesne, mada iskrivljene logike u Vlasijevom shvatanju, pogotovo ako se uzme u obzir sve ono što je Vlasija rekao u intervjuu.

Sam pojam reči "disident" dolazi od latinske reči "disideo", što označava - "ne slažem se". Prema tumačenjima enciklopedija pojam disidentstva odnosi se na ljude koji su u istoriji javno istupili protiv opšteprihvaćenog mišljenja, ideologije, dogme. Kao najreljefniju ilustraciju desidenta većina enciklopedija uzima oca Reformacije Martina Lutera koji je ustao protiv svemoćne srednjevekovne Katoličke crkve. U naše vreme disidenti su se proslavili otvorenim otporom jednopartijskoj diktaturi u svim komunističkim zemljama.

Prvi disident u Istočnoj Evropi je bio Milovan Đilas. Stazom kojom je on prvi prošao, kasnije su išli Saharov, Solženjicin, Sinjavski, Bukovski, Havel i bezbrojni drugi pisci,

naučnici, mislioci svih komunističkih zemalja. Bez ikakvog preterivanja se može reći, da u poslednjoj deceniji komunističke vlasti živa kultura, živa misao, živo društvo u svom začetku, postoje samo u okviru disidentskog pokreta. Sve što je na strani vlasti, ne samo da je potpuno iskompromitovano, već je totalno mrtvo i nedarovito. Nije slučajno što toliki disidenti postaju nobelovci: Solženjicin, Saharov, Brodski, Valensa, te njihove preteče, unutrašnji ili spoljni emigranti - Pasternak, Miloš.

Međutim, jasno je da je i pre Đilasa postajalo ne malo ljudi koji se nisu slagali sa kom-diktaturom, pa ih niko nije nazivao disidentima. Naravno da nisu disidenti protivnici komunističke vlasti u građanskom ratu, kao što se ne mogu disidentima nazvati Rimljani pre Konstantina, koji su se borili sa hrišćanstvom. Ne mogu se nazvati disidentima ni menjševici, koji su od 1921. do 1964. godine u Njujorku izdavali mesečnik na ruskom jeziku "Socijalistički vesnik", časopis koji se sada preštampana i izučava u Rusiji, te ocenjuje kao najznačajnija publikacija u okviru socijalističke misli našeg veka. Nisu disidenti ni trockisti, koji su takođe u Njujorku izdavali od 1929. do 1941. "Bilten opozicije". A Milovan Đilas, čija je knjiga "Nova klasa" isto tako bila štampana samo na Zapadu - jeste. U čemu je razlika?

Razlika je upravo u onom "javnom". Ni socijal-revolucioneri ("Eseri"), ni menjševici, ni trockisti, osim u izuzetnim prilikama, nisu vodili javnu i otvorenu borbu sa partijskom vlašću, ostajući u zemlji i ne odlazeći u emigraciju. Trockisti su uopšte vodili ilegalnu borbu i nisu marili za "buržoasku" slobodu. Naravno, može se reći da u vreme Staljinova pojavila disidenata i nije mogla da se desi - Staljin bi ih potamnio brže nego što bi uspeli prebaciti na Zapad i jedan rukopis. Bilo kako bilo, tek Đilas je prvi koji je nastavio da piše i istupa nakon zvanične partijske ekskomunikacije. Da bude

hapšen i suđen, a da odmah nakon puštanja iz zatvora opet nastavi da govori i piše. Tako je uostalom i Luter otvoreno prikucalo svoje teze na crkvena vrata.

Svi disidenti u Rusiji i Istočnoj Evropi su kasnije činili isto. U Rusiji se disidentski pokret rodio u vreme Brežnjeva i komunistička policija je skoro dve decenije, do same perestrojke smatrala svojim glavnim zadatkom borbu sa disidentima. O samom disidentskom pokretu je do sada napisano nekoliko desetina knjiga, a meni se čini najpotpunijom "Istorija disidentskog pokreta" Ljudmile Aleksejeve. Ali ako su metode disidenata bile identične, njihovi ciljevi i ideologija su bili različiti. Čak i u logorima i zatvorima su se delili na dernokrate i nacionaliste. I polemicali međusobno.

U većini bivših komunističkih zemalja bivši disident-nacionalisti su ili na vlasti ili u savezu sa bivšim tlačiteljima, koji su se "nacionalno osvestili", dok su demokrate uglavnom izvan struktura post-komunističke vlasti.

Nacionalizam, kao i komunizam, zahteva homogenizaciju, idejnu "disciplinu" i vođu. Verovatno imajući iskustvo sa disidentima-nacionalistima, Azem Vlasi je u "Borbi" utvrdio da nije disident, jer misli svojom glavom. To je, razume se, besmislica, ali na neki način podseća na sizifovsku borbu moderne medicine sa mikrobima koji stiču imunitet, mutiraju, i uopšte nemaju nameru da nestanu sa naše planete.

Vašington, 11. februara 1993.

ŽIVETI U VAŠINGTONU

Teško bolestan čovek ne misli ni o čemu osim o svojoj bolesti. Kada se ovih dana čita jugoslovenska štampa postaje savršeno jasno da se danas na teritoriji bivše Jugoslavije ni o čemu osim o ratu ne može ozbiljno govoriti. I to je normalno. Međutim, za jedan ogroman deo sveta bosanska klanica, sankcije OUN protiv Srbije i Crne Gore, srpsko-hrvatski sukob ne znače mnogo. Ne više nego za građane bivše Jugoslavije današnja tragedija u Somaliji. Većina Amerikanaca upravo tako gleda - ukoliko uopšte gleda - na jugoslovensko krvoproliće. I kao što bolesniku nije lako da shvati kako njegovo stanje, njegova bolest, ne interesuje druge ljude na isti način kao njega samog, tako je i građanima bivše Jugoslavije teško da shvate kako za većinu čovečanstva njihova tragedija predstavlja samo marginalnu vest iz dalekog sveta u kojem se uvek negde ratuje i gine. Umesto Jugoslavijom, ozbiljni ljudi se bave ozbiljnijim stvarima: kompjuterima, naukom, elektronikom, trgovinom, biznisom, umetnošću, letovanjem na južnim morima.

Ljudi u Jugoslaviji žive u uverenju da se celi svet bavi isključivo jugoslovenskom krizom. I to je razumljivo, u tolikim svetskim listovima se piše o Jugoslaviji, o tome i beogradska i zagrebačka štampa redovno izveštava, održavaju se međunarodne konferencije posvećene jugoslovenskoj krizi, Jugoslaviju izbacuju iz Organizacije ujedinjenih nacija i

tako dalje. Pa ipak, sve je to samo iluzija. Za jednu Ameriku rat u Jugoslaviji je tako marginalan problem da čak nije posao elemenat u predizbornoj borbi predsedničkih kandidata. Tačno je da je naš rat prisutan u svim međunarodnim vestima na radiju, televiziji i u novinama. Međutim, stvar je u tome da ovde, u Americi, međunarodne vesti izazivaju interes kod veoma ograničenog segmenta stanovništva. Kada je nedavno Lorens Iglberger, današnji vršilac dužnosti šefa Stejtdementa, izjavio na televiziji da uopšte ne razume zašto se jugoslovenski narodi međusobno kolju i zašto se u Jugoslaviji ratuje, on je samo izrazio ubeđenje širokih slojeva građana Novog sveta.

Naravno, moglo bi se reći da je to kratkovidno, da se jugoslovenska kriza može proširiti na celi Balkan i još dalje, da može potencijalno ugroziti svetski poredak. Sve to može biti tačno, pa ipak ostaje činjenica da rat u Jugoslaviji ozbiljno interesuje samo iseljenike iz te bivše Jugoslavije. Oni žive razdvojenim životom, nalik na onaj kojim žive zdravi članovi porodice u kojoj postoji teški bolesnik. Oni sami su zdravi, žive uobičajenim, normalnim životom, ali njihove misli su vezane uz bolesnog člana porodice.

I zaista, širom sveta se svakodnevno obelodanjuju nova čudesna otkrića moderne tehnologije, svake nedelje se na ekranima pojavljuje neki novi filmski hit, igraju se međunarodne utakmice, gledaju se automobilske trke, političari vode javne polemike, dodeljuju se Oskari i Nobelove nagrade; pa koga se tiču primitivna balkanska bratoubilačka klanja i toliko komični nacionalizam i Srba i Hrvata? U stvari nikoga, osim bivših Jugoslovena.

Prijatelji iz Jugoslavije me često pitaju - kako se živi u Vašingtonu. Ta zna se, prestonica Sjedinjenih Država u naše doba je istovremeno i politička prestonica sveta. Šta to znači živeti u gradu u kojem je najveća koncentracija političke

moći na planeti, pogotovo ako je čovek iz ratom obuhvaćene Jugoslavije?

Jednostavno, odgovora na takvo pitanje nema. U odnosu na Njujork, Vašington je pravo selo, iako sa predgrađima ima preko 3 miliona stanovnika. Međutim, ne radi se samo o tome da je Vašington 3-4 puta manji od Njujorka. Vašington je centar svih američkih federalnih ustanova koje imaju veliku birokratiju od pošte do armije. Vašington je centar svih mogućih američkih birokratija. Grad - birokrata. Njujork je pak, u naše vreme, jedan od najmoćnijih centara kulture na svetu.

Kada je čovek zaposlen u sferi masmedija, kao na primer ja, tada Vašington pruža velike prednosti. Posle nekoliko godina života u američkoj prestonici čovek upoznaje sve one koji se bave bivšom Jugoslavijom, Rusijom i uopšte Istočnom Evropom, od Iglbergera i novinara vodećih listova do analitičara raznih naučnih instituta ili državnih agencija. Njih i nije tako mnogo u političkom centru naše planete. Ako je reč samo o Jugoslaviji nema više od nekoliko desetina ljudi koji se na ovaj ili onaj način profesionalno bave jugoslovenskom krizom.

Svake nedelje u Vašingtonu se organizuje barem jedna konferencija, ili simpozijum, ili predavanje tematski posvećeno Istočnoj Evropi, Rusiji, komunizmu, procesu prelaska totalitarnih društava u demokratska, ili jugoslovenskoj krizi. Na te skupove se pozivaju oni ljudi koji se bave takvim problemima, bilo kao državni službenici, bilo kao naučnici ili komentatori masmedija. Upravo na takvim konferencijama, gde se redovno konfrontiraju različita mišljenja, kristališe se američka spoljna politika. Kako se ne radi o više od par stotina ljudi, posle nekoliko godina svi se poznaju međusobno, stalno se sreću na raznim konferencijama i prijemima, i pozivaju jedni druge na "lanč" i "parti".

Svake nedelje u Nacionalnom pres klubu pred novinarima istupaju državnici iz celog sveta; američki predsednik često drži pres konferencije u Beloj kući; na raznim prijemima u državnim ustanovama ili ambasadama čovek se sreće sa najuticajnijim senatorima i kongresmenima, kao i sa najslavnijim televizijskim voditeljima. Pa kako utiče na život činjenica da se nalaziš u najužem centru najmoćnije zemlje sveta? U stvari nikako!

Svaki događaj, svaki susret sa moćnicima ovog sveta je interesantan samo prvi put. Kasnije se čovek navikne na sve. Jednom me je poznanik iz Saveta nacionalne bezbednosti pozvao na ručak. Ispostavilo se da me vodi iz svoje zgrade kroz mali parkić na ručak u Belu kuću. Tada sam saznao da u podrumu Bele kuće postoji restoran, naravno, ne otvoren za publiku. Ništa bolji od običnih restorana. Prvi put me je takav ručak impresionirao. Drugi put ostavio potpuno ravnodušnim. Ista stvar je i sa nastupima na televiziji. Prvi put ti svi poznanici kažu da su te videli na ekranu, kasnije se naviknu.

U istom slučaju se svi navikavaju na jugoslovensku krizu. Pad Berlinskog zida, ujedinjenje Nemačke, raspad SSSR-a i krvavi rat u Jugoslaviji - nove su realnosti koje su nekako sinhrono zamenile prethodne. I verovatno se jedino mnogobrojne žrtve bratoubilačkog rata na prostorima bivše Jugoslavije nikada neće moći naviknuti na novu "životnu realnost". Kao što se uostalom i ja ne mogu nikako naviknuti na jezivu vašingtonsku klimu.

Naime, Vašington se nalazi na geografskoj širini negde između Sicilije i Severne Afrike. Od maja do oktobra tu je tropska vrućina uz tropsku vlagu. Izaći iz klimatizovane prostorije na ulicu znači uroniti u pravu pravcatu saunu. Svojevremeno sam se napatilo od hladnoće u zatvoru u Požarevcu; živeo sam u ubeđenju da ništa ne može biti

strašnije od hladnoće. U Vašingtonu sam naučio da vrućina, u kombinaciji sa vlažnim vazduhom može biti još strašnija. Sa hladnoćom se čovek još nekako može boriti: odećom, loženjem vatre, cupkanjem. Sa vrućinom baš ničim. Pomaže jedino klima uređaj. Zato, kada leti prođe oluja i pokida električne vodove policija i vatrogasci prevoze stanovnike onih delova grada gde je nestalo struje u škole i dvorane gde rade klima-uređaji dok se kvar ne otkloni.

Takođe se nikako ne mogu navići na zabranu pušenja koja se sada proširila od letenja avionom na sve javne zgrade i kancelarije. Pušači, koji i nisu tako malobrojni, moraju izlaziti iz zgrade na ulicu da bi popušili cigaretu. Ako vam je kancelarija na nekom "dvocifrenom spratu" odlazak na pušenje može da oduzme prilično vremena. Ali šta da se radi: "nauka je dokazala štetnost pušenja". Ako u Americi ikada pobedi totalitarizam, biće na "naučnoj osnovi". Nije se slučajno baš ovde vodila (srećom neuspešno) borba sa alkoholizmom putem potpune zabrane čak i piva ("svaki alkohol je štetan").

Na velikim prijemima u Vašingtonu uobičajeno je stavljati na stolove koji nude raznovrsno voće velike skulpture od leda. To su ledene imitacije poznatih skulptorskih remek-dela; traju samo jedno veče. Nedavno sam se pred jednim takvim ledenim Rodenovim Misliocem i sam zamislio; dok mi u Vašingtonu jedemo, pijemo i neobavezno brbljamo na prijemima za koje se specijalno prave ledene skulpture, u bivšoj Jugoslaviji desetina hiljada ljudi gladuju u logorima, stotine hiljada izbeglica luta u potrazi za skloništem, a nikakvomgizlaza iz mraka niko ne vidi. Jedinu nadu da još nisu svi zahvaćeni ludilom nacionalne mržnje daje humor koji telefonom stiže iz Jugoslavije. Često - crni humor. Na primer, jedan Afrikanac, vojnik UNPROFOR-a, piše majci pismo: "Što je ovo čudna zemlja, majko, ne možeš ni da zamisliš. Svi kolju, a niko ne jede".

Čega ovde u Vašingtonu nema? Jedino čega zaista nikada nema dovoljno je - vreme. Vremena nema. Za jedan dan se proživi, uradi, napiše, sretne, iskonferiše, prodiskutuje - bar deset puta više nego, recimo, za isti period ne samo u Jugoslaviji nego i u Zapadnoj Evropi. Za 14 godina u Americi nisam ni jednom video bilo koga da sedi u kafani, pije kafu ili pivo i čita novine. Restorani su tu čisto funkcionalni: jedeš i doviđenja. U barovima je polumračno pa se čitati ne može. Ogromni problemi iskrsavaju sa posetiocima iz Istočne Evrope; jednostavno ne mogu da shvate da je za vreme radnog vremena nemoguće pričati telefonom više od minut-dva, iako se niste videli godinama. Tempo rada je takav.

Nedostatak vremena se pokazuje kao veoma težak nedostatak, daleko teži od bilo kakvog materijalnog nedostatka. Čovek nema vremena da se viđa sa prijateljima, nema vremena da ode na koncert, nema vremena da pročita knjigu i najzad se ispostavlja da nema vremena za sam život. Na neki način to je ilustracija biblijske tvrdnje: "Prvo će biti pola vremena, pa četvrt vremena, pa najzad vremena neće biti uopšte".

Možda je i to jedan od razloga zbog kojeg bih se rado vratio u Jugoslaviju, bez obzira na teško trenutno stanje. Mnogi moji prijatelji, ruski disidenti, vratili su se u Rusiju. Piscima Aksjonovu i Vojnoviću čak su i stanovi vraćeni, pa sada žive pola godine u Moskvi, a pola na Zapadu. Znam da zbog nedostatka goriva ne bih mogao da vozim kola kadgod izađem iz kuće, kao što to činim u Vašingtonu, ali, paradoksalno, siguran sam da u Jugoslaviji ne bih patio od nedostatka vremena; to znači da bih opet imao vremena za prijatelje, koncerte i knjige. A to znači, za sam život.

Vašington, 22. oktobra 1992.

Ukrajina je priznala Hrvatsku i Sloveniju. To je i logično. Svako ko je upoznat sa istorijom Ukrajine u ovom veku, nije mogao da ne primeti frapantne sličnosti između položaja i sudbine Hrvatske i Ukrajine, u Jugoslaviji, odnosno Sovjetskom Savezu. Druga po brojnosti nacija u Ruskoj Imperiji, a kasnije u jednopartijskoj (a to znači - lažnoj) federaciji, pri svakom velikim svetskom tumbanju pokušavala je sa stvori nezavisnu državu. Za vreme građanskog rata u Rusiji 1918-20, proglašena je bila Nezavisna Ukrajinska Država uz podršku Nemačke. Protivnici u zajedljivo pevali, parodirajući reči ukrajinske himne:

*"Još nije umrla Ukrajina
Od Kijeva do Berlina,
Gajdamaci se još nisu predali
Nemačka, Nemačka iznad svega."*

Da je Hitler ponudio ukrajinskim nacionalistima državu nezavisnost, verovatno bi se Drugi svetski rat u Rusiji drugačije odvijao. Međutim, on je bio toliko ubeđen u nadmoćnost Rajha da je odbio čak i pomisao na osnivanje neke nove slovenske države. Rezultat je bio taj da je OUN (Organizacija ukrajinskih nacionalista) vodila istovremeno borbu na dva fronta: i protiv Crvene armije i protiv Vermahta. Oružani odredi ukrajinskih nacionalista su u ukrajinskim šumama bili konačno razbijeni tek krajem četrdesetih godina.

Optužba za "nacionalizam" je desetljećima bila stalna i najveća pretnja nad glavama ukrajinske inteligencije.

Mogu se povući bezbrojne paralele između Ukrajine i Hrvatske. Za vreme postojanja "samostalne" Ukrajine pod vlašću getmana Skoropadskog, a kasnije Petljure, iz ukrajinskog jezika su izbacivane sve reči preuzete iz ruskog. Kako se radilo o novim pojmovima (u stvari internacionalnim, a ne ruskim) kao što su: auto, fotografija, telefon, radio - stvarani su neologizmi potpuno identični hrvatskim iz vremena NDH. Nekada sam nameravao da napišem studiju upoređujući "krugovale" i "brzoglose" sa skoro identičnim ukrajinskim kovanicama. Na žalost nikada nisam stigao da to učinim.

Veliki deo Ukrajinaca su unijati, to jest - katolici istočnog obreda. Godine 1946. Staljin je zabranio Unijatsku crkvu, a Pravoslavna je likovala, preuzevši iz ruku NKVD unijatske crkvene zgrade. Time je, verovatno, zadugo učvršćena veza između ukrajinskog nacionalizma i Rimokatoličke crkve.

Kao srpska manjina u Hrvatskoj, tako će, po svemu sudeći, ruska manjina u Ukrajini biti jabuka razdora u odnosima suverenih država novog Komonvelta. Pitanje obaveznog školovanja na ukrajinskom jeziku već počinje da izaziva proteste i sukobe, naročito u krajevima sa nadmoćnom ruskom većinom. Rusi, koji sačinjavaju više od 20 odsto građana Ukrajine, a i pripadnici drugih nacija, kao i veliki deo samih Ukrajinaca, govore samo na ruskom jeziku. Računa se da samo na ruskom govori između 60 i 70 odsto žitelja Ukrajine.

Već je započelo stvaranje Ukrajinske nacionalne armije, dok je Sovjetska armija ostala bez države kojoj je pripadala. Logično je očekivati da će ukrajinski nacionalizam svakim danom sve više jačati i ranije ili kasnije počće da izaziva nacionalne sukobe. Danas su ukrajinski listovi, na primer "Mladost Ukrajine", skoro identični zagrebačkim kao što je

recimo "Slobodni tjednik". I jedan i drugi list vide zaklete neprijatelje svog naroda ne u komunizmu već u susednom narodu (ruskom, odnosno - srpskom). Do pre tri meseca generalni sekretar CK Ukrajinske komunističke partije, koji je ne tako davno proganjao nacionaliste, sada je sam postao nacionalista. Sve podseća na jugoslovensku situaciju, sa jednom razlikom: između Ukrajinaca i Rusa do sada nije pala velika krv, barem ne u novije vreme. To, naravno, ne garantuje da neće pasti u državu, a što se već može nazreti, sukobi sa manjinama su neizbežni. Ukoliko pak Ukrajina uspe da postane zaista demokratska mnogonacionalna zajednica, onda nije jasno - zašto se odvađa od druge mnogonacionalne zajednice.

To je ujedno i dilema pred kojom stoje sve novostvorene "suverene" države. ako će biti demokratska, a sve su ionako mnogonacionalne, onda je odvajanje od pređašnje mnogonacione zajednice besmisleno. Ako će biti nacionalne, a to neminovno znači - nedemokratske, onda neće moći izbeći beskrajne etničke sukobe i ratove.

Pre dve stotine i nešto godina, 13 državica - bivših kolonija - sklopilo je Savez osnovan na demokratskim, a to znači - opštečovečanskim, a ne na nacionalnim principima. Danas taj Savez, ili Unija, obuhvata skoro celi kontinent, i tolio je moćan da čak proklamuje "novi svetski poredak". U naše vreme se istorijsko kretanje neobično ubrzava, i stvaranje planetarne zajednice nećemo čekati dva veka. Na žalost, mnogo ljudi nije svesno toga da se u naše vreme prvi put u istoriji rađa globalna opštečovačanska zajednica. Nije reč više samo o ujedinjenju Evrope ili Azije.

Razume se, sve zajednice osnovane na nasilju raspadaju se. Ali to je samo neophodna stepenica za stvaranje opštečovačanske zajednice - demokratske svetske zajednice, jer samo demokratija ujedinjuje na dugi rok. Razbijajući sve

nedemokratske zajednice, nacionalisti raznih naroda i nesvesno pomažu rađanje buduće planetarne zajednice. Međutim, onog trenutka kada im uspe da razbiju nedemokratsku mnogonacionalnu zajednicu i počnu građenje nacionalne države, i sami postaju žrtvama destrukcije jer nacionalna država ne može biti demokratska. Nacionalna može biti samo kultura, ne država. Ta demokratska zajednica otvara vrata razvoju svih mogućih nacionalnih kultura.

Građenje, čak na veoma ograničenoj teritoriji, prave demokratije u stvari označava stvaranje živog delića buduće planetarne zajednice. To ujedno znači izbegavanje krvi i interesničkog rata koji je ligični rezultat dva istovremena uzroka: nedemokratske mnogonacionalne zajednice i pokušaja stvaranja jednonacionalne (a to znači - nedemokratske) države.

Vašington, 19. decembra 1991.

O 9. MARTU 1991.

*P*itate me - kako je iz Amerike izgledao beogradski 9. mart prošle godine. Pa bilo je to ovako. Treba uzeti u obzir da je poslednjih nekoliko godina, pre početka jugoslovenskog rata, najviše pažnje u američkoj štampi u odnosu na Jugoslaviju privlačio problem narušavanja ljudskih prava na Kosovu. Posle toga, 1990. godine, tome je dodat interes za mnogopartijske izbore po republikama, te ekonomska reforma Ante Markovića. Rezultati izbora u zapadnim republikama nisu bili iznenađenje ni za koga. Komunisti su gubili na izborima širom Istočne Evrope. Pravo iznenađenje bili su izbori u Srbiji. Pri tome, sećam se, iznenađenje je izazvala kako nadmoćna pobeda Miloševića, tako i neshvatljivo držanje opozicije nakon prvog izbornog kruga. Naime, uzevši u obzir da vladajuća partija nije uspela dobiti 50 posto glasova u dve trećine izbornih mesta, logično je bilo da opozicija slavi pobjedu, te da pozove birače da potvrde tu pobjedu u drugom krugu glasajući za jednog kandidata udružene opozicije. Umesto toga, opozicija je, čak i ne čekajući da se prebroje svi glasovi, priznala poraz, a lideri opozicije su utvrdili da je narod izabrao mrak boljševizma. Eto to je tada, u decembru 1990, izazvalo velike nedoumice u ovdashnoj štampi. Posle toga je pobeda Socijalističke partije u drugom krugu izgledala sasvim logična.

U tom kontekstu se mora gledati i na ovdašnju reakciju na događaje 9. marta. Govori opozicionih lidera sa balkona Narodnog pozorišta, sukob sa policijom, tenkovi na ulicama, hapšenja i terazijski studentski forum - sve je to zbunjivalo i podsećalo na izbore prethodnog decembra kada su postupci vlasti izgledali krajnje iracionalni. Sada su pak postupci vlasti izgledali ne manje iracionalni. Kinezi su nedeljama čekali i pregovarali sa studentima pre nego što su se odlučili na akciju tenkova. U Beogradu su se tenkovi na ulicama pojavili provod dana demonstracija. I izveo ih je lider koji je velikom većinom izabran za predsednika republike na mnogopartijskim izborima! Većini komentatora američke štampe sve je to bilo krajnje nejasno. Iracionalno. Nerazumljivi su bili kako postupci vlasti, tako i postupci opozicije.

Jedino oni pažljivi posmatrači i poznavalci jugoslovenskih prilika, koji su od same pojave Slobodana Miloševića na čelu srpske partije smatrali da njegova agresivna eksploatacija srpskog nacionalizma može ugroziti sâm opstanak jugoslovenske federacije, ponadali su se da će rast i jačanje opozicije Miloševićevoj politici ponovo otvoriti mogućnost opstanka celovite Jugoslavije u ovom ili onom obliku. U tom smislu martovske demonstracije su bile pozdravljene od strane nekolicine najuglednijih američkih nedeljnika i časopisa kao "zračak nade za Jugoslaviju". Na žalost, veoma brzo taj se zračak ugasio. Počeo je rat.

Vašington, 24. 2. 1992.

BOLJE IKAD NEGO NIKAD - RADIO SLOBODNA EVROPA ZA JUGOSLAVIJU

Pre nekoliko dana, kongresmen Dante Fasel, šef Komisije za inostrane poslove američkog kongresa, podneo je predlog rezolucije o kojoj će se uskoro izjasniti članovi predstavničkog doma. Tom rezolucijom se zahteva osnivanje odseka za narode bivše Jugoslavije na radio-stanici Slobodna Evropa - Sloboda, te otpočinjanje emisija na jezicima jugoslovenskih naroda. U preambuli rezolucije konstatuje se činjenica da se sukob između naroda bivše Jugoslavije raspisuje propagandom i dezinformacijama mas-medija koje kontrolišu državne vlasti, te da stoga narodi u bivšim jugoslovenskim republikama nemaju dostupa objektivnoj informaciji, kako o situaciji na Balkanu, tako i o događajima u svetu. Dalje se govori o tome da istinita, objektivna informacija predstavlja važan element za moguće mirno rešenje jugoslovenske krize. Alternativni izvor objektivnih informacija, nasuprot državnim propagandama, potpomogao bi uspostavljanje mira, demokratizaciju i saradnju između naroda i država bivše Jugoslavije. Zato se rezolucijom traži da Kongres zahteva od Saveta za međunarodnu radio-difuziju da osnuje u okviru radio-stanice Slobodna Evropa - Sloboda službu emitovanja na glavnim jezicima naroda bivše Jugoslavije.

Dok je za građane svih države Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza Radio Slobodna Evropa - Radio Sloboda

već desetlećima nezaobilazan, krajnje važan i stalno prisutan element svakodnevnog života - građanima bivše Jugoslavije ime te radio-stanice ne govori mnogo. Radi se o tome, da ta radio-stanica, jedna od najmoćnijih na svetu, koja program emituje na svim jezicima Istočne Evrope i na petnaestak jezika bivšeg Sovjetskog Saveza, nikada nije emitovala za dve komunističke evropske zemlje: za Jugoslaviju i za Albaniju. A nije emitovala zato što je u trenutku kada je bila osnovana, Tito već bio raskinuo veze sa SSSR-om, te je ekonomski i politički bio decenijama podržavan upravo od strane Amerike. Za Albaniju se nije emitovalo i opet zbog Tita. Naime, antikomunistička usmerenost emisija je mogla antitovovski inspirisati Albance na Kosovu i u Makedoniji, te je rešeno da se zbog savezništva i dobrih odnosa sa Titovom Jugoslavijom ne emituje za Albaniju uopšte.

Naravno, postojale su i za Jugoslaviju i za Albaniju emisije Glasa Amerike, međutim, u političkom smislu, upravo zbog savezništva sa Titom, te emisije, barem za Jugoslaviju, nisu se mnogo razlikovale od emisija beogradskog ili zagrebačkog radija. Postojale su emisije Glasa Amerike i za istočnoevropske zemlje i za narode SSSR-a, pa ipak je osnovana radio-stanica Slobodna Evropa - Sloboda, a ovih dana je u toku osnivanje radio-stanice Slobodna Azija, iako se Glas Amerike emituje i na kineskom, vijetnamskom i drugim azijskim jezicima. Zašto?

Glas Amerike je zvanična, državna radio-stanica Sjedinjenih Američkih Država. Zadatak te radio-stanice je da informiše svet o zvaničnim stavovima američke administracije, te da upozna slušaoca sa američkim načinom života. Upravo zato što je administracija pod kontrolom jedne partije, čiji je kandidat pobedio na izborima za predsednika, a u nameri da pobjednička partija ne može koristiti prednosti državne radio-stanice na uštrb opoziciji - emisije Glasa Amerike, kao i štam-

pani materijali radio-stanice, nisu dostupni građanima Sjedinjenih država, sve dok se nalaze na državnoj teritoriji. Razume se, ako odu u Evropu mogu slušati Glas Amerike do mile volje.

Zadatak radio-stanice Slobodna Evropa - Sloboda, a uskoro i radio-stanice Slobodna Azija potpuno je drugačiji. Prema statutu tih organizacija, one su "surogat slobodne štampe" za narode koji nemaju dostupa nezavisnoj i objektivnoj informaciji, to jest, konkretno, za narode pod komunističkom diktaturom. Te radio-stanice služe kao zamena za nepostojeću nezavisnu i opozicionu domaću štampu u Moskvi i Kijevu, Tbilisiju i Alma Ati, Bukureštu i Varšavi, Pragu i Sofiji. Ukratko, one imaju vezu sa američkom politikom u onoj meri u kojoj bi je imala slobodna štampa u zemljama na koje se emituje. Da Titov režim nije bio nezavisan u odnosu na Kremlj, jasno je da bi radio-stanica Slobodna Evropa - Sloboda od samog osnivanja svojim emisijama stvarala zamenu za štampu nezavisnu od jednopartijske vlasti u Beogradu i Zagrebu, Ljubljani i Skoplju. Ono što je engleska radio-stanica BBC bila za narode porobljene fašizmom, to je radio-stanica Slobodna Evropa - Sloboda bila za narode pod komunizmom. Jugoslavija je u tom smislu ostala prikraćena za "surogat nezavisne štampe" pune četiri decenije. Možda bi se danas ponešto drugačije dešavalo da to nije bio slučaj.

U početku su osnovane dve zasebne radio-stanice: 1951. Radio Slobodna Evropa i 1953. Radio Oslobođenje. Radio Slobodna Evropa je emitovala za Poljsku, Čehoslovačku, Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku, a Radio Oslobođenje za brojne narode SSSR-a. Prva emisija na ruskom jeziku je otišla u etar na dan smrti Staljina, 5. marta 1953. Treba uzeti u obzir to da u vreme osnivanja radio-stanica, ideja ljudskih prava i prava na slobodnu informaciju nije bila opštepriznata norma međunarodnog prava. Stvarati "zamenu za slobodnu štampu"

bilo je "mešanje u unutrašnje poslove" zemalja za koje se emitovale. Zbog toga "surogatne" radio-stanice, mada su bile finansirane od strane američke države, zvanično nisu bile državne. Bile su "nezavisne". Da bi se prikrilo državno finansiranje, od osnivanja pa do 1972. bile su "tajno" finansirane preko CIA, Centralne obaveštajne agencije. Naravno, bila je to za Ameriku tipična birokratska glupost i naivnost, koja je veoma štetila radio-stanicama u propagandnom ratu. Komunistička sredstva informacija su većito izjednačavala "surogatne" radio-stanice sa špijunskim centrima protiv socijalističkih zemalja, mada je očigledno, da je emitujući preko radio-mikrofona nemoguće bilo koga špijunirati.

Početak sedamdesetih godina u američkoj javnosti je izbio skandal upravo u vezi sa finansiranjem Radio Slobodne Evrope i Radio Oslobođenja preko CIA. U to vreme se vodila borba protiv bilo kakvih tajnih akcija obaveštajnih službi, te je finansiranje radio-stanica bio primer takvih "skrivenih operacija". 1972. Kongres je odlučio da spoji obe radio-stanice u jednu pod nazivom Radio Slobodna Evropa - Radio Sloboda, da prekine svaku vezu radio-stanice sa CIA i da od tada otvoreno finansira rad radio-stanice, te da ustanovi Savet za međunarodnu radio-difuziju od devet članova koje imenuje predsednik SAD uz saglasnost Kongresa, čiji zadatak je da nadzire rad radio-stanice.

Od dana rađanja radio-stanica komunističke vlasti u Istočnoj Evropi i SSSR-u reagovala su panično na emitovanje "surogatne štampe". Od 1951. pa sve do decembra 1988. emisije radija Slobodna Evropa - Sloboda bile su zaglušivane. Moćni izvori radio-talasa koji su stvarali zaglušujuću buku pratili su sve emisije radio-stanica. Troškovi ometanja emisija su iz tehničkih razloga bili 4 puta veći od troškova samog emitovanja. Pa ipak, uprkos visokoj ceni, nije ih bilo moguće totalno učutkati. Stanovnici velikih gradova u SSSR-u i

Istočnoj Evropi odlazili su desetak kilometara izvan grada gde su se emisije bolje čule, slušali ih tamo, te zapisivali na magnetofon, i širili kao što se širio "samizdat". Samo što se to zvalo "magnitizdat" (magnetofon je na ruskom "magnitofon").

Putem "magnitizdata" milionski auditorijum Radio Slobodne Evrope - Radio Sloboda upoznao se sa svim najvažnijim delima zabranjenih pisaca kao što su bili dobitnici Nobelove nagrade: Pasternak, Soženjicin, Brodski, Miloš, Saharov, sa svim disidentskim stvaralaštvom i disidentskom borbom za ljudska prava. Bez preterivanja se može reći da autentična kultura brojnih slovenskih naroda, kao i neslovenskih naroda Istočne Evrope i SSSR-a u poslednjih četrdeset godina ne bi postojala da nije postojala Radio Slobodna Evropa - Radio Sloboda. Tačnije - niko ne bi znao za njeno postojanje. U ruskom odseku Radio Slobode radili su slavni pisci: Aleksandar Galič, Viktor Nekrasov, Anatolij Gladilin. Godinama su svake nedelje uzimali u ruke mikrofon radija Vladimir Vojnovič, Andrej Sinjavski, Vasilij Aksjonov. Svi oni brojni disidenti, pisci, filozofi, istoričari, muzičari, koji su se našli u emigraciji, svi koji su nešto autentično stvorili ili rekli, a nisu bili u emigraciji - saradivali su sa radijom, uprkos tome što komunistička propaganda nije prestajala sa klevetanjem radija kao "centra špijunaže".

Sve je to dovelo do toga da, kada je pre nekoliko godina pao Berlinski zid te pretalo zaglušavanje emisija Slobodne Evrope - Slobode, trijumf radio-stanice je bio potpun. Ispostavilo se da emisije "surogatnog sredstva informisanja" žitelji komunističkih zemalja slušaju više od bilo kojih domaćih ili inostranih radio-stanica. I veruju im. Na poziv novih, psotkomunističkih vlasti radio-stanica je otvorila svoja predstavništva i studije u svim prestonicama država Istočne Evrope, u Moskvi, Kijevu i mnogim drugim centrima bivšeg SSSR-a. Istupiti na talasima radija je postalo pitanje prestiža.

Ako su se sve do 1989. sovjetski građani na proputovanju u Zapadnoj Evropi ili Americi plašili da javno pokažu čak i zainteresovanost za radio, posle 1989. sami i u grupama dolaze u radio stanicu, ili njene studije u velikim svetskim centrima i nude se da budu intervjuisani. Kako u Vašington dolaze glavne političke ličnosti "perestrojke" to sam imao mogućnost da vodim duge besede u studiju sa praktički svim liderima sadašnje Rusije, izuzev Gorbačova i Jeljicina.

Prošle godine je Radio Slobodna Evropa - Radio Sloboda bio jedan od glavnih kandidata za Nobelovu nagradu za mir. Predlog je istakao parlament Estonije, a aktivno su ga podržali Valensa, Havel, Antal i brojne druge ličnosti političkog i kulturnog vrha bivših zemalja "realnog socijalizma". Ako se uzme u obzir onaj ogromni pozitivni idejni, duhovni, kulturni i politički uticaj radio-stanice tokom četiri decenije i nehotice se dolazi do zaključka da je Jugoslavija daleko više izgubila time što je bila lišena tog uticaja, nego što je dobila titovskim samoupravljanjem i nesvrstanošću.

Kada sam se 1978. našao na Zapadu, prvih sedam godina sam predavao rusku filozofiju (nemarksističku) i rusku literaturu kao "gostujući" profesor na američkim i evropskim univerzitetima. Počeo sam sa kursevima ruske filozofije za doktorante na Jelu a završio u Glasgovu, u Škotskoj. Godinu dana na jednom univerzitetu, dve na drugom, pa opet godinu ovde, godinu tamo. Tako sedam godina. Dosadilo mi je da svake ili svake druge godine nekud selim, a dobiti stalno mesto (takozvani "tenior") tih godina nije bilo lako. Meni je smetala i disidentska "slava". Godine 1978, upravo kad sam došao u Ameriku, u Njujorku je umro jedan profesor univerziteta Kolumbija koji je predavao modernu rusku književnost. U to vreme se u akademskim krugovima dosta čitala moja knjiga "Ruske teme", posvećena ruskoj literaturi. Neki profesori univerziteta Kolumbija predložili su da uni-

verzitet mene agažuje umesto preminulog stručnjaka; većina profesora na sastanku slavističkog odseka je taj predlog podržala. Međutim, tada je ustao jedan profesor i upozorio prisutne da sam ja svetski poznat disident, i to iz jedne veoma liberalne i otvorene socijalističke zemlje; podstio je prisutne da je na univerzitetu nedavno došlo do studentskih protesta kada je bivši savetnik za nacionalnu bezbednost u administraciji Kartera Zbignjev Bžežinski hteo da se vrati profesorskom poslu na univerzitetu Kolumbija; da su ranije studenti isto tako protestovali kada je profesorskoj karijeri hteo da sevrati Henri Kisindžer. Zaključio je svoj govor rečima: "Zar možemo rizikovati da opet izazovemo studentske proteste zbog Mihajlova koji je politička firugura?". Većina se složila da se rizikovati ne može. Ja sam u svemu tome, pa i o samom predlogu da mi predlože mesto na univerzitetu Kolumbija, doznao tek naknadno, kad sam već predavao na Jelu.

Eto tako, kada su mi 1985. ponudili mesto analitičara i komentatora za ideološka i intelektualna pitanja celog komunističkog bloka u istraživačkom odseku Radija Slobodna Evropa - Sloboda, prihvatio sam ponudu jer su mi dosadila seljakanja sa univerziteta na univerzitet, i oko godinu dana radio u Minhenu gde je centralna radio-stanica, pa posle prešao u Vašington. Ako sam ranije govorio u studentskoj dvorani, sada taj auditorijum uključuje desetine miliona slušalaca. U svakom zlu ima i dobra - kaže poslovice.

Uzevši u obzir da se u svim zemljama Istočne Evrope i u skoro svim državama bivšeg SSSR-a pojavila autentična slobodna i nezavisna štampa, u Americi se počelo raspravljati o tome da je došlo vreme da se prestane finansirati "surogatna" radio-stanica, čiji je budžet preko 200 miliona dolara godišnje. Prošle godine predsednik Buš je imenovao komisiju koja je šest meseci analizirala rad Radija Slobodna Evropa -

Radio Sloboda i došla do zaključka da postoji potreba za emisijama Slobodne Evrope do kraja decenije, to jest to kraja veka, a za emisijama Radio Slobode i posle toga. Taj zaključak su podržali lideri svih istočnoevropskih zemalja, uključujući Borisa Jeljcina. Naime, istovremeno sa slobodnom štampom u svim postkomunističkim zemljama pojavili su se i radikalni nacionalistički pokreti, koji su ne manji neprijatelji slobodne štampe od bivših komunističkih režima.

Niko ne zna šta će se desiti u skoroj budućnosti. U Jugoslaviji su nacionalisti osvojili vlast u skoro svim republikama. To je dovelo do rata i potrebe da se polje delatnosti Radija Slobodne Evrope proširi. Na žalost, jugoslovenski primer pokazuje, da postoji mogućnost da se delatnost "surogatnih" radio-stanica ne samo ne okonča već i pojača u vremenu i prostoru.

Vašington, 2. juli 1992.

SUŽIVOTI UDALJENIH EPOHA

*D*esilo se da sam zbog prehlade par dana, upravo u vreme Klintonove inauguracije, sedeo u kući, na televiziji gledao ceremonijalnu mirnu smenu vlasti (a s vlasti je odlazilo, u stvari, nekoliko hiljada ljudi) i tih istih dana prvi put pročitao roman "Nož" Vuka Draškovića. Teško je i zamisliti veće suprotnosti od sveta koji sam posmatrao i onog, koji je opisao Drašković. Ta dva sveta - hecegovački iz vremena Drugog svetskog rata - i današnji - zapadnih demokratija - odvojeni su jedan od drugog ne decenijama, već vekovima. Sadašnja zbivanja u Bosni i Hercegovini pokazuju da se vremenska distanca između dva sveta nije mnogo smanjila u poslednjih pola stoleća.

U Bibliji, u 12. glavi "Knjige o sudijama" (stihovi 5 i 6), opisana je današnja balkanska realnost: pri prelazu naroda preko reke Jordana ljudi iz Galada su odvajali na stranu pripadnike "bratskog" plemena Jefremova i ubijali ih.

Ovako je taj balkanski događaj zapisan u Starom zavetu, u prevodu Đure Daničića:

"I Galad uze Jefremu brodove Jordanske. I kad koji od Jefrema dobježe i reče: "Pusti me da prijedem", rekoše mu oni od Galada: "Jesi li od Jefrema"? I kad on reče: "Nijesam,"

Onda mu rekoše: "Reci šibolet". A on reče: "šibolet", ne mogući dobro izgovoriti. Tada ga uhvatiše i zaklaše na brodu

Jordanskom. I pogibe u ono vrijeme iz plemena Jefremova četrdeset i dvije tisuće."

Razlika među plemenima je bila samo u izgovoru onih reči gde su bili š i s ! U svemu ostalom - izgledu, odevanju, načinu života, verovanjima - ta palestinska plemena se nisu baš ni po čemu razlikovala. Ta razlika u izgovoru, verovatno je bila primetna samo njima. Zar bilo ko danas u svetu, ko ne zna ekavicu, jekavicu u ijekavicu može da razlikuje Srbe od Hrvata ili Muslimana?

Zaista me interesuje kako bi ovdašnja čitalačka publika reagovala ako bi se roman Vuka Draškovića preveo na engleski. Verovatno bi čitaoci smatrali da se radi o nekoj vrsti "horor fantazije". Jer i ljudi koji žive u svetu vekovima udaljenom od balkansko-biblijskog, ne mogu lako da shvate suživot raznih epoha na kugli zemaljskoj. Kao da je čak lakše poverovati da u džunglama Amazonka još ima nekih plemena ljudoždera, nego u to da se u Evropi kraja dvadesetog veka dešavaju "etnička čišćenja", i to među narodima koje niko sa strane ni na koji način ne može da razlikuje.

Što se tiče današnjih izveštaja o masakriranjima, odsecanju ušiju, jezika i noseva, o kopanju očiju - ovde se uglavnom smatra da je reč o gruboj ratnoj propagandi, a ne o nečem što se realno dešava. Tako je, recimo, priča iz beogradske štampe o tome da Muslimani u Sarajevu hrane lalove u Zoološkom vrtu srpskom decom, prepričavana kao vic.

Već sam odavno došao do zaključka da su partizani tokom Drugog svetskog rata pobedili sve konkurente, i pridobili na svoju stranu Zapad, zato što su bili vremenski bliže modernom svetu. Oni su, uglavnom, streljali, ne klali kao četnici i ustaše. I u tome je ogromna razlika, bez obzira na broj pobijenih. Distanca između raznih epoha, koje postoje istovremeno, od ogromnog je značaja. Danas je u modernom svetu već u punom cvatu epoha informatike, pa je i razumljivo

zašto javno mnjenje toliko utiče na sve svetske događaje. Prave bitke druge polovine dvadesetog veka vode se samo delimično na bojnim poljima. Glavne i odlučujuće bitke se vode i dobijaju u mas-medijima, i to u demokratskim, a ne kontrolisanim. Vijetnamski rat je Amerika samo tako izgubila, ne izgubivši ni jednu bitku na bojnom polju.

Nacionalisti, i srpski i hrvatski, na tlu Balkana nemaju nikakvu šansu da se dugo održe, ne samo zbog nerazmrsive etničke mešavine koju nikakva "etnička čišćenja" neće izmeniti, već i zbog vremenske provalije između današnjeg demokratskog sveta, sveta neverovatne tehničke moći, sveta moderne informatike, i debilnih mitova o nekadašnjoj nacionalnoj slavi i državi, starozavetnih nacionalnih argumenata "krvi i tla", koji se dokazuju nožem, te pravilnim izgovorom č i ć.

Ljudima je, verovatno, 1942. godine izgledalo da nikada više Jugoslavija neće postojati i da je nemoguć bilo kakav suživot nakon onolikih zverstava i klanja. Pa ipak, desio se Staljingrad i već tri godine kasnije zajednička država naroda koji na Balkanu žive nerazmrsivo izmešani opet je postojala. Tako će biti i sada, a koljači svih nacionalnosti će kao i pre pola stoljeća bežati i skrivati se po celom svetu. I jedan od osnovnih razloga za to će biti vremenska distanca. Svet tehničke i vojne moći, svet materijalnog blagostanja i demokratskih sloboda je svet par excellence rasno-nacionalno-etnički izmešan. Podići zastavu borbe za nacionalnu državu u takvom svetu je isto što i potegnuti iza pasa nož. Nož, kakav je opisan u istoimenom romanu današnjeg lidera SPO. U naše vreme, uostalom kao već i u Drugom svetskom ratu, svi nacionalistički noževi vode samo u poraz, ma koliko da moderni svet izgleda neodlučan, a Staljingradske bitke još nema na vidiku.

II
JUGOSLOVENSKI
GRAĐANSKI RAT

SSSR - JUGOSLOVENSKIM PUTEM

Zahvaljujući televiziji mogli smo posmatrati prvi put u historiji uživo ne samo Zalivski rat, nego i neuspeli pre-vrat u Sovjetskom Savezu. Gledali smo ne samo tenkove na ulicama Moskve upravo u trenutku kada su zauzimali položaje, ne samo trenutak pogibije nekolicine ljudi, već i samog Jeljcina za vreme opsade Belog doma Ruske federacije. Gledali smo povratak Gorbačova, te takođe i njegove tele-filmove-poruke, snimljene u krimskoj izolaciji. Teško bi bilo naći bolju potvrdu za tezu kanadskog mislioca Mak Luana o "svetskom selu" u koje nas vraća fascinantni razvoj mas-medija.

Ovih dana svoj kraj doživljava ne samo komunistička partija SSSR-a, već i nešto mnogo važnije: politika, kako smo je znali od početka istorije. Politika postaje vidljiva i opipljiva svima na planeti, ne manje od neke sportske priredbe koju prenosi televizija. To označava potencijalni kraj svih zatovrenih sistema. I kao što svako u svom selu odlično razume pokretačke motive i ciljeve lokalnih seoskih lidera, "svetsko selo" omogućava svakome na kugli zemaljskoj ko ima televizor, da vidi, razume i duhovno učestvuje u svim političkim događajima u bilo kojoj zemlji sveta u samom trenutku događaja.

Naravno, u izvesnom smislu to je uvek bio slučaj u demokratskim društvima, ali ipak postoji razlika između pos-

matranja uživo onoga što se upravo tog trenutka događa u svetu, i čitanja o tim događajima posle kraćeg ili dužeg vremena. I pošto svi važni događaji u svetu, zahvaljujući televiziji dovedeni u naš stan ili kancelariju, postaju istovremeno deo našeg života, to se mi svi opredeljujemo za jednu ili drugu stranu u sukobu, u trenutku kada se upravo i dešavaju. Baš kao da prisustvujemo tuči u seoskoj krčmi.

Pogotovo je to očito za događaje u društvima sličnim po strukturi. Zato nije nimalo čudno što su se neki istaknuti predstavnici vladajuće partije u Srbiji i Crnoj Gori odmah pozitivno izjasnili o sovjetskom prevratu i proglašenju vanrednog stanja. Posle izjave Jeljcina da će dozvoliti republikama da se otepe, ali ne i da odvedu sa sobom rusko stanovništvo koje živi na teritorijama republika, sasvim je jasno ko će u Jugoslaviji biti oduševljen Jeljcinom, a ko neće. Bilo kako bilo, neuspeli prevrat u Moskvi doveo je SSSR tačno na početak one staze kojom je Jugoslavija krenula pre godinu i nešto više. I upravo zato što cela planeta postaje "svetsko selo", takav razvoj događaja, to jest - separatizam, stvaranje nacionalnih država, granica, moneta, vojske i, razumljivo, time izazvani međuetnički rat, postaje još besmisleniji. Obrnuto od mnogih očekivanja, kraj komunizma, očito, ne otvara put demokratiji već označava početak krvavog građanskog rata.

Do pre dve nedelje situacija u Sovjetskom Savezu se razlikovala od situacije u Jugoslaviji po tome što je postojala jaka centralna vlast i što je lider najveće republike - Jeljcin, u svojoj borbi sa centrom podržavao centrifugalne težnje u drugim republikama. To je čak omogućilo početak nekog novog slobodnog povezivanja među republikama, zaobilazeći centar. Posle neuspelog prevrata situacija se bitno promenila. Postala je jugoslovenska. Centar je izgubio toliko vlasti i uticaja, da sada Gorbačov umnogome podseća na

Antu Markovića. Obojica nisu izabrani na slobodnim izborima, obojica se bore protiv republičkog separatizma i dokazuju da raspad unije vodi ka ekonomskom kolapsu, obojica se sukobljavaju sa nacionalističkim liderima republika izabranim na slobodnim izborima koji još uvek u SSSR-u saraduju, ali će već za koji dan početi da ratuju. Jeljcinova izjava o neophodnosti promena granica u slučaju izdvajanja neke republike iz SSSR-a označava najavu rata.

Najteži sukob se može očekivati sa Ukrajinom i Moldavijom. Više od 20 osto žitelja Ukrajine su Rusi, znači daleko ih je više nego Srba u Hrvatskoj. Većina stanovnika Kijeva, kao i drugih ukrajinskih gradova etnički je ruska. Rudarski Donbas je uglavnom naseljena Rusima. Krim je postao deo Ukrajinske republike tek sredinom pedesetih godina, kada je Hruščov poklonio poluostrvo Ukrajini svojim ličnim dekretom. A u deklaraciji o nezavisnosti Ukrajina je proglasila da njoj pripada čak i celokupna sovjetska crnomorska flota! Moldaviji je tek nakon uključenja u SSSR pripojena Pridnjestrovska oblast, naseljena Rusima. A protiv autonomije te oblasti ("Pridnjestrovske republike") nacionalističko rukovodstvo Moldavije borilo se i pre proglašenja nezavisnosti. Sada, kad su Ukrajina i Moldavija objavile da će početi graditi svoje nacionalne vojske, nećemo dugo čekati da vidimo kako se i Rusi u tim republikama naoružavaju.

A Kazahstan? Republika po teritoriji nešto manja od Evrope stvorena je Staljinovom voljom tek 1936. godine. Nikada pre na toj teritoriji nije bilo nikakve jedinstvene države; pre prisajedinjenja Ruskoj imperiji, među nomadskim plemenima postojala su vekovima tri centra moći. Kazaha u današnjem Kazahstanu nema više od 40 posto, pri čemu polovina njih govori samo ruski jezik. I uprkos tome, kazaški jezik je proglašen jedinim državnim jezikom, i od 1995. bi celokupno poslovanje trebalo voditi na tom jeziku. Sve će to,

nema sumnje, stvarati žarišta budućeg sukoba. Begunaca iz azijskih republika (Azerbejdžana, Uzbekistana, Kirgizije) već ima u Ruskoj federaciji nekoliko stotina hiljada. A nacionalistička euforija samo raste...

Pa ipak, činjenica da SSSR u stopu prati Jugoslaviju može biti i pozitivna. Naime, velike zapadne sile, zabrinute za razvoj događaja u SSSR-u mnogo više nego za sudbinu Jugoslavije - na Balkanu nema nuklearnog oružja, i građanski rat tu znači samo radikalno uništavanje zarećenih naroda - mogu upravo zbog SSSR-a da pokušaju da reše jugoslovensku krizu, kao mogući model za izbegavanje najgoreg. U Jugoslaviji još uvek kako-tako mogu vršiti određeni uticaj. Što se tiče međuetničkog rata u SSSR-u, to će biti neuporedivo teže.

Vašington, 27. VIII 1991.

POSLEDNJE UPOZORENJE

Uvodnici u najvažnijim američkim novinama - u "Njujork tajmsu" ("Zaustavite balkanskog kasapina" - od 15. aprila) i "Vašington postu" ("Zaustavite Srbiju" - od 18. aprila); pretnja prekidom diplomatskih odnosa sa Beogradom, i to istovremeno od strane Sjedinjenih Država i Evropske zajednice, nagovešteno isključenje "male Jugoslavije" iz svih mogućih internacionalnih političkih i finansijskih organizacija, uskraćivanje priznanja federaciji Srbije i Crne Gore ne samo kao pravnom nasledniku Jugoslavije već i svakog diplomatskog priznanja uopšte - sve je to do sada bilo vođeno samo u slučaju iračke okupacije Kuvajta. Kada se jedna takva državno-diplomatska međunarodna mašina pokrene - tu nema ni šale ni blefa. Naime, ni jedna zapadna vlada ne može sebi dopustiti pretnje ukoliko nije spremna i da ih ostvari. Do sada još jedino nije zaprećeno masivnom vojnom intervencijom, mada i tako nešto u budućnosti nije isključeno. Ali i ono čime se preti, ukoliko se ostvari, dovešće "malu Jugoslaviju" u bezizlaznu situaciju. Međunarodna izolacija označava prekid svakog protoka ljudi, robe i kapitala preko granica Srbije i Crne Gore, prekid svakog saobraćaja, telefonskih i telegrafskih veza i pošte, koju će u ograničenim razmerima zameniti Međunarodni Crveni krst. Jugoslavija će postati zemlja - zatvorenik.

Takva žestoka reakcija Zapada na rasplamsavanje rata u Bosni i Hercegovini, ma kako izgledala neočekivana, mora se reći, "osećala se u vazduhu" još prošlog leta. Isto onako kako je Irak kažnjen ne samo zbog nafte, već i egzemplarno, u cilju stvaranja "novog svetskog poretka", koji, kako je zamišljen, isključuje svaku državnu agresiju, ili kao što je Libija kažnjena u cilju trajne likvidacije državne podrške terorizmu, tako će i Jugoslavija poslužiti kao primer svim mogućim postkomunističkim nacionalističkim agresivnim državama i državicama da se međuetnički sporovi ne smeju u budućnosti rešavati silom, da sve nacionalne manjine moraju imati apsolutno ista politička i građanska prava kao i većinski narodi, da ljudska prava više uopšte nisu unutrašnja stvar bilo koje države, te da nikome neće biti dozvoljeno razbijanje zajedničkog ekonomskog prostora i slobodnog tržišta, ma koliko se menjale političke granice.

Drugim rečima, u današnjem procesu stvaranja globalnog društva, na primerima kažnenih režima, sve države na planeti, bile nacionalne ili ne, bile velike ili male, usvojiće novo iskustvo; da od sada pa u večnosti, država kao takva gubi suverenitet nad građanskim i političkim pravima svojih građana, nad ljudskim pravima svakog svog pojedinog državljanina, nad ekonomskom sferom života, te apsolutno gubi svako pravo da upotrebi vojnu silu izuzev u odbrani. Naravno, na put ka globalnoj svetskoj zajednici, ima još mnogo nekadašnjih "suverenih državnih prava" koje sve države na svetu upravo danas zauvek gube, ili će ih uskoro izgubiti, počevši od novih standarda ekologije.

Sve je to zapadni svet od samog početka jugoslovenske krize pokušavao da uvede mirnim putem, nudeći Jugoslovenskoj federaciji ogromnu ekonomsku pomoć, sa jednim ciljem - da se spreči rat. Svaki potez Sjedinjenih Država u odnosu na, recimo, priznanja secesionističkih

republika, imao je jedan nepromenljivi cilj - sprečavanje rata. "Dogovorite se kako hoćete, razidite se ili ostanite zajedno, sve ćemo prihvatiti, samo rešite sve mirnim putem, nemojte ratovati, nemojte gaziti judska prava, ne tlačite manjine, ne uništavajte zajednički ekonomski prostor" - to je međunarodna zajednica neprestano ponavljala. Kako se pokazalo - uzalud.

Istovremeno je bilo jasno od samog početka da će se upravo na Balkanu morati egzemplarno rešiti moguća, u bliskoj budućnosti daleko opasnija kriza na prostoru bivšeg SSSR-a. Kao i u slučaju sa Irakom, međunarodna zajednica je isprobala sva moguća miroljubiva sredstva prisile, pre nego što se krenulo sa oružjem. I svaki put Sadamov režim nije verovao da će se Zapad odlučiti na sledeći korak. Bojim se da je situacija sa Jugoslavijom veoma slična.

Srbija je još pre početka državne krize bila na zlom glasu zbog vanrednog stanja na Kosovu i režimskog raspirivanja nacionalističkih strasti i lažljive zvanične propagande. Što se dalje situacija razvijala, imidž Srbije na Zapadu se sve više kvario. Do početka rata, u junu prošle godine, JNA je još uvek bila nepoznanica na koju su mnogi u svetu računali, da će moći sprečiti međunarodne sukobe i biti odlučujući faktor mira i stabilnosti. Njena totalna nesposobnost, komunistička indoktriniranost, te najzad svrstavanje uz srpski nacionalizam, doveli su do toga da se svaki potez Armije shvata kao izvršenje odredbi beogradskog režima. Zato je potpuno razumljivo da se angažovanje JNA u Hrvatskoj, a sada i u Bosni i Hercegovini, ocenjuje kao agresija Srbije. Kad se tome doda prelazak "srpskih dobrovoljaca" u Bosnu, usklađena ratnohuškaška kampanja Radio-televizije Beograd, izazivanje sukoba od strane SDS, pucanje na mirne demonstrante u Sarajevu, sumanute izjave srpskih vođa o podeli grada Sarajeva po nacionalnoj liniji i tako dalje - nije nikakvo

čudo što je upravo Srbija uzeta kao primer agresora, a agresija se mora kazniti, te svaka stopa teritorije oduzete nasilno - vratiti.

Uvodnici, pomenuti na početku, priznaju da nije samo Srbija kriva za krvoproliće u Jugoslaviji, ali takođe podvlače da je ipak najviše kriva. Uvodnik u "Vašington postu" ("Zaustavite Srbiju") čak podvlači kako je teško kažnjavati Srbiju "zato što je Srbija stari i pravi prijatelj Sjedinjenih Država, koja se hrabro borila na američkoj strani - na strani demokratije - dva svetska rata". Pa ipak je nemoguće ne suprotstaviti se Miloševićевой Srbiji. Uvodnik u "Njujork tajmsu" ("Zaustavite balkanskog kasapina") otvoreno poziva međunarodnu javnost na podršku srpskoj opoziciji. To se čini samo onda kada je diktator konačno otpisan.

Može se postaviti pitanje - a gde je u svemu tome krivica samog srpskog naroda, koji će, nema sumnje, najviše biti (i već je) kažnjen zbog grehova svojih vođa? Pa krivica postoji: glasna ili prećutna podrška režimu koji je rasplamsavao nacionalističku histeriju, što je dovelo do rušenja jedine moguće države u kojoj su svi Srbi živeli zajedno, prihvatanje paranoične ideje da se celi svet zaverio protiv srpstva i tome slično. Naravno, ni hrvatski narod ne može izbeći kaznu za to što je pristao da bude zaveden isto tako iracionalnim hrvatskim nacionalizmom, te je rušio isto tako jedinu moguću državu u kojoj su svi Hrvati živeli zajedno. Međutim, to i nije neka uteha. Pa ipak još uvek postoji mogućnost da se jugoslovenski narodi zaustave pred provalijom iz koje nema izlaza. Još uvek postoji...

Vašington, 21. aprila 1992.

Nedavno je jedan poslanik SPO u izjavi za Rusku televiziju rekao da je "Srbija u ovom trenutku najveći koncentracioni logor, te da se nad Srbima vrši genocid". Po njemu, "na tako drastičan način nisu kažnjeni Nemci, Italijani, Austrijanci i drugi saradnici Hitlerove Nemačke, odgovorni za više miliona usmrćenih i ubogaljenih u drugom svetskom ratu". "Danas se - rekao je opozicioni političar - u Srbiji umire iz banalnih razloga (nedostatak lekova, odgovarajuće ishrane i nege itd.), a na ulicama se retko može sresti trudnica. Iako je jesen, svadbe su retkost. Sve je to, pored drugog, genocid." (prema "Borbi" od 26-27. septembra 1992, Aleksandar Tašković "Zašto nas svet mrzi").

Uzevši u obzir da se ne radi o predstanivku režima, logično je pretpostaviti da mnogi dobronamerni ljudi u današnjoj Jugoslaviji dele takvo mišljenje. Zaista se postavlja pitanje - zašto je samo Jugoslavija, to jest Srbija i Crna Gora, dospela pod embargo OUN? Zašto su upravo Srbija i Crna Gora isključene sa zasedanja Generalne Skupštine? Zašto se jedino srpski režim proglašava "mrljom na licu čovečanstva"?

Od odgovora na to pitanje umnogome zavisi budućnost srpskog naroda i Jugoslavije. Shvatiti u čemu je sopstvena krivica, znači uvek i otvoriti put ka iskupljenju. Optuživati "druge", prečesto označava produženje slepila.

Čoveku koji događaje posmatra iz daljine, ponekad je lakše da uoči one osnovne elemente u političkoj slici jugoslovenske krize koji su i doveli do osude upravo Srbije i Crne Gore od strane međunarodne javnosti, mada sve strane u sukobu, a posebno Hrvatska, vode politiku sličnu Miloševićoj. To i nije tajna za zapadnu javnost, pa ipak se golema većina posmatrača slaže s tim da Srbija snosi najveću krivicu.

Ali prvo da razmotrimo tvrdnju da je Srbija kažnjena više nego države sila osovine koje su snosile krivicu za Drugi svetski rat. Samo po sebi upoređenje poražene Nemačke srušene beskrajnim bombardovanjima i Srbije, koju rat još nije dotakao, besmisleno je. Mere embarga na trgovinsku, naučnu, kulturnu, sportsku i drugu razmenu sa Jugoslavijom u stvari su samo elementi pritiska putem kojeg međunarodna javnost pokušava da obustavi krvoproliće u Bosni i Hercegovini. Ako takve mere ne dovedu do smirenja, biće upotrebljene deleko radikalnija sredstva. Ni o kakvom kažnjavanju Srbije za sada nema ni govora. Ne dao Bog da dođe do onakvog kažnjavanja kakvo su iskusili Nemačka ili Japan. Tada u Srbiji kamen na kamenu ne bi ostao, i srpski gradovi bi se pretvorili u Vukovar, Sarajevo i Mostar.

Govoriti o genocidu koji međunarodna zajednica sprovodi danas nad srpskim narodom uvođenjem embarga, tipična je komunistička demagogija, mada dolazi od poslanika opozicione, antikomunističke partije. To je, u stvari, u svemu najtragičnije! Zar je zaista tako teško uočiti da ni raspada Jugoslavije, ni rata u Hrvatskoj, ni današnjeg masakra u Bosni i Hercegovini ne bi bilo da nije srpski narod ipak podržao režimsku nacionalističku demagogiju poslednjih pet godina. Sa izvesnim rezervama se može tvrditi daje srpski nacionalizam dva puta razbio Jugoslaviju. I prvu i drugu. Naravno, hrvatski nacionalizam mu je u tome zdušno pomagao, pa

ipak bi se zajednica održala da je vodeća duhovno-politička elita srpskog naroda vodila borbu za demokratiju a ne za "srpstvo".

Za posmatrača sa strane potpuno je jasno da najveću krivicu za današnje krvoproliće na tlu Jugoslavije snosi upravo Srbija, tačnije njen režim, i to potvrđen na kakvim-takvim, ali ipak mnogopartijskim izborima. Erupcija post-komunističkog nacionalizma je počela u Srbiji, pa se tek kasnije prebacila u Sloveniju i Hrvatsku. Srbija, to jest JNA, naoružala je teškim naoružanjem (tenkovima, artiljerijom, avionima) srpsku vojsku u Bosni i Hercegovini, mada je to naoružanje pripadalo počeđnako svim narodima Jugoslavije. Srpska vojska permanentno bombarduje i razara gradove, pri čemu, naravno, strada uglavnom civilno stanovništvo. Srpski odredi na dve trećine teritorije Bosne i Hercegovine vrše planska "etnička čišćenja". Takva "čišćenja" vrše i Hrvati na jednom delu teritorije BiH, ali dimenzije su ipak neuporedive. Iz Srbije su dolazile brojne paramilitarne formacije, razne "garde" i "orlovi" da podstaknu i pokrenu bratoubilački rat na tlu i Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Drugim rečima, rata i masakra na tlu Jugoslavije ne bi bilo da ga nije inicirao i podsticao današnji srpski režim. To se pogotovo odnosi na Bosnu i Hercegovinu, gde Srbi zbog svoje brojnosti uopšte nisu bili ugroženi.

Svedočanstava o srpskim logorima za Muslimane ima i previše. O masovnim egzekucijama, torturama i silovanjima - takođe. Istovremeno, činjenica je da mnogi Srbi aktivno podržavaju bosansku teritorijalnu odbranu i bore se protiv Karadžićeve vojske. To umanjuje značaj toga što, svakako, stradaju i srpski civili od ruke Hrvata i Muslimana. Ali opet se mora ponoviti: dimenzije zločina se ne mogu uporediti. Imena logora - Omarska, Keraterm - poznati su danas u svetu

ne manje od Dahau i Buhenvalda, mada niko ne tvrdi da su identični.

Svega toga ne bi moglo biti da se srpski narod odupro nacionalističkoj demagogiji. I tvrditi da su ove, veoma meke mere međunarodne izolacije u stvari "genocid nad srpskim narodom", znači postavljati stvari na glavu.

Ne uspe li međunarodni pritisak da zaustavi balkansko klanje, proširi li se rat na druge teritorije bivše ili sadašnje Jugoslavije, obnovi li se u Hrvatskoj - doći će ipak ranije ili kasnije do vojne intervencije međunarodne zajednice. Snage Ujedinjenih nacija će verovatno biti prisiljene da okupiraju celu teritoriju ratujućih država, i tek posle toga se može očekivati kažnjavanje agresora, mada ne i genocid nad pobednicima.

Ukoliko do toga dođe, nije teško zamisliti kako će se okupacione međunarodne snage vladati. Osnovaće se logori za "denacifikaciju" svih "nacionalnih boraca". Sudiće se ratnim zločincima desetlećima; razne paramilitarne "garde" biće proglašene zločinačkim organizacijama i samo članstvo u njima biće kažnjivo. Srbija i Crna Gora će isplaćivati reparacije za uništenje gradova i industrije, koje se upravo događa. I treba se samo nadati da će posledice takve okupacije biti blagotvorne, kao što je to bio slučaj u Japanu i Zapadnom delu Nemačke. A takođe, nema nikakve sumnje, da bi ponovo bio uspostavljen barem jedinstveni ekonomski prostor na tlu bivše Jugoslavije, ako ne i šire.

U ovom trenutku se nikakav bolji izlaz i ne vidi. Ali jasno je da se na tlu Balkana nikada neće moći stvoriti nacionalne države. Čak i pokušaj njihovog stvaranja vodi u beskrajni rat. I sve što se trenutno osvoji puškom, sve što se "etnički očisti" - biće vraćeno sa kamatama.

Mogućnost svetlijeg raspleta otvorila bi se rađanjem "nove partizanije", pojavom moćnog antinacionalističkog, anti-

fašističkog, antikomunističkog pokreta na celoj teritoriji bivše Jugoslavije. Ali ne samo mirovnog. Njega, barem za sada, nema, a ukoliko bi se začeo u Srbiji, skinuo bi sa srpskog naroda današnju hipoteku krivice za rat i zločine protiv čovečanstva.

Vašington, 9. oktobra 1992.

OD ZABELE DO VAŠINGTONA

Danas sam se sreo i zagrlio sa Ademom Demaćijem. U američkoj prestonici je naveliko davao intervjue najuglednijim listovima, razgovarao sa kongresmenima i senatorima, sretao se sa predsednicima raznih fondacija i udruženja za ljudska prava. Svi su, razume se, znali i podvlačili da je Demaći pisac prvog romana na albanskom jeziku u Jugoslaviji, nedavni dobitnik ugledne nagrade Saharova koju dodeljuje Evropski parlament, i čovek koji je u zatvoru proveo 28 godina. Jednom reči - "Kosovski Mandela". Naravno, nije izazvao ni blizu tako veliko interesovanje kao onaj Mandela iz Južne Afrika pre godinu dana. Pitanje aparthejda u Sjedinjenim Državama tretira se skoro kao da je reč o domaćem problemu. Ljudska i politička prava Albanaca na Kosovu - to je ipak samo daleki, apstraktni problem.

Sa Demaćijem sam robijao u KP domu Zabela, kraj Požarevca 1967. i 1968. godine. U to vreme, u Zabeli je robijala grupa "političkih" Kosovara od petnaestak ljudi. Adem Demaći je među njima bio opštepriznati vođa. Svi su pripadali nekim "marksističko-lenjinističkim" grupama - to je bila stalna forma u koju se izlivala svaka opozicija diktaturi SK na Kosovu - i, u stvari, bili su jedini pravi politički zatvorenici. Mi ostali, bili smo osuđeni, uglavnom za "neprijateljsku propagandu", to jest, za pisanje, kritiku režima, pričanje viceva, čitanje emigrantske štampe i tome slično.

Među nama niko nije pripadao nikakvoj organizaciji. Albanci su pak bili članovi nekih ilegalnih grupa i krajnje solidarni: kada su jednog od njih kažnjavali zatvaranjem u disciplinsku ćeliju-samicu, svi Kosovari bi prestajali sa radom i tražili da ih primi upravnik KP doma i da ih sve kazni, ako već kažnjava jednog od njih. Naime, zatvaranje u ćeliju sa rešetkama, ali bez stakala na prozorima, u letnjoj robijaškoj uniformi i bez ikakvog grejanja, zimi nije bilo bez elementa teške torture. Sneg je padao kroz prozor, pod je bio prekriven ledom, i samo noću se dobijalo jedno tanano ćebe kojim se moglo zaogrnuti ležeći, ili sedeći na golim daskama zvanim "polače". Zatvorenici su te ćelije nazivali "ledare", i najokoreliji kriminalci-razbijači s razlogom su ih se plašili čak više od bativanja.

Prvi put sam bio kažnjen sa 10 dana "ledare" zbog toga što sam tražio da se uprava KP doma u odnosu na političke zatvorenike pridržava Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima a tom paktu je Jugoslavija pristupila 1967. Nakon nekoliko dana provedenih u "ledari", poverovao sam da je nemoguće preživeti u tim uslovima deset dana, i to bez trenutka sna zbog jezive hladnoće. Pa ipak sam preživeo i prvih i drugih deset dana - između njih sam bio pušten na samo jedan dan iz ćelije, jer je po pravilima maksimalna kazna bila deset dana - a kada su me po treći put, nakon jednog dana pauze, opet odveli u "ledaru", započeo sam prvi štrajk glađu u svom životu. I pobedio. U Zapadnoj štampi se digla buka, u Zabelu je došla neka komisija iz Beograda, "ledare" su likvidirane, tačnije, ugrađena su stakla na prozore i uvedeno grejanje, a sve nas političke osuđenike prebacili su u jednu veliku prostoriju u jednoj zgradi, gde su uslovi robijanja bili neuporedivo bolji nego tamo gde smo bili pre toga. Da li i danas kaznene samice imaju prozore i grejanje - ne znam.

Tada sam se bliže upoznao sa Kosovarima i drugima, osuđenim zbog kriminalnih dela "protiv naroda i države". Kosovari su bili "klasični" polit-zatvorenici. Smatrali su da i svojim dugogodišnjim robijanjem služe stvari za koju su se borili. Sa upravom zatvora nisu hteli da imaju nikakve, čak ni službene odnose. Nikada išta nisu hteli da potpišu, još manje, da upute molbu za pomilovanje. Sećam se, negde 1968. godine, uprava KP doma je izvesno vreme želela da razvija neku vrstu kulturno-zabavnog rada sa osuđenima, pa je čak objavljeno da će se vršiti upis za kurseve stranih jezika. Albanci su se neobično zainteresovali za učenje jezika, ali ispostavilo se da je za upis bilo potrebno napisati kratku molbu upravi, a to oni nisu pricipjelno hteli da urade. Ostali politički osuđenici ih nisu uspeli uveriti da je molba samo formalna.

Takav čvrst stav je izazivao i poštovanje i, veoma često, mržnju sa strane kako drugih osuđenika, tako i uprave zatvora. Samim svojim postojanjem Kosovari su dokazivali da je moguće biti solidaran i neustrašiv, te, u stvari - i u zatvoru ostati slobodan čovek, a ne slomljen i zaplašen rob. Uprava im se na svoj način svetila, a ja se još uvek čudim perverznošću sa kojom je to rađeno. Na primer, svakih šest meseci u KP dom je dolazila komisija za pomilovanje, i nakon odlaska komisije, satima je na zatvorskom razglasu čitana lista imena onih zatvorenika čije su molbe uslišene ili odbijene. I svakog puta su čitana imena nekolicine "političkih-Albanaca" kojima su navodne molbe odbijene. On su, naravno, crveneli od gnjeva i dokazivali da nikakve molbe za pomilovanje nisu pisali, a drugi osuđenici, ne politički, su im pili krv, dobacujući kao sa žaljenjem: "Pa što pišeš molbe, čoveče, kad znaš da će te odbiti?"

I neprikosnoveni lider te grupe bio je Adam Demaći koji je skoro sve slobodno vreme provodio čitajući knjige. Ubrzo

smo se zblížili i postali prijatelji uprkos potpuno suprotnim idejama koje smo zastupali, i uprkos stalnim i žestokim političkim polemikama. Verovatno je "marksistima-lenjinistima" imponiralo to što sam i ja, iako ideološki protivnik, vodio svoju borbu za dostojanstvo političkih zatvorenika, iako drugim metodama, ali ne manje rizičnu i opasnu. Ja sam, naime, za razliku od Kosovara, često pisao proteste upravi zatvora zbog svakog narušavanja zakonitosti, i uvek bio spreman da idem do kraja u upotrebi jedinog realnog oružja zatvorenika - štrajka glađu. A istovremeno, nisam smatrao da su stražari i uprava moji krvni neprijatelji sa kojima se ne sme komunicirati, pa sam čak pokušavao da ublažim osećaj nelagodnosti zbog onoga što moraju raditi, kod nekih od onih koji su me čuvali, zaključavali, pretresali - kada bih ga kod njih primetio.

Postoji zatvorska poslovice "nije teška robija, teški su robijaši". Moram priznati da moje iskustvo nije potvrdilo istinitost te poslovice. Takođe ništa strašno nisam otkrio u izolaciji, iako sam ponekad mesecima bio u samici, bez mogućnosti da bilo s kim porazgovaram. Mislím da je slično bilo i sa Adamom Demaćijem. Da nije, ne bi izdržao skoro tri decenije zatvora, i ne samo da nije pomerio pameću, već je postao neobično snažan i smiren, zreo i dubok duh, potpuno oslobođen fanatične vere svoje mladosti u utopiju raja zemaljskog, koji se dostiže prometejskom borbom sa klasnim, ili bilo kojim drugim neprijateljem. I, mislim da nije neustrašivo sledio zahteve svoje tadašnje vere, danas ne bi bio ovo što je postao. Kao da njegov slučaj ilustruje biblijske reči: "Budite vrući ili hladni, ali ne mlaki."

Marksista-lenjinista, koji je krišom čitao Staljinova "Pitanja lenjinizma" - krišom, jer je bio u zatvoru "antistaljinističke" Jugoslavije - razvio se u ubeđenog demokratu, i to davno pre pada diktature u Jugoslaviji, Albaniji i Moskvi. Učinio je, i čini

sve što se može učiniti da borba Kosovara za političku i građansku ravnopravnost ne bude zaražena mržnjom prema srpskom narodu. I upravo on, koji je 28 godina robijao, i može da se bori protiv međunacionalne mržnje. Drugome ne bi tako verovali.

U vreme kada smo zajedno robijali u Požarevcu, jedini realni i artikulisani zahtev albanskih političkih zatvorenika je bio - građenje kazneno-popravnog doma na Kosovu. Ma koliko paradoksalan zahtev, on je bio i te kao razložan. Naime, osuđenici sa Kosova su bili razbacani po kaznionicama cele zemlje, jer SAP Kosovo je nije imala. Često se dešavalo da žene, majke ili sestre dolaze u posetu (pola sata jednom mesečno) putujući celi dan i noć u Mitrovicu, Lepoglavu ili Gradišku, a uprava KP doma ne dozvoli sastanak sa zatvorenikom, jer toga dana stražar koji govori albanski nije na dužnosti. Izgradnja KP doma na Kosovu je u ono doba bio stalni san albanskih osuđenika i njihovih porodica.

Današnji snovi kosovskih Albanaca su, razume se, daleko ambiciozniji. Ali u suštini se ne razlikuju mnogo od nekadašnjeg sna o kosovskom KP domu. Zajedničko i ondašnjem i današnjem snu je - zahtev za punom jednakošću sa drugim narodima Jugoslavije, u političkim, građanskim i svim drugim pravima. I nema sumnje Adem Demaći je danas najubedljiviji i najrečiti zastupnik Kosova u demokratskom svetu. Ko bi na to mogao da pomisli pre četvrt veka u KP domu Zabela?

Vašington, 26. marta 1992.

ŽRIVE ILI KRIVCI?

U jednom od poslednjih brojeva mnogotiražnog sovjetskog nedeljnika "Ogonjok", u tekstu pod naslovom "Lucifer na ruskom rendezuu" Vjačeslav Kostikov između ostalog piše:

"Taktiku spaljene zemlje izumeli su ne hitlerovci, već Lenjin i njegovi verni lenjinisti. Nju je široko primenjivao u odnosu na ruska sela Tuhačevski, gušeći seljačke ustanke... Nasilje bez granica, započeto za života Lenjina, može se uporediti samo sa najcrnijim poglavljima iz života Gestapo-a... Došavši na vlast, radi "socijalne higijene", Hitler je učinio isto što i Lenjin u Rusiji; izгнаo je nepodobne profesore, proterao je u inostranstvo nekonformističke intelektualce, zabranio opozicione partije, ukinuo slobodu odlaska iz zemlje, ozakonio jedinstvo partije i države, uveo cenzuru, proglasio Prvi maj "Praznikom nacionalnog rada". Sve to se predstavljalo kao izraz "velike brige za narod". I komunisti i fašisti smatrali su sebe spasiocima domovine... Suština fašizma je militantni antiindividualizam. Ali upravo to je ono što se u toku sedamdesetih godina uporno kalemilo ruskom narodu. Sav sistem vaspitanja u SSSR-u i u fašističkoj Nemačkoj bio je upravljen na to, da se čovek pretvori u deo bezlične gomile." ("Ogonjok", broj 4/1992.)

Članak bi se mogao beskrajno citirati, a takođe i stotine drugih sličnih članaka koji se ovih dana štampaju u Rusiji, u

manje tiražnim glasilima nego što je "Ogonjok". Cilj većine takvih napisa je da se pokaže kako između lenjinizma i hitlerizma treba staviti potpuni znak jednakosti, ili, da je čak italijanski i nemački fašizam, u stvari, samo kopija boljševizma. Primat izuma i ustoličenja totalitarizma dvadesetog veka definitivno se priznaje Lenjinu.

Naravno, u svemu tome ima malo novog. Sve je to interesantno jedino čitaocima bivših komunističkih zemalja koji tek danas "otkrivaju bicikl". U zapadnom svetu identifikacija komunizma i fašizma je izvršena veoma davno, a najviše su za nju zaslužni bivši komunisti ili levičari: Ignacio Silone, Arur Kestler, Zeorg Orweel i, razume se, mnogo kasnije - brojni disidenti iz svih komunističkih zemalja.

Kada je broj beogradskog literarnog časopisa "Delo" zabranjen u februaru 1965, kao razlog je citiran jedan pasus iz moje knjige "Leto moskovsko"; deo koji je štampan u nastavcima u časopisu, i u kojem sam tvrdio da su prve logore smrti ustoličili ne nacisti, već boljševici 1921. godine. Deset godina kasnije, u svom fundamentalnom delu "Arhipelag Gulag", Solženjicin je "opovrgao" moju tvrdnju i dokazivao da sam pogrešio za tri godine. Prema njemu boljševici su osnovali logore smrti već 1918.

Bilo kako bilo, rusko društvo se danas nalazi u položaju kao nemačko posle Drugog svetskog rata. Čak je i beda izazvana ekonomskim rasulom i političkim haosom veoma slična onoj u posleratnoj Nemačkoj. Jedino nema okupatorske vojske i sudova za "denacifikaciju", to jest za "dekomunizaciju". Što se tiče sudova, možda će se uskoro i pojaviti. Verovatno predosećajući takvu mogućnost većina današnjih i jučerašnjih lidera bivšeg SSSR-a, u raznim intervjuima i autobiografskim knjigama ističe da nisu bili svesni u kakvom sistemu žive, te da mnogo toga nisu znali. Predsednik Ukrajine Kravčuk, koji je do pre pola godine bio sekretar za ideologiju

CK KP Ukrajine, nedavno je u intervjuu na ruskoj televiziji tvrdio da ne bi nikada postao član komunističke partije da je znao ono što sada zna o nasilnoj kolektivizaciji i tome slično. Osnovno je, po njemu, dakle, bilo - odsustvo informacija.

Zanemarujući čak tu činjenicu da se radilo o ljudima na tako visokim položajima, da im je praktično svaka informacija bila dostupna, treba naglasiti jedan elementarni princip: odsustvo informacije nije opravdanje. Vera u istinitost onoga što govore sredstva informisanja, ukoliko nad njima vlast ima monopol sama po sebi je krivično delo, odnosno priprema za krivično delo, a ni u kom slučaju opravdanje. Ako je čoveku onemogućeno da čuje i drugu stranu, da sazna stav opozicije, mišljenje protivnika, argumente neprijatelja - onda, već samo na osnovu toga, mora uskratiti svako poverenje onome ko ima monopol na informaciju. Monopol na informaciju je prvi i najubedljiviji dokaz laži sredstava informisanja. Drugi dokazi i nisu potrebni. A lažima čovek veruje samo kad hoće da bude prevaren. Prema tome, prevareni narodi ni u kom slučaju nisu bez krivice.

Taj princip je izvanredno aktuelan danas u Jugoslaviji. Oni ljudi koji prate samo zvaničnu televiziju bilo u Beogradu, bilo u Zagrebu, sami su krivi zbog toga što su dezinformisani i inficirani međunacionalnom mržnjom. Uprkos antidemokratskoj voždova i poglavnika, situacija je, srećom, daleko od staljinizma, pa čak i od titoizma. Ko hoće da sazna mišljenje različito od zvanične propagande - može, bez velikog rizika. Ako nema nikakvog opravdanja za odsustvo istinitih informacija čak i za one ljude koji su živeli u staljin-skom ili hitlerovskom sistemu, razumljivo je da još manje opravdanja ima danas za građane jugoslovenskih republika.

Vašington, 19. februara 1992.

KVALITET I KVANTITET SLOBODE I NESLOBODE

“Sve srećne porodice nalikuju jedna na drugu, sve nesrećne porodice su nesrećne na svoj način” - ko ne zna ovu rečenicu kojom počinje “Ana Karenjina” Lava Tolstoja? U izvesnom smislu parafraza te slavne rečenice može se primeniti i na ljudska društva, ne samo na porodice. Na primer: “Sva demokratska društva nalikuju jedno na drugo, sva nedemokratska društva su neslobodna na svoj način.” Čini mi se da u toj misli ima ne manje istine nego u početnoj rečenici slavnog romana. Pa ipak, postoje neke klasifikacije neslobode oko kojih se još uvek lome koplja u teoretskim polemikama u stručnim časopisima za “političke nauke” na Zapadu. Mene je toj temi privukao niz članaka Desimira Tošića, potpredsednika Demokratske partije i dugogodišnjeg urednika londonskog mesečnika “Naša reč”, objavljenih u “Borbi” u poslednjih nekoliko meseci. Tošić na sve načine pokušava da razjasni i uskladi dve kontradiktorne činjenice današnje srpske stvarnosti; potpuno odsustvo realne demokratije i pored slobode štampe kakva, po njegovom mišljenju, nikada do sada nije postojala u Srbiji. Naravno, nije reč o najvećim mas-medijima, o televiziji, radiju, “Politici”. Ali g. Tošić je u pravu: sloboda revijalne štampe se ne može poricati. G. Slobodana Miloševića je moguće kritikovati, na račun vladajuće SPS partije se javno zbijaju šale, opozicija u Skupštini slobodno kritikuje vladaoca i vlast. Ako se to

uporedi sa situacijom posle Drugog svetskog rata, kada je čak i kupovanje (do score zabrane) Grolove “Demokratije” bilo opasno, a narodni poslanik Dragoljub Jovanović bio osuđen na dugogodišnju robiju zbog svog kritičkog nastupa u Skupštini protiv stvaranja zemljoradničkih zadruga, to jest, prisilne kolektivizacije, postaje jasno da je danas sloboda neuporedivo veća. Ali s druge strane, čak i tada, 1945-47. godine ne bi bilo lako mobilisati desetine hiljada mladih ljudi i slati ih na front u neobjavljeni rat, da ginu. Uz tvrdnju da je štampa slobodna, g. Tošić istovremeno podvlači da opozicija ni na kakav način ne može da utiče na odluke vlasti u Srbiji, to jest, da nikakve demokratije u stvari, nema.

Na to bi se moglo odgovoriti; sloboda štampe je samo nužan preduslov demokratiji, ali ni u kom slučaju ne - cela demokratija. Veliki broj autoritarnih, obično desnih diktatura, imao je relativno slobodnu štampu. Većina takvih režima imala je otvorene granice i slobodu ekonomske i kulturne delatnosti. Nesloboda se u autoritarnim režimima obično ticala političke organizacije, sindikata, vojske i aparata države. Tek ponekad i ideologija, kao u Frankovoj Španiji. Većina, pak, vojnih diktatura u Latinskoj Americi nikakve ideologije uopšte nije imala. Pa uprkos tome, nema nikakve sumnje da su desne diktature bile smrtni neprijatelj demokratije, tek nešto malo manje opasne od levih - totalitarnih.

Ipak između desnih - autoritarnih i levih - totalitarnih režima postoji radikalna razlika. Upravo članci g. Tošića pokazuju da jugoslovenska javnost, barem u teoretskom smislu, tu razliku nije osmislila. To nije ni čudo, ako razlike autoritarizma i totalitarizma se, kao što sam napomenuo, još uvek lome koplja i na Zapadu. Neke osnovne razlike su, međutim, uočene i osmišljene. Iako na prvi pogled kao da je reč o kvantitativnim razlikama - ograničena sfera neslobode

kod autoritarnih režima, totalna nesloboda kod totalitarnih - ipak je ona najosnovnija razlika kvalitativna.

Ne radi se o tome da je u totalitarnim sistemima ekonomska sfera socijalizovana, pa je time likvidirana sloboda ekonomskog stvaralaštva. U Hitlerovoj Nemačkoj i Musolinijevom Italiji nije bilo ukinuto privatno vlasništvo a ipak je reč o totalitarnim režimima. Nije stvar ni u broju žrtava: tipična autoritarna vojna diktatura u Argentini za desetak godina je pobila neuporedivo više ljudi nego totalitarna Čehoslovačka od 1948. do 1989. Ne radi se ni o mnogim drugim razlikama, ponekad u korist totalitarizma, a češće u korist autoritarizma. Ona najbitnija razlika se sastoji u tzv. "pasivnoj" i "aktivnoj" neslobodi.

Evo o čemu je reč: U svim autoritarnim režimima postoje brojna ograničenja slobode čije narušavanje se često svirepo kažnjava. Najčešće, to su: zabrane političkog udruživanja, zabrane nezavisnih sindikata, zabrane slobodne štampe (ili barem potpune kontrole glavnih medija), zabrana propagande neke, ili nekih ideologija. To je "pasivna nesloboda".

S druge strane, u totalitarnim režimima čovek, da bi opstao u životu, ili barem da ne završi u logoru, mora aktivno - barem na rečima - da podržava vladajuću partiju i njenu ideologiju, mora da bude član vladinih sindikata mora da čita i prati jednogumnu partijsku štampu, mora da aplaudira "nepogrešivim" liderima, mora da kliče vlastima na Prvomajskim i sličnim paradama. I to je "aktivna nesloboda", koju je najbolje opisao Džordž Orvel u romanu "1984.", a ne analitičarka totalitarizma Hana Arendt.

U čistom vidu totalitarizam je postojao tek nekoliko godina u SSSR-u, pre i posle Drugog svetskog rata. U Jugoslaviji već sredinom pedesetih godina totalitarizam počinje da se razvodnjava autoritarnošću. Sve više "aktivna nesloboda" prelazi u "pasivnu". Režim g. Miloševića označava korak

dalje, to jest razvodnjavanje autoritarnosti nekim elementima demokratije, kao što je sloboda revijalne štampe. Naravno, od prave demokratije to je još uvek i te kako daleko. I između autoritarnih i demokratskih sistema postoji kvalitetna, a ne samo kvantitetna razlika u odnosu na slobode građana. U demokratiji uopšte ne postoji ni jedna sfera života društva, koja ne bi bila pod stalnom i neprekidnom kontrolom građana, štampe i opozicionih političkih organizacija.

Vašington, 23. januar 1992.

INERCIJA LAŽI

Danas, u predvečerje sveopšteg interetničkog građanskog rata na teritoriji bivšeg Sovjetskog Saveza, za pravilno razumevanje onoga što se događa i što će se dogoditi u skoroj budućnosti, neobično je važno osloboditi se lažnih mitova iz staljinske ideološke radionice, koji - za divno čudo - još uvek žive čak i u zemlji koja je prva započela destaljinizaciju - u Jugoslaviji. Čitajući članske o događajima u Rusiji u poslednje vreme, nekoliko puta sam naišao na stranicama (i to najboljih) beogradskih i zagrebačkih nedeljnika, kao što su "Vreme" i "Danas", jednu tvrdnju u vezi sa ruskom revolucijom i građanskim ratom, stvorenu tridesetih godina u staljinskom "Kratkom kursu istorije SKP (b)". Što je najtragičnije, ta tvrdnja se pominje uzgredno, kao sama po sebi razumljiva i svima poznata činjenica.

Evo o čemu je reč. Najjezgrovitije je staljinsku laž ponovio Mihailo Šaranović u članku "Sumrak velike imperije" ("Vreme" od 9. decembra 1991) pa ću je citirati: "Pedantni istoričari kažu da su svi ruski carevi, osim poslednjeg - Nikolaja Drugog, koga je Lenjin svrgnuo i ubio - povećali teritoriju velike imperije." Moglo bi se još dosta citirati sličnih tvrdnji iz članka drugih autora i drugih časopisa.

Činjenica da je Lenjin ubio poslednjeg ruskog cara i njegovu porodicu, u naše vreme skoro da je dokazana. Naime,

zvanična sovjetska istorija je tvrdila da je carska porodica bila streljana po naređenju lokalnog revolucionarnog saveta zbog bojazni da će "kontrarevolucionarne" trupe pokušati da oslobode Nikolaja Drugog, a bez znanja i naredbe iz Moskve. Danas je dokazano da je CK boljševika znao o pripremanoj egzekuciji; bez Lenjina se u to vreme ništa iole važno nije moglo rešiti.

Međutim, tvrdnja da je Lenjin svrgnuo ruskog cara je jednostavno lažna. U svrgavanju poslednjeg ruskog samodršca u februaru 1917. godine, to jest u Februarskoj revoluciji, Lenjin i boljševici nisu uopšte uzeli nikakvog učešća. Čak nisu ni znali da se svrgavanje priprema. Dve nedelje pre Februarske revolucije Lenjin je - tada u emigraciji, u Švajcarskoj - držao predavanje jednoj grupi mladih socijalista, i tom prilikom rekao da ne veruje da će njegova generacija doživeti pad carizma, već da će revoluciju izvršiti neki budući revolucionari. Tek mesec i po dana posle revolucije, u aprilu, Lenjin se, zajedno sa celokupnim rukovodstvom boljševičke partije, vratio u Rusiju u čuvenom "zapečaćenom" vagonu preko teritorije Nemačke, koja je bila u ratu sa Rusijom. Skoro istovremeno su se u Petrograd iz sibirskih robijašnica vratile oslobođene Februarskom revolucijom vođe boljševika koji nisu bili u emigraciji. Tek tada je Lenjin u svojim "aprilskim tezama" pozvao boljševičku partiju na borbu za pretvaranje "buržoaske" revolucije u "proletersku" revoluciju. U oktobru 1917. boljševici, na čelu sa Lenjinom i Trockim zaista su izvršili uspešan puč (ruski "perevorot", kako se za Lenjinovog života nazivala "Oktobarska revolucija") i oborili privremenu vladu na čelu sa socijalistom Keremskim. Mit o tome da je Lenjin oborio carizam stvoren je u staljinsko vreme umanjivanjem značaja Februarske revolucije i izjednačavanjem samodržavlja sa demokratskom vladom u kojoj su dominirali socijalisti - socijal-revolucionari.

Već pod vlašću boljševika bili su u decembru 1918. održani prvi slobodni izbori za ustavotvornu skupštinu u Rusiji koja je pripremila Privremena vlada. Na tim izborima su boljševici - iako na vlasti - dobili manje od 25 posto glasova, a apsolutni pobjednici su bili "Eseri" (S-R, socijal-revolucionari, umereni socijalist).

Ustavotvorna skupština se sastala u Petrogradu prvi i posljednji put 5. januara 1918, da bi posle jednodnevnog zasedanja bila silom rasterana od strana boljševika. Upravo to je dovelo do građanskog rata, koji je počeo nekoliko meseci kasnije. Nije pad carizma izazvao građanski rat, već uvođenje novog, boljševičkog samodržavlja? Tu činjenicu je staljinizam na sve načine izobličavao, stvarajući mit o Lenjinu koji je "svtgnuo cara", i građanskom ratu koji su pokrenule sile monarhističke kontrarevolucije. U stvarnosti je sve bilo obrnuto. Lenjin je oborio demokratsku vladu i rasterao slobodno izabranu Ustavotvornu skupštinu, u kojoj su većinu imali socijal-revolucionari. Građanski rat je planuo nakon rasterivanja slobodno izabrane skupštine, a ne nakon obaranja i hapšenja Nikole Drugog.

Antiboljševičke snage su bile formirane iz dve struje koje nisu imale zajednički ideološki imenitelj, pa su zato za svoj simbol uzele belu boju, koja je izražavala program pokreta - "nepredrešenčestvo", to jest - neodređivanje unapred sistema vlasti u Rusiji. To je ostavljeno narodu da slobodno odluči posle svrgavanja boljševičke diktature. Dve osnovne snage koje su organizovale armije "Belih" bili su - oficiri bivše carske armije, većinom monarhisti, i "Eseri", socijal-revolucionari, republikanci. Nakon rasterivanja Ustavotvorne skupštine po celoj teritoriji bivše imperije su počeli da se organizuju tzv. "komuči" - komiteti Ustavotvorne skupštine - i da stvaraju oružane odrede za borbu protiv boljševika. Dok su na Jugu Rusije i organizovanju Dobrovoljačke armije i na

Donu dominirali oficiri, u Sibiru su glavnu reč vodili Eseri. I mada je u armijama "belih" bio nemali broj monarhista, ni celi pokret, ni bilo koji njegov deo, nije nikada istakao monarhističku ideju ili zastavu kao cilj svoje borbe, a što je boljševička propaganda neprestano pripisivala "belima".

Kasnije, posle poraza u građanskom ratu, u emigraciji, dve osnovne struje koje su formirale armiju "belih" razdelile su se, i optuživale jedna drugu zbog poraza. Vremenom su međusobne polemike utihle, bivši borci "belih" armija poumirali, a ostalo je saznanje da je, kako je pisao jedan belogardejski publicist - "bela boja zgodnija za predaju, nego za borbu do pobjede". Naime, "crveni" su se borili istakavši, makar i demagoški, ali jasan i razumljiv cilj - "proletersku državu", besklasno društvo, komunizam. Beli - samo protiv boljševičke diktature. Nisu mogli stvoriti konsenzus - za šta se bore. Međutim, sama činjenica da su se borili pod belom zastavom, sebe nazivali "Belim armijama", imali "Belu gardu", opovrgava mit o tome da su antiboljševičke snage u građanskom ratu bile snage imperijalne, antidemokratske.

O svemu ovome se sada otvoreno piše u Rusiji, i zaista je čudno što na to treba podsećati u Jugoslaviji. Na boljševičko-staljinskim mitovima se decenijama držala totalitarna diktatura u SSSR-u, a i u drugim zemljama "realnog socijalizma". U ovom trenutku svi mi prisustvujemo stvaranju nekih novih mitova, i verovatno uskoro i novom građanskom ratu u bivšem Sovjetskom Savezu. U jurišu na Zimski dvorac, gde je zasedala privremena vlada, to jest u Oktobarskoj revoluciji (Oktobarskom prevratu - kako se pisalo do smrti Lenjina), poginulo je 8 ljudi (slovima - osam). Kasnije, u građanskom ratu 5 miliona. U neuspehom avgustovskom puču ove godine poginula su 3 čoveka, ali se već stvara mit o novoj ruskoj revoluciji. Istorijsko iskustvo nas uči da je to samo početak. Zanimljivo je pomenuti da neki sovjetski istoričari u

moskovskom časopisu "Stolica" ("Predstonica") upoređuju period posle neuspelog puča u avgustu, sa periodom između februara i oktobra 1917. Članak istoričara V. Sirotkina ima karakterističan naziv: "Zar opet od Februara ka Oktobru?" ("Stolica" br. 37/1991.). Istina, istoričar je postavio znak pitanja.

Bilo kako bilo, ne sme se gubiti iz vida da je Jeljcin oborio nekomunističkog diktatora već reformatora Gorbačova. Takođe, ne bi trebalo zaboraviti da građanski ratovi počinju ne posle pada stare tiranije, već posle uvođenja nove. Upravo zato mi se ne čini tako bezopasnim ponavljanje, verovatno po inerciji, lažnih klišeja o dalekoj 1917. godini.

Vašington, 26. decembra 1991.

ŠTA JE PRLJAVO U "PRLJAVOM RATU"

O "prljavom ratu" u Jugoslaviji govore novine na Zapadu. Reč "prljavo" može se naći u većini izveštaja sa svih frontova u Hrvatskoj. Mnogo toga izaziva ovakvu karakteristiku: neprestane dezinformacije zvaničnih organa sa obe strane fronta, usijana propaganda međunacionalne mržnje, zverstva i torture - stvarna ili izmišljena, upotreba civilnog stanovništva kao štita u borbama ili kao taoca za razmenu zarobljenika, "privatna vojska", totalna destrukcija sela i gradova, uništenje kulturnih vrednosti, odsustvo jasnog cilja delovanja JNA, i još mnogo toga. Kao da svaki novi rat u našem stoleću postaje sve prljaviji i prljaviji.

Danas je zaboravljeno da su se još početkom ovog veka ratovi vodili na drugi način. Zvuči neverovatno, ali još u Rusko-japanskom ratu 1904. zarobljeni oficiri sa obe strane bili su pušteni kućama na "časnu reč" da se u tom ratu više neće boriti. Tako je moj deda, jedan od heroja odbrane Portartura, tada mladi artiljerijski poručnik, zajedno sa svim zarobljenim ruskim oficirima bio pušten kući "na časnu reč". Istina, obični vojnici nisu bili do kraja rata pušteni iz zarobljeništva. Ali oficirska časna reč se smatrala savršeno dovoljnom garancijom da se neprijateljski oficir oslobodi. Bilo je nazamislivo da oficir slaže, to jest izgubi čast.

Već u Prvom svetskom ratu nikakvi zarobljenici nisu bili pušteni, a počela su se upotrebljavati "prljava" sredstva kao

što su bojni otrovi. U Drugom svetskom ratu i civilno stanovništvo je postalo legalnom žrtvom bombardovanja običnim i atomskim bombama, nevini taoci su masovno ubijani u znak odmazde, a propagandni rat, to jest fabrikovanje laži dobija neverovatan zamah. U vijetnamskom ratu je uništavana čak i flora na neprijateljskoj teritoriji. Rat postaje zaista totalan. Rat u Persijskom zalivu, prvi rat koji se mogao iz sata u sat posmatrati na televizijskim ekranima u celom svetu, verovatno upravo zato, a takođe zbog kratkotrajnosti, nije dostigao zverske crte, mada je ostalo nekako neprimećeno da je, po svemu sudeći, na svaka dva poginula vojnika koalicije bilo ubijeno hiljadu iračkih vojnika.

I eto sada - rat u Jugoslaviji. Zna se da su građanski ratovi daleko najstrašniji, ali ipak niko ne naziva "prljavim ratom" građanski rat 1941-45, za vreme okupacije, mada su zverstva, laži, uništenja materijalnih vrednosti i broj žrtava bili neuporedivo veći nego ove godine. Pa zbog čega se sama po sebi nameće ocena "prljavi rat" za ono što se sada dešava u Jugoslaviji?

Po mom mišljenju, za to ima razloga. Ustaško-četničko-partizanski rat vodio se u uslovima fašističke okupacije, komunističke ekspanzije i svetskog rata, te se obično shvata kao spolja izazvan građanski rat. Ovo sada je nešto drugo. Istočna Evropa se upravo oslobodila komunističke diktature, a Zapadna Evropa je dalje od bilo kakvog rata, kao nikada pre u istoriji. Ratni sukobi počinju nakon kolapsa jednopartijske diktature i prvih višestranačkih izbora. Rast ekstremnog nacionalizma i populističkih pokreta, umesto očekivane težnje ka građanskoj demokratiji, zapanjio je mnoge na Zapadu. Mnogima se čini da je današnji rat u Jugoslaviji, za razliku od onog u doba Drugog svetskog rata, rezultat slobodnog izbora jugoslovenskih naroda. Isto se odnosi i na zverstva, u čiju realnost za sada u svetu ipak mnogi sumnjaju.

Bezbrojni, kasnije demantovani izveštaji i izjave zvaničnih lica, što često deluje kao neozbiljna i primitivna propaganda, samo doprinose opštoj konfuziji u pogledu toga šta se u stvari događa u tom novom, građanskom ratu. Nagoveštena namera srpskog rukovodstva da angažuje zapadne reklamne firme sa ciljem da poprave "imidž" Srbije i JNA, u stvari izaziva smeh. Da bi se dobila istinita slika o onome što se dešava u zemlji, bilo bi dovoljno dozvoliti novinarima da se sami uvere u ono što se događa, a ne sprečavati ih u tome na svakom koraku.

Međutim, sve to i dovodi do konstatacije da je u Jugoslaviji reč o nekoj "prljavoj raboti". I sasvim logično u brojnim novinarskim izveštajima figurira pojam "prljavi rat". Ta činjenica da i bivši Sovjetski Savez ide uglavnom istim putem, za sada ništa ne menja. Još uvek se rat u Jugoslaviji vezuje za "balkanske prilike".

Nikakva reklamna firma neće pomoći "čišćenju" rata. Krajnje je vreme da se pokuša pronaći zaista efikasno sredstvo protiv ratne prljavštine. Tačnije, protiv samog rata. Krajnje je vreme za vaskrsenje samog pojma - časti. Časti, koju su ljudi nekada vrednovali više od života.

Vašington, 5. 12. 1991.

SVETLO U TAMI

U Londonu se 16. i 17. novembra po 12 put skupila grupa Srba, Hrvata, Slovenaca i drugih predstavnika skoro svih naroda Jugoslavija na godišnji sastanak takozvanih Demokratskih susreta. Došli su ljudi sa nekoliko kontinenata, bilo je i učesnika iz Jugoslavije. Doleteo sam i ja iz Vašingtona. Naravno, na susretima takve vrste ne učestvuje nekoliko hiljada ljudi kao na zborovima nacionalističkih emigrantskih organizacija. Pa ipak, ko može biti siguran u to da nekoliko desetaka demokrata, pripadnika svih jugoslovenskih naroda, predstavlja samo grupu čudaka koja ide protiv svih nacionalističkih burnih tokova, a ne budućnost jugoslovenske federacije? I šta u istoriji znače brojke? U trenutku kada je 13 ljudi osnovalo kinesku komunističku partiju, nacionalistički Kuo-min-tang je imao već pokret od nekoliko miliona ljudi za sobom. Par decenija kasnije nacionalisti su bežali iz Kine.

Međutim, Demokratski susreti nisu osnivali nikakvu partiju. Kao i svake godine, potpisali su Rezoluciju kojom se osuđuje svaki nacionalizam i potvrdili svoj program i demokratska načela, usvojene pre sedam godina. U svetlu onoga što se danas događa u Jugoslaviji, sastanak demokrata svih naroda jugoslovenske federacije, koji proglašavaju da nije nacija vrhunaska vrednost, već demokratija - već predstavlja neko čudo. Tim više, što je reč o emigrantima (većina

učesnika), za koje čak i učešće na takvim skupovima predstavlja često veliku materijalnu žrtvu.

Uprkos tome, ja ne mogu da potisnem osećaj, da budućnost svih (uključujući Slovence) naroda Jugoslavije leži upravo na trasi označena Demokratskim susretima. Proći će rat, koji u stvari tek počinje, izginuće stotine hiljada ljudi, raspirivači mržnje i ratni zločinci staće pred sudove, ili pobeći iz zemlje, a Treća, demokratska Jugoslavija će izroniti ispod prljavih nacionalističkih talasa. U ovom trenutku to, naravno, izgleda nemoguće: iskasapljeni leševi na ulicama Vukovara, preklana deca, iskopane oči... U svetu i veruju i ne veruju novinskim izveštajima i televizijskim reportažama iz Jugoslavije. Sva ta zverstva i divljaštva ipak izgledaju naduvana i nemoguća u naše vreme u Evropi. Ljudi misle da se radi o propagandnom ratu, ratu u kome se sa obe strane broj žrtava udesetstručuje. Duboko sam uveren u to, da kad bi svetska javnost zaista poverovala u klanje dece, kopanje očiju i ostale masakre - milioni ljudi raznih zemalja bi ustali u nezadrživom protestu i negodovanju, i pokušali da stanu na kraj onome što se dešava u ovom prljavom ratu. Ali ponavljam, ljudi u svetu u stvari ne veruju izveštajima o zverstvima. Previše je toga ranije bilo demantovano kao propagandna laž, počevši od upotrebe bojnih otrova.

Ali ako su izveštaji o zverstvima istiniti, tome mogu da se raduju ekstremisti sa obe strane fronta. Ništa ne jača mržnju tako snažno, kao izveštaj o masakru dece i kasapljenju zarobljenika. Ako je u Orvelovom romanu "1984" svako bio podvrgnut svakodnevnom raspaljivanju mržnje (prema neprijatelju, naravno) u toku samo tri minute, koliko je trajala seansa, beogradska i zagrebačka televizija priređuju svojim gledaocima dnevno barem trosatne seanse raspaljivanja mržnje.

Demokratski susreti predstavljaju suprotni pol građanskom ratu. Nema sumnje, danas su takvi skupovi mogući samo u inostranstvu. Čak i međunacionalni skupovi legalne opozicije, pa čak i predstavnika nekih partija na vlasti, održani su ove godine u Ženevi a, ne kod nas. I opet je slobodna politička akcija moguća samo u inostranstvu. Kao i za vreme komunističke vlasti. Uteha je samo u tome što je Adam Mihnik verovatno u pravu kada tvrdi da je "nacionalizam - poslednji stadijum komunizma".

Prihvatanje demokratskih razgovora, međutim, uopšte ne označava da čovek ostaje doživotni demokrat. Ma kako to bilo tužno ne mogu prećutati da su pre dve godine, 1989. na godišnjem sastanku Demokratskih susreta učestvovala i dva aktivna učesnika današnje jugoslovenske drame: Dragoslav Paraga i Janez Janša. Tada su, istina, obojica bili borci za ljudska prava, i nemoguće ih je bilo zamisliti kao stvaraoce vojski ili oružanih legija. Upravo suprotno: zalagali su se - Janša za demilitarizaciju, Paraga za univerzalna prava čoveka bez obzira na naciju. Šta im se to desilo za poslednje dve godine? Verovatno su ranije samo uspešno skrivali svoja prava ubeđenja i svoju mržnju.

Nasuprot tome, poznajem dva čoveka koji u stvari nikada nisu ni skrivali, ni menjali svoja ubeđenja, a koja su dijagonalno suprotna. Ponosim se što mogu da ih smatram svojim bliskim prijateljima, mada se ne slažem idejno ni sa jednim od njih. Jedan je Beograđanin, drugi - Zagrepčanin. Obojica su podržavali daleke 1966. godine pokušaj osnivanja nezavisnog lista u Zadru. Obojica su nacionalisti, ali to nije ono najbitnije u njima. Oni su prvo - ličnosti, a tek onda pripadnici svojih nacija. Beograđanin je mnogima poznati "Peđa Isus" (arhitekt dr Predrag Ristić) a Zagrepčanin je - Jozo Ivičević, generalni sekretar "Matice Hrvatske". Ma šta se dešavalo u budućnosti u Jugoslaviji nikada neću poverovati da bi ti ljudi

mogli izvršiti bilo kakav zločin u ime svoje nacije. Ni genijalno-čaknuti Peđa, ni Jožo, koji zrači plemenitošću. I postojanje takvih ljudi, kao i onih koji se svake godine uporno sastaju u Londonu na Demokratskim susretima, daju nadu da će uprkos Janši, Paragi i Šešelju Jugoslavija uskrsnuti iz ove krvi i užasa.

Vašington, 22. novembra 1991.

Sve više ljudi iz bivše Jugoslavije koje srećem na Zapadu odbija ne samo da komentariše događaje u bivšoj Jugoslaviji, već i da baci pogled na beogradske ili zagrebačke novine. Beogradske novine u Ameriku donese poneki zalutali outnik, ili ponekad stižu privatnom poštom. Postoje i zapadna izdanja beogradskih novina, pa tako iz Frankfurta stižu "Večernje novosti" samo sa malo izmenjenim imenom: "Evropske novosti". Zagrebačka izdanja se slobodno prodaju na kioscima.

Pa ipak, sve manje je ljudi koji ne okreću glavu od jugoštampe ili jugotiska, bez obzira na republičku pripadnost. I mnogi to otvoreno objašnjavaju: "Ne želim više da znam šta se tamo događa. Sve mi se smučilo." Zaista, čak i posle površnog, novinskog kontakta sa realnošću bivše Jugoslavije mnogi počinju osećati muku u stomaku. To se već prenosi ne samo na američku štampu, već i na izveštaje o bivšoj Jugoslaviji na američkoj televiziji. Kad u novostima na red dođe balkansko ratište - mnogi isključuju televizor, ili izlaze iz sobe. Pravdaju se - "Ne mogu više to da svarim".

I zaista ne vari se lako. Kako li je sa varenjem kod onih koji ne bacaju pogled iz daleka, već žive danonoćno u toj realnosti?

Neki dan je televizijska mreža Ej-Bi-Si u glavnim dnevnim novostima posvetila dr Šešelju pet minuta. Vođa radikala je

držao govore na mitizima i u Skupštini, prepirao se sa masom, mahao pištoljem, obilazio sela. Utisak svega toga je bio porazan. "Ne, to nije Evropa, to je neki daleki svet, dalje od Indonezije, potpuno tuđa kultura" - zaključio je jedan moj poznanik, Amerikanac. Šta ipak izaziva najveću muku i osećaj da ti neko uvrće stomak? Ne, nije to Šešelje niti njegovi barjaktari. Nije ni dr Karadžić koji izjavljuje: "Mi Srbi moraćemo, kao i Jevreji nakon velikih žrtava, da uvedemo nultu toleranciju antisrpstva. Ceo srpski narod moraće da reaguje na prve rasističke naznake antisrpstva... Narod se dokopao slobode po prvi put posle Kosovskog boja na starim prostoima..." ("Borba", 3-4. aprila 1993.)

Nisu to ni polukomične pojave Tuđmana i Miloševića, niti polugroteskni i zlokobni likovi generala mnogih domaćih vojski. Nisu čak ni bezbrojne strašnje slike ranjenika i poginulih, izgladnele dece i starica.

Mislim da je ono što najviše izaziva mučninu (i nesvesno za mnoge) u stvari odsustvo relanog otpora zlu. Upravo to - odsustvo vidljivog otpora onoj neverovatnoj prljavštini i krvavoj svinjariji u kojoj su se našli svi bez izuzetka "narodi i narodnosti" bivše Jugoslavije, uvrće nam stomak i izaziva želju da zaboravimo na postojanje bivše Jugoslavije, da se prestanemo interesovati za balkanski i bosanski rat. Kao da je to tek tako moguće!

I upravo zato je štrajk glađu Vuka Draškovića, njegovo nemirenje sa zlom (na žalost ne retko veoma nevešto), ta činjenica što ga i na mrtvo prebijenog pendrekaši nisu uspeli slomiti i što se on i dalje bori - iznenada oslobađa brojne ljude mučnine i vraća smisao onom besmislu u kojem se našla cela zemlja sa Beogradom na čelu. Borba Vuka Draškovića dokazuje da je otpor moguć.

Ako bismo sledili praksu "naučnog futurizma", koji, recimo, predskazuje pojavu neobično usavršenih mislećih robota

takozvane četvrte generacije, negde sredinom sledećeg stoleća mogli bismo zaključiti da će narodi Jugoslavije u sledećih nekoliko decenija doživeti totalnu ne samo duhovnu, političku, kulturnu i ekonomsku degeneraciju, već degeneraciju intelektualnu i fizičku. Ta u slučaju barem privremenog stvaranja etnički homogenih "Velike Srbije" i ne manje "Velike Hrvatske", sankcije međunarodne zajednice neće biti skinute još dvadeset godina. Samo će se pojačavati. Izolacija okuženog Balkana će postati totalna.

Međutim, na svu sreću ili nesreću, futuristička predskazanja se osnivaju na kvantitativnom umnožavanju već postojećeg, i ne mogu, razume se, uključivati kvalitativnu promenu, to jest ono što je sa stanovišta postojećeg - čin čuda. Da su se u četvrtom stoleću u Rimu ljudi bavili futurizmom, predskazali bi da će se u Rimu u petom stoleću graditi neboderi. Ta već u četvrtom veku su zidane desetospratnice. Međutim, desilo se tako da su u petom veku na razvalinama Koloseuma i mnogih desetospratnica pasle kože. Desilo se čudo, to jest kvalitet je poništio kvantitet.

Upravo to i daje nadu i omogućava veru u to da je odsustvo otpora pobesnelom ludilu nacionalizma, samo privremeno, i da će opet čudo da izmeni tok umnožavanja istog. Da će kvalitet otpora poništiti kvantitet zla. U tom smislu već sada je zasluga Vuka Draškovića pred ljudima nemerljiva.

Vašington, 1. Jula 1993.

GAŠENJE JEDNE SVEČICE

*D*a nije čestih pitanja primalaca i čitalaca - zašto ga više ne dobijaju? - ja bih već i zaboravio na to da se posle 12 godina izlaženja, ove godine ugasio Kedi-bilten (CADDY Bulletin). Taj bilten je bio celu deceniju jedini stalni izvor informacija na engleskom jeziku u Zapadnom svetu o realnoj situaciji u Jugoslaviji u sferi ljudskih prava. Slao se besplatno u 600-700 primeraka svaka dva meseca brojnim novinarima, politolozima, državniciima koji su se profesionalno ili zbog nekog drugog razloga bavili Jugoslavijom. Nekoliko desetaka kopija slalo se i u Jugoslaviju.

Bilten je bio organ Komiteta za podršku demokratskim disidentima u Jugoslaviji, koji je bio osnovan u okviru Demokratske internacionale krajem 1979. godine u Njujorku. Počeo je izlaziti u prvim mesecima 1980, još za života Josipa Broza. Treba imati u vidu da je u to vreme, pa i celu deceniju kasnije, zapadna javnost bila ubeđena da je Jugoslavija skoro uzorna demokratska zemlja, te izuzev povremenih izveštaja Amnesti internešnala o "zatvorenicima savesti" u jugoslovenskim zatvorima, niko se na Zapadu nije ozbiljno bavio stanjem ljudskih prava "od Triglava pa do Đevđelije". Tito se, uglavnom, smatrao "herojem slobode" - kako ga je nazvao američki predsednik Karter. Od opozicije su zapadnoj javnosti uglavnom bila poznata samo dva imena: Milovana Đilasa i moje. Pri tome se smatralo da je mene Tito držao u zatvoru

samo zbog sovjetskih "drugova", inače nikoga moj slučaj ne bi zainteresovao. Kedi-bilten je narušavao tu idilu.

U stvari, ne samo Komitet koji je izdavao bilten, već i cela Demokratska internacionala nije nikako mogla biti uključena u neki prihvatljivi red stvari u bipolarnom svetu. Inicijator za osnivanje Demokratske internacionala bio je američki novinar i aktivist pokreta za građanska prava Ted Džekeni, i organizacija je osnovana sredinom 1979. u Njujorku i Vašingtonu. Ideja na osnovu koje je Demokratska internacionala stvorena bila je ujedinjenje disidenata iz komunističkih zemalja sa opozicijom iz zemalja sa desnom diktaturom. Disidenti u komunističkim zemljama često su optuživani da su "fašisti", a opozicionari u desnim diktaturama - da su "komunisti". Ujedinjeni u Demokratskoj internacionali izbijali su iz ruku represivnih režima u svojim zemljama važno propagandno oružje. Ko je, na primer, mogao optužiti nekog ruskog disidenta da je fašista (a setimo se, čak je i Solženjicin bio doslovno tako nazivan u sovjetskoj štampi), ako je bio član organizacije čija se polovina članstva aktivno borila protiv fašizma u svojoj zemlji. Isto to je bilo i sa optužbom za "komunizam". Ko bi mogao biti tako optužen a nalazi se u društvu sa disidentima - borcima protiv komunizma.

Tako zamišljena organizacija je veoma brzo okupila veliki broj političkih emigranata i iz desnih i iz levih diktatura, te ne mali broj poznatih američkih i evropskih intelektualaca. Nekoliko godina je na engleskom štampano glasilo Internacionala, časopis "Pluralist". Pa ipak, zahvaljujući tome što je svet bio razdeljen na dva bloka, i to ne samo vojno-geografski već i duhovno, Demokratska internacionala nikada nije uspela da dođe od brojnih nacionalnih ili internacionalnih fondacija bilo kakvu ozbiljnu finansijsku podršku, a bez toga nijedna politička organizacija ne može dugo da opstane. Jednima se činilo sumnjivim i neprihvatljivim pris-

ustvo "komunista" u Demokratskoj internacionali, drugima - "fašista".

Proživевši nešto više od decenije na čistom entuzijazmu (Demokratska internacionala nikada nije imala nijednog plaćenog službenika, organizacija se danas nalazi u stanju životarenja. Mnogi vodeći ljudi Internacionala vratili su se u svoje zelje nakon pada režima sa kojim su vodili borbu. Prvo su se vratili Argentinci, pa Filipinci, pa tek onda Poljaci, Mađari, Česi, Rusi. Mnogi od njih sada zauzimaju visoke položaje u svojim vladama. Dugogodišnji predsednik Demokratske internacionala - a sada samo počasni predsednik - je senator i ministar inostranih poslova Filipina Raul Manglapus. Većina ih se sada bavi skoro isključivo domaćim problemima, koji su se pokazali daleko težim nego što je izgledalo da će biti u vreme borbe sa diktaturom. Sada je aktivni predsednik Internacionala Avganistanac Nasir Šansab.

Kako sam upravo godinu dana ranije bio stigao u Ameriku, učestvovao sam u osnivanju organizacije, mada su se mišljenja podelila oko toga - da li je titoizam desna ili leva diktatura. Verovatno je i to doprinelo tome što sam od početka bio izabran za potpredsednika Internacionala. Predložio sam osnivanje Komiteta za podršku demokratskim disidentima u Jugoslaviji u okrivu Internacionala, što je i bilo prihvaćeno. Uzevši u obzir da me je tih godina pratio veliki publicitet, nije mi bilo teško da u Komitet dovedem veoma poznate i uticajne ljude, pisce kao što su, na primer, Edvard Olbi, Kurt Vonegut, Artur Miler, Sol Belou, Andrej Sinjavski, Vladimir Maksimov, Andrej Amalrik, Vladimir Bukovski i mnogi drugi. Filozofe, istoričare, političare kao što su Danijel Bel, Artur Šlesinger, Sidni Huk, Majkl Novak, senator Patrik Mojnihen, Len Kirkland, Karl Geršman i tako dalje. Nekoliko godina sapredsednici Komiteta kojim sam predavao bili su Milovan Đilas i Franjo Tuđman (naravno, samo simbolično,

jer su se nalazili u zemlji), a kasnije Moma Selić i Vladimir Šeks. Član Komiteta Tom Kan, jedan od lidera najmoćnijeg američkog sindikata AFL-CIO, obezbedio je da centrala sindikata besplatno umnožava i šalje bilten Komiteta po celom svetu.

Prvih nekoliko brojeva Kedi-biltena uređivao je bivši jugoslovenski novinar Jaša Levi, a sledećih preko sedamdeset brojeva Rusko Matulić iz Njujorka. Matulić, elektro inženjer, iz hobija se bavio bibliografijom literature o Jugoslaviji na Zapadu i izdao na tu temu dve knjige. Splićanin i Hrvat jugoslovenske orijentacije, Matulić je u stvari sam samcat više od jedne decenije skoro svako veče samopožrtvovano (i razume se - besplatno) radio na biltenu: pregledavao desetine jugoslovenskih i zapadnih novina, vadio i beležio relevantne podatke, posle toga sortirao materijal, pisao celi bilten i slao ga sa spiskom adresa primalaca biltena u centralu sindikata u Vašingtonu.

Nakon nekoliko godina izlaženja, Kedi-bilten je prema pisanju najuticajnijeg intelektualnog glasila Amerike, dvonedeljnika "Njujork rivju of buks" stekao glas najbolje informisanog i krajnje objektivnog izdanja o Jugoslaviji na Zapadu. Iako se nije štampao tipografskim putem, već se umožavao na kopir mašini, svi ozbiljni radovi o Jugoslaviji na Zapadu u toku poslednje decenije su se pozivali na Kedi-bilten i citirali ga. Vodeće biblioteke su bilten presnimile na mikrofilmove, a novosadska policijska "Enciklopedija bezbednosti" ga je pre šest-sedam godina oklevetala, što i nije čudno. U toj "Enciklopediji" bilo je napisano da je Kedi-bilten "glasilo jugoslovenske ekstremne neprijateljske emigracije" i da se "na srpsko-hrvatskom izdaje u Americi". Verovatno je takva policijska karakteristika Komiteta za podršku demokratskih disidenata u Jugoslaviji bila uzrok toga što me je SUP Bosne i Hercegovine lišio državljanstva

SFRJ 1988, znači punih deset godina otkako sam se nalazio u inostranstvu.

A Kedi-bilten je u stvari, samo objektivno beležio i analizirao sva moguća suđenja, hapšenja, zabrane, ne čineći nikakvu razliku među žrtvama po etničko-nacionalnom ili političkom ključu. Poslednja dva broja biltena su izašla sa izmenjenim nazivom Komiteta, ali sa neizmenjenim sadržajem. Sada je pisalo da bilten izdaje Kimotet za podršku demokratskim disidentima u b i v š o j Jugoslaviji.

Međutim, desilo se tako da je prošle godine umro Tom Kan, tada već potpredsednik najmoćnijih sindikata Amerike. Njegov naslednik je obavestio Komitet da od 1993. godine sindikat više neće besplatno umnožavati i slati Kedi-bilten. Druge organizacije i fondacije kojima se Komitet obratio odbile su da to čine, mada se radi o, za američke prilike, smešno maloj sumi. Odbijanje da produže život biltenu neke institucije su obrazložile time što se sada o ratu u bivšoj Jugoslaviji toliko piše po novinama, da nema smisla još i bilten o toj zemlji izdavati. Istina je, pojavio se odličan Yugofax, odnosno Izveštaj o Balkanskom ratu, kako se sada zove bilten koji izdaju u Londonu. Pa ipak, Kedi-bilten se bavio drugom tematikom, u izvesnom smislu i širom i dubljom, i nije se kupovao već dobijao besplatno.

Ovako ili onako, ali u ovom trenutku se ništa više ne može učiniti, i ostaje samo nada da će u nekom budućem vremenu neko obnoviti Kedi-bilten. Teško je, naime, pretpostaviti da će u skorjoj budućnosti na teritoriji bivše Jugoslavije stanje sa pravima čoveka toliko uznapredovati, da se neće imati šta zabeležiti.

Vašington, 22. jula 1993.

DVE OSNOVNE ZABLUDE NAŠE OPOZICIJE

Posle čitanja brojnih izjava lidera svih opozicionih partija druge i po Jugoslavije, komentara i analitičkih članaka u beogradskoj štampi, ne može se izbeći utisak da postoji skoro opšta saglasnost većine delatnika opozicije i novinskih posmatrača o tome - zašto je opozicija toliko slaba i nedelotvorna.

Postoje dve tačke opšteg slaganja. Jedna se tiče unutrašnje slabosti opozicionih partija, za koju su krivi sami opozicionari, a druga se tiče neadekvatnog i ciničnog donosa zapadnog sveta prema opoziciji, to jest, krivica spoljnog faktora.

Lideri opozicionih partija ne prestaju da se žale na to da ih Zapadni svet ne podržava, ili čak ne primećuje. Niko nije podržao Panića i Čosića, pregovara se samo s Miloševićem, sve se radi tako kao da je demokratski Zapad zainteresovan za to, da druga i po Jugoslavija ostane nedemokratska zemlja.

Unutrašnja slabost opozicije se sastoji u tome što lideri opozicije ne umeju i ne žele da se bave praktičkim organizacionim poslovima koji bi privukli birače da glasaju za opoziciju, već su vični jedino tome da pišu sjajne partijske programe, proglase i deklaracije, koje niko nije u stanju da dovede do svesti potencijalnih glasača.

Po meni - i jedno i drugo objašnjenje za neuspeh opozicije nema nikakvog otpora. Stvari stoje upravo suprotno!

Osnovni nedostatak opozicije je upravo totalno odsustvo suvislog političkog programa, a tek posledica toga je slaba partijska organizacija.

Potpuno je neosnovano zamerati Zapadu to što ne pregovara o ratu u Bosni i Hercegovini - a nikakvi drugi pregovori se danas i ne vode - ne poziva opoziciju. Pregovara se sa onima koji mogu narediti vojsci da stane ili krene, artiljeriji da puca a avijaciji da leti, a kakvog bi smisla imalo pregovarati sa nekim, ma koliko bio simpatičan, ko nema čak ni toliko vlasti da može obezbediti korektno prebrojavanje glasova na izborima?

Ma koliko da je simpatija u demokratskom svetu izazivala mnogomilionska poljska Solidarnost, sve do dolaska na vlast Leha Valense, pregovaralo se sa generalom Jaruzeljskim. Kakvog bi smisla imalo pregovarati sa akademikom Saha-rovim o zabrani nuklearnih eksperimenata, kada od njegove volje nije zavisila čak ni eventualna zabrana upotrebe lovačke puške?

Što se pak tiče same činjenice priznavanja postojanja opozicije u sadašnjim balkanskim režimima - teško bi se moglo reći da demokratski svet prećutkuje i ne daje opoziciji moralnu podršku. Recimo, samo ove godine - predsednik Klinton je pozivao Vuka Draškovića u Vašington na doručak kome su prisustvovali brojni svetski lideri demokratskih pokreta; Vesna Pešić je u Vašingtonu bila nagrađena međunarodnom nagradom za demokratiju, te je imala prilike da porazgovara sa Klintonom; pre nekoliko dana je Srđa Popović odlikovan od strane udruženja američkih advokata, i tako dalje. Mnogi opozicioni lideri se mogu sresti u Vašingtonu i Njujorku, gde istupaju na raznim konferencijama ili se sreću sa uticajnim ljudima: Mićunović, Ivan Zvonimir Čičak,

Slavenka Drakulić, Slavko Perović i mnogi drugi, koje češće srećem ovde nego za vreme posete Beogradu. Ništa veću pažnju nisu privlačili ni disidenti iz vremena "real-socijalizma". Pa ipak, pregovori se vode samo sa onima koji imaju vlast.

Kad je reč o političkim programima opozicije, uvek se setim jednog razgovora na Radiju B-92 u Beogradu. Tada sam razgovarao pravo u etar s Veranom Matićem, a slušaoci su telefonirali u studio. Ja sam između ostalog izneo svoje mišljenje da je osnovni nedostatak jugoslovenske opozicije odsustvo ideja i konkretnog političkog programa različitog od onoga nacionalističkog koji zastupa Milošević. Tada se telefonom javila jedna žena i rekla da je situacija takva stoga, što Milošević bestidno krade sve ideje i programe opozicije. Moram priznati da sam bio zbunjen apsurdnošću te izjave, i da nisam to prokomentarisao kako je trebalo.

Međutim, žena je bila potpuno u pravu. Sve dok i opozicija zastupa nacionalističke ideje - biće u rikama Miloševića. Postavlja se pitanje - ako Milošević krade ideje opozicije - pa čega su te ideje vredne, i do čega su dovele zemlju?

Pa uprkos deklarativnom nacionalizmu, mora se priznati da je jedino Vuk Drašković zacrtao nešto što bi se moglo nazvati realnim političkim programom različitim od onoga Miloševićevog i Karadžićevog, svojom izjavom da bi za Bosnu jedini izlaz bio stavljanje pod protektorat međunarodne zajednice. Svako drugo rešenje samo produžava klanje i "etničko čišćenje" i ugrožava čak i fizičku egzistenciju svih jugoslovenskih naroda, a srpskog na prvom mestu. Naravno, od te izjave do realnog političkog programa je veoma daleko, ali ako bi se program pojavio, izmenio bi se i odnos birača prema opoziciji, i odnos demokratskog sveta prema opoziciji.

Vašington, 13. avgusta 1993.

NA PUTU KA TREĆOJ JUGOSLAVIJI

U ovom trenutku kada, po svemu sudeći, ne samo Bosna, već i Sarajevo neće moći da ostane nerazdeljeni, govoriti o Trećoj Jugoslaviji izgleda potpuno besmisleno. Pa ipak, pažljivom posmatraču ne mogu izmaći neki neobično važni trendovi kako u bivšoj Jugoslaviji tako i u svetu, koji svedoče o pripremanju radikalnog zaokreta u balkanskoj krizi.

Na Zapadu, uprkos još uvek oportunističkoj politici i permanentim pokušajima "pranja ruku" od učešća u krvavoj bosanskoj tragediji, svakim danom sve više raste svest o nemogućnosti etničke podele ne samo Bosne i Hercegovine, već i cele teritorije bivše Jugoslavije. Ako su se još pre godinu dana na prste mogli prebrojati analitički članci i autori koji su pisali o ratu u bivšoj Jugoslaviji, sa većim ili manjim razumevanjem problema, danas je situacija u tom pogledu potpuno obrnuta. Danas se na prste mogu prebrojati članci i autori u uticajnoj zapadnoj štampi koji pokazuju nerazumevanje za ono što se događa na Balkanu. Više se ne mogu naći izjave tipe - "pa neka se razdvoje ako ne mogu živeti zajedno".

I razume se, zajedno sa razumevanjem suštine balkanske krize jača svest da pokušaj stvaranja etnički čistih država na području Balkana vodi jedino i isključivo beskrajnom ratu. To se ne može dopustiti, i samo je pitanje dana kada će se

pojavit i nova inicijativa i program konačnog režima balkanske krize, milom ili silom, a u smislu ponovne političko-ekonomske integracije teritorije bivše Jugoslavije. Ostaju još uvek diskutabilni detalji, kao što je pitanje - treba li (radi ravnoteže) uključiti u Treću Jugoslaviju i Sloveniju, a takođe - šta uraditi sa Kosovom.

Mada se pregovori u Ženevi po inerciji još uvek vode, već sada se može reći da je u centrima svetske moći sazrela svest o tome, da nikakva podela osnovana na etničkom principu ne može voditi miru, a mir je ono osnovno za šta je na teritoriji bivše Jugoslavija zainteresovana međunarodna zajednica. I sve je jasnije, da će teško biti izbeći masivnu vojnu intervenciju, ma koliko koštala.

Što se tiče Srbije i Hrvatske - ta dva nezaobilazna stuba svake Jugoslavije - dovoljno je analizirati dostupnu štampu, da bi se došlo do zaključka kako, uprkos prividnom jačanju ekstremističkih nacionalističkih pokreta, jača i krajnje nezadovoljstvo ne samo postojećim stanjem, već i perspektivom budućnosti čak i u slučaju ostvarenja nacionalističkih ciljeva sadašnjih režima.

Sve je jasnije da ostvarenje "Velike Srbije" postavlja pitanje opstanka sadašnje Srbije. Ako je zapadno od Drine nemoguće suživjeti sa Muslimanima i svim ostalim ne-Srbima, kako će biti moguće u Sandžaku, Vojvodini, Kosovu? Slično je i sa Hrvatskom. Ako se stvara država po nacionalno-etničkom principu, dobivši zapadnu Hercegovinu, Hrvatska će izgubiti Krajinu i još mnogo toga. O ekonomskoj besperspektivnosti "etnički čistih" država da i ne govorimo.

Mali znak toga u kom pravcu vodi nezadovoljstvo sadašnjim stanjem je stvaranje zajedničkih organizacija i grupa mladih ljudi iz svih delova bivše Jugoslavije, koji širom Zapadne Evrope i Amerike razmenjuju elektronsku poštu, pokušavaju da izdaju časopise i biltene, sastaju se i čak

demonstrativno odbijaju da se identifikuju po nacionalno-etničkom principu.

Nedavno osnivanje odeljenja "Ex-Yugo" PEN kluba u egzilu, u Amsterdamu, sa nekoliko desetina pisaca iz svih jugoslovenskih republika, takođe svedoči o moćnom trendu ka zajedništvu, uprkos nacionalističko-fašističkom ludilu. Ako je decenijama u emigraciji samo londonska "Naša Reč", koju je uređivao Desimir Tošić, bila principijelno antinacionalistička, danas se pojavljuju skoro svake nedelje neka nova izdanja antinacionalističke orijentacije u raznim zapadnim prestonicama. Većina ih se sigurno neće održati dugo, ali se njih izdaju mladi ljudi, koji su pobjegli od ratnog ludila, to jest najnoviji emigranti. Taj izvanredno značajan faktor - prva velika antinacionalistička emigracija u istoriji jugoslovenskih naroda - čini se, nije čak ni primećen.

Tako se paradoksalno može reći, da svaki novi dan rata (a koji, naravno neće stati ni u Bosni, ni u Hrvatskoj, a proširuje se i dalje) u stvari ubrzava stvaranje idejno-političkih pretpostavki i organizovanja snaga koje će igrati odlučnu ulogu u trenutku kada posle tolikih neuspelih poteza međunarodna zajednica odluči da okonča rat na Balkanu, a to znači da rasturi nacionalističke pokrete i omogući uskrsnuće Treće Jugoslavije.

Bilo bi, naravno, daleko bolje kad bi iz same zemlje krenuo moćni pokret za mir i demokratiju, a to znači za ponovno uspostavljanje Jugoslavije, te bio samo podržan od strane demokratskog sveta. Međutim, tako nešto je još uvek prerano očekivati. Kako u političkom životu simbolizam ima veliki značaj, može se očekivati da će za prestonicu treće Jugoslavije biti predloženo Sarajevo. To je, uostalom, prema ideji "policentrizma" predlagala Demokratska alternativa još pre tri decenije.

Vašington, 27. avgusta 1993.

O BALKANSKOJ KONFEDERACIJI (neophodno objašnjenje)

U “Nedeljnoj Borbi” od 11-12. juna objavljen je članak “Konfederacija kao brana ratu” koji smo zajedno napisali Maks Singer i ja. Na žalost, izostalo je obaveštenje o tome da se radi o prevodu članka objavljenog u “Vašington postu”, što je umnogome izmenilo poruku teksta. Naime, članak je pisan za američku publiku, jezikom kojim se ovde govori i razmišlja o jugoslovenskom ratu, sa porukom koja se suprotstavlja osnovnim tokovima zvanične Zapadne politike. Da je članak pisan za jugoslovensku publiku, i jezik i argumentacija bi bili drugačiji. Naravno, ne i osnovna ideja.

A osnovna ideja članka je da se nikakvim etničkim podelama i pokušajem stvaranja “nacionalno čistih” država na može postići mir na Balkanu, ni na teritoriji bivših država “realnog socijalizma”, uopšte u svetu. Sama ideja stvaranja etnički “čistih” nacionalnih država u današnjem beskrajno izmešanom svetu vodi jedino u zločin i patnju. Uostalom, pozanto jedea se od svih, skoro dve stotine država na planeti, pod pojam “naiconalno čistih” država mogu svrstati - i to sa izvesnim ogradama - samo: Japan, neke Skandinavske zemlje, Portugal, Luksemburg i Holandija. Sve ostale su mnogonaacionalne.

Sama po sebi deklaracija - “Ne želimo nikada više da živimo u zajednici sa ovim ili onim narodom!” istovetna je sa pozivom na genocid. Medunarodna zajednica, zainteresovana

prvenstveno za to da se rat na teritoriji bivše Jugoslavije jednostavno što pre zaustavi, pokušava da ide putem manjeg otpora, to jest spremna je da sankcioniše etničku podelu Bosne i Hercegovine. I takva podela, i nada da će se time zaustaviti obnavljanje rata u Hrvatskoj i sprečiti proširenje rata na druge delove Jugoslavije je iluzorna.

Članak o Balkanskoj konfederaciji u jednom od vodećih američkih i svestskih listova imao je za cilj suprotstavljanje toj opasnoj iluziji, koja upravo i može dovesti čovečanstvo na rub sukoba svetskih razmera. Pokušaj etničkog razdvajanja i stvaranja sve većeg broja malih nacionalnih država samo otvara krvavi proces kome nema kraja. Upravo na primeru Jugoslavije, čovečanstvo će - ili prihvatiti aksiom, da se nacionalno može izražavati samo u sferi kulture, ali ne i državnosti, ili, mada nevoljno, krenuti na put bez povratka. Sjedinjene Američke Države, koje su toliko napora uložile u likvidaciju aparthejda u Južnoj Africi, mogu se naći u položaju da svojim trupama osiguravaju novu vrstu sada već bosanskog aparthejda.

Obnavljanje ideje Balkanske konfederacije, čije stvaranje je sprečio Staljin posle Drugog svetskog rata, jedino i može otvoriti put ka trajnom rešenju balkanskog pitanja. Naravno, Maks Singer i ja smo i te kako svesni da u ovom trenutku sama ideja takvog razvoja izgleda nadrealistički. Međutim, za godinu-dve situacija se može radikalno izmeniti.

Maks Singer, moj koautor, veoma je daleko od nadrealizma, što je članku dalo neophodnu težinu. On je istaknuti američki politolog, koji je zajedno sa Hermanom Kanom pre dve i po decenije osnovao poznati Hudson Institut, i poslednja njegova knjiga zove se “Realni svetski poredak”. Verovatno je i to razlog zašto se u Bugarskoj podigla velika bura zbog našeg članka, te je čak američki ambasador bio

prisiljen da daje izjave o tome, kako ideje iznesene u "Vašington postu" ne reprezentuju stavove američke vlade.

Sve ovo ne bi bilo potrebno objašnjavati da je pri objavljivanju članka u "Borbi" bio naveden izvor.

Vašington, 16. juna 1994.

III
RUSIJA

ČIJI JE KISEONIK?

Naše vreme nekada apstraktna pitanja pretvara u konkretna, aktuelno-politička. Kome je, recimo, još pre nekoliko decenija padalo na pamet da postavi pitanje o tome - ko je u stvari vlasnik ruskog blaga, nafte, obale mora, okeanskih riba? Samo po sebi bilo je razumljivo da je vlasnik onog prirodnog blaga do kojeg se moglo dopreti - nacija, odnosno država koja je imala suverenitet na teritoriji gde se blago nalazilo. Ako se radilo o kolonijama, suverenitet je imala metropola, posle raspada kolonijalnog sistema - novouspostavljena nezavisna suverena država.

Analogno tome, danas protiče proces dezintegracije bivših komunističkih mnogonacionalnih zajednica. Sovjetske republike jedna za drugom proglašavaju puni suverenitet na svojoj teritoriji i odlučnost da u budućnosti po svom nahođenju, a ne po naređenjima iz centra, koriste prirodna bogatstva svoje teritorije. Sa ne manje odlučnosti svoj suverenitet proglašavaju i delovi tih republika. Na primer, Jakutija odriče pravo ne samo saveznom centru već i republičkom centru, korišćenja bogatih nalazišta dijamanta na svojoj teritoriji. Pravo naroda da suvereno raspolaže prirodnim bogatstvima svoje teritorije do sada niko ozbiljno nije dovodio u pitanje. Tako, na primer, kritičari predsednika Buša još uvek na sve načine dokazuju da je rat zbog Kuvajta bio u stvari rat zbog kontrole nad izvorima nafte a ne zbog agresije Iraka na jednu

malu susednu zemlju. Još uvek se smatra samo po sebi razumljivim da suvereno vlasništvo nad svetskim zalihama nafte pripada u potpunosti arapskim državama na čijoj teritoriji se ta nafta nalazi.

Pa ipak, dolazi vreme kada će sve naše predstave o suverenitetu država i nacija neminovno biti revidirane. I naj-snažniji uticaj tome daće verovatno ne nafta ili dijamanti, već jedno prirodno blago koje sva živa bića na svetu koriste besplatno: vazduh. Naime, ima već desetak godina kako se u Brazilu nemilosrdno krči i uništava džungla da bi se zemlja koristila za poljoprivredu. Masiv te tropske šume u slivu reke Amazona zauzima ogromnu površinu koja "proizvodi" oko 50 posto celokupnog kiseonika na našoj planeti, zbog čega brazilsku džunglu i nazivaju "plućima planete". Poslednjih nekoliko godina, prvo među naučnicima a sada već i u svet-skoj javnosti, raste uzbuna zbog uništavanja tih "pluća". Ako se nešto ne preduzme, a krčenje šume nastavi istim tempom kao sada, planeta će ostati bez pola svojih pluća već za nekoliko decenija. Cela stvar je dogurala do Ujedinjenih naci-ja; Brazil je prisiljen da preduzima neke mere da spreči, ili bar ograniči uništavanje šuma, ali za sada bez mnogo uspe-ha. Radi se o ogromnoj teritoriji, a ljudi krče džunglu ne iz besa, nego da bi se prehranili. Međutim, veoma je značajno to da u vezi sa brazilskom džunglom nikome nije palo na pamet da pominje pravo suvereniteta Brazila da raspolaze po svom nahođenju prirodnim blagom na svojoj teritoriji. Kada se stvar tiče kiseonika - nikakvog nacionalnog i državnog suvereniteta više nema.

Međutim, ista je stvar i sa korišćenjem atomske energije; ako nesreća na jednom reaktoru može ugroziti celi kontinent, razumljivo je da se suverenitet države na čijoj se teritoriji reaktor nalazi mora radikalno ograničiti. Na redu je takođe i pitanje internacionalizacije rezervi pitke vode. A nafta? Zar

zaista ljudska istorija treba da zavisi od dobre volje nekog manijakalnog diktatora koji sve rezerve bliskoistične nafte može da spali. A u ovom trenutku bez nafte propada cela naša civilizacija, uključujući nauku i tehniku, televiziju i kosmičke letove, literaturu i umetnost. Pa zar je zaista važniji princip nacionalnog i državnog suvereniteta od samog postojanja čoveka na zemlji?

Problem kiseonika, vode, atomske energije, nafte i beskra-jnog niza drugih stvari u koje su uključeni i dijamanti i okeanska fauna i obale mora, uključujući i Jadransko more, dakle sve ono bez čega ne može opstati čovečanstvo na pragu XXI veka, nepovratno vodi ka radikalnoj reformi ne samo ljudske svesti već i međunarodnog prava. Ni jedan narod, ni jedna država na svetu neće u budućnosti imati punog suvereniteta ni nad teritorijom na kojoj živi, niti nad prirodnim bogatstvima, niti čak nad svojim građanima. Ovo poslednje je već utemeljeno u Deklaraciji o pravima čoveka OUN.

Pa u čemu je onda smisao anticolonijalne borbe, borbe protiv strane demokratije, borbe za nezavisnost, proglašenje nacionalnog, republičkog, pokrajinskog suvereniteta, i tako dalje? Šta daje takva borba ako će već koliko sutra suverenost novih nezavisnih nacija biti daleko više ograničena svetskim zajednicama nego što je i danas slučaj?

Smisao je jedino u ostvarenju demokratije, ukidanju poli-tičkog monopola centra. Sve što je preko toga: uspostavljanje novog, lokalnog monopola, zidanje novih granica, ograničenje prava ličnosti u ime nove nezavisnosti, novog suvereniteta i tome slično, samo ponavlja i umnožava dosa-dašnje zlo na drugom, nižem nivou. Jedini suveren na našoj planeti je celokupno čovečanstvo, tačnije, sve ličnosti od kojih je čovečanstvo sastavljeno. I jedini put da se zaštiti život i dobrobit celog čovečanstva je put demokratije. A

demokratiji je nepomirljivi neprijatelj bilo kakav monopol, makar se zvao u "nacionalni suverenitet".

Vašington, 22. maja 1991.

KRAJ IGRE

O d prvog dana neuspeha prevrata u Moskvi, i u Sovjetskom Savezu i na Zapadu, otvoreno su iskazivane sumnje u to da je puč inspirisao i čak organizovao sam Gorbačov. Ukratko rečeno, da se radi o "Potjomkinovskom puču". I mada su te sumnje bile odmah odbačene od strane svih ozbiljnih državnika na Zapadu i čak ismejane od strane brojnih komentatora, one nisu iščezle ni sada, nakon povratka Gorbačova i hapšenja pučista. Već sama činjenica da je veliki broj ljudi, od kojih su neki veoma poznati javnosti, ispoljavao takve sumnje, govori mnogo o imidžu koji je Gorbačov stvorio o sebi poslednjih godina.

I zaista, bilo je i još uvek ostaje mnogo nejasnog u trodnevnom događajima koji su, bez preterivanja, potresali svet. Zašto je sam puč tako diletantski izveden? Ta šefovi armije, KGB-a i policije su sve što god hoćete, samo ne neki naivci. A tu se nisu setili ne samo da izoluju potencijalne protivnike, već i da preseku telefonske veze između centra otpora Jeljcina i celog sveta. Zašto je vojska dovedena u Moskvu tek nekoliko sati posle objavljivanja da je Gorbačov smenjen? Obično se to radi pre obaveštenja o smeni vođe. Zašto su pučisti na svojoj pres konferenciji toliko hvalili Gorbačova i čak izrazili nadu da će on "kad ozdravi" da se vrati svojim dužnostima? Racionalnije bi bilo, sa pučističke tačke gledišta, da su ga osudili - u narodu je i tako nepopularan - pogotovo

što su otvoreno proglasili vanredno stanje, uveli zabranu glasnosti i sve one "disciplinske mere" koje su mesecima otvoreno zahtevali najglasniji kritičari Mihaila Sergejeviča. Moglo bi se još mnogo toga nabrojati u postupcima zlosrećne hunte, što čeka logično objašnjenje. Ako je general Jaruzelski umeo u toku jedne noći da izoluje nekoliko hiljada aktivista Solidarnosti i zamrzne Poljsku za skoro jednu deceniju, zar se može poverovati da sovjetski general i policajci zaostaju iza poljskih?

Kad se uzme u obzir da je Gorbačov u prethodnim godinama nekoliko puta stavljao sebe u položaj koji je izazivao opšte sumnje da se on pokušava zakloniti iza leđa nekog drugog, kada se radilo o nepopularnim ili čak prestupnim merama, nije tako čudno što su mnogi i ovoga puta posumnjali da se takva igra ponavlja. 1989, Gorbačov, navodno, nije naredio niti je išta znao o masakru u Tbilisiju. U januaru ove godine nije je naredio niti je išta znao o masakru u Vilnius. Šta je logičnije nego pomisliti da i ovog puta želi da, posle uvođenja vanrednog stanja i likvidacije glasnosti, izjavi kako on ništa nije o tome znao, niti je odgovoran?

Ali s druge strane, sam puč je toliko rizična stvar za svakog vlastodržca, da je neobično teško poverovati da je reč o "potjomkinovskom" prevratu. Pa i zašto bi pučisti ćutali posle neuspeha poduhvata, a ne bi optužili Gorbačova kao inicijatora? Kada je drugog dana puča predsednik Gruzije Zviad Gamzahurdia utvrdio u intervjuu američkoj televiziji da je Gorbačov organizator prevrata, sam predsednik Buš našao je za shodno da izjavi kako je teorija o fiktivnom puču jednostavno smešna. Međutim, istog dana kada se Gorbačov vratio u Moskvu, bivši ministar inostranih poslova i bliski saradnik Gorbačova Eduard Ševardnadze je, i opet u intervjuu američkoj televiziji, izjavio da nikada više neće saradivati sa Mihailom Sergejevičem, jer da nije odbacio sum-

nju kako je iza pokušaja puča stajao sam Gorbačov. I najzad, 26. avgusta, već celu nedelju nakon početka prevrata, Jelena Bonner, udovica akademika Saharova, na PBS, američkoj nekomercijalnoj televizijskoj mreži, tvrdi kako je i dalje ubeđena da je sam Gorbačov organizovao neuspeli prevrat.

Šta da se kaže na sve to? Da se ideja o "potjomkinovskom" puču ismeje, kako je to uradio podsekretar Lorens Iglberger? Ipak ima previše nelogičnosti u svim tim burnim događajima. Pa i sam Gorbačov ne samo da nije razjasnio stvari posle povratka u Moskvu, već mnogo toga još više zamutio. Recimo, na prvoj pres konferenciji je tvrdio da mu je mornarica, koja je stražarila u moru oko odmarališta, ponudila da ga izbavi, ali je to bilo već nepotrebno pa je on odbio. Međutim, apsolutno je neobjašnjivo kako je mornarica u brodovima na moru znala da je on izolovan i kako je stupila u kontakt sa predsednikom.

Najverovatnije je da je Gorbačov zaista pripremao radikalni zaokret u politici, zaokret one vrste koju je pokušao provesti kratkotrajni Državni komitet za vanredno stanje, kao se nazvalo osam vodećih pučista, ali je poslednjem trenutku odustao pa su pučisti krenuli u akciju sami. To objašnjava i neorganizovanost prevrata, i odnos pučista prema Gorbačovu i mnogo čemu drugom. Da li bi radikalni desni zaokre uspeo da ga je vodio Gorbačov - otvoreno je pitanje. S jedne strane - otpor Jeljcina i demokratskih snaga bi verovatno bio tek nešto slabiji, ali s druge strane - teško da bi u takvom slučaju bilo koja armijska jedinica prešla na stranu pobunjenika. Pa i Zapad bi drugačije reagovao.

Ovako - desilo se nešto skoro neverovatno. Neuspeh puča je otvorio vrata likvidaciji svih onih sila koje bi mogle i u budućnosti da ugroze demokratske reforme. Sam Gorbačov je, hteo-ne hteo, prisiljen da raspusti komunističku partiju, koja je uprikos svemu još uvek bila njegov glavni oslonac.

Plene se partijske pare, oduzimaju zgrade i imovina, zatvaraju partijski listovi, hapse se, ili proteruju s posla svi oni koji su javno izrazili simpatije dvodnevnoj hunti. KGB je, naravno, takođe na udaru i teško da će se ikada oporaviti. U toku je prava revolucija i još se jedino očekuje rušenje glavnog simbola Sovjetske države - Lenjinovog mauzoleja. Počinje nova istorijska epoha, verovatno sa krvavim međuetničkim sukobima, "nirnberškim suđenjima" komunistima i komunizmu, novim liderima. Gorbačov je još tu, ali kao i da nije. Izgubio je sve instrumente na kojima je zasnivao svoju vlast: partiju, KGB i sam Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Puč je samo ubrzao njegov raspad.

Ako i postoji mogućnost da se narodi koji su naseljavali Sovjetski Savez posle perioda međuetničkih borbi i "smutnog vremena" ponovo ujedine u jednu zajednicu na nekim novim osnovama, što se tiče komunističke partije - to je kraj, konačni kraj.

ZAKLETVE I ZABRANE

Na širokim prostorima nekadašnje zemlje Sovjeta, od vojnika i oficira nekadašnje Crvene, kasnije Sovjetske armije, u naše dane zahtevaju da polože zakletvu na verno služenje onoj republici u kojoj su se sticajem okolnosti zatekli. Neki prihvataju, te se zaklinju na vernost Ukrajini, Moldaviji ili Azerbejdžanu, a neki ne prihvataju, pa se od njih očekuje da se vrate u matične republike, tačnije - nezavisne suverene države. Nešto slično se valjda događa i u jugoslovenskim prilikama. Pretpostavljam da su hrvatski vojnici Zbora narodne garde morali polagati zakletvu svojoj republici, kao i slovenački teritorijalci - svojoj. Kako vojnici još uvek postojeće JNA polažu zakletvu - ne znam. Sećam se samo, kako smo mi, "nova vojska", polagali zakletvu pre tačno trideset godina.

Vojsku sam služio u Trebinju, u pešadiji, tačnije - u "partizanskoj brigadi". To je bila specijalna podvrsta pešadije namenjena partizanskim uslovima ratovanja, bez ašova za ukopavanje i nekih drugih oruđa kalsične pešadije. Kako sam otišao na odsluženje vojnog roka tek nakon postdiplomskih studija na Zagrebačkom sveučilištu, bilo mi je već 27 godina, i moram priznati, život običnog redova, pri tome u jedinici koja je neprestano bila u prvoj borbenoj spremnosti, nije mi ni najmanje godio. "Zanimalo" se od prvog do poslednjeg dana odsluženja roka, stražarilo bez smene po nedelju dana,

marširalo noću po bespuću, barem jednom mesečno. Međutim, sve je to imalo nekakvog smisla. Besmisleno je u tom vojničkom životu bilo jedino to, što niko "partizansku pešadiju" nije obučio da se služi kompasom i mapom, kao i to, što smo na manevrima i vežbama bili više zaokupljeni sakupljanjem čaura od ispaljenih metaka, nego borbom sa "neprijateljem". Naime, gubitak čaura se kažnjavao - skupe su, objašnjavali su pretpostavljeni. Koliko li tek sada košta ova grdna pucnjava po Jugoslaviji (bivšoj). Pa ipak mi se urezala u pamćenje jedna velika besmislica: polaganje zakletve. Tek posle polaganja zakletve regrut je postajao pravi vojnik i mogao dobiti dozvolu za izlazak u grad. Smatralo se, kao, kad se čovek "zakleo" da verno služi - ne može pobeći, ili tako nešto. I to bi bilo tačno da se radilo o dobrovoljnoj zakletvi. Međutim, besmisao se sastojao u tome što je "zakletva" bila obavezna. To jest, niko nikoga nije pitao - želiš li da se zakuneš na verno služenje domovini, armiji, socijalizmu, Titu? Onoga ko bi odbio da položi "zakletvu" čekao je zatvor, kao nekoga ko odbija da služi vojni rok. Svi su, razume se, odlično razumevali stepen besmislenosti prisilne "zakletve", koja upravo zbog toga nikoga ni na šta nije obavezivala. Sećam se, dugo posle "zakletve" mučilo me je pitanje - zar su zaista rukovodioci armije toliko glupi da ne shvataju tu grdnu besmislenost prisilne zakletve, besmislenost, koju su shvatali i vojnici iz najzabitnijih sela? Kome je trebala takva "zakletva"? I danas sam ubeđen, da je ritual polaganja obavezne zakletve duboko kompromitirao celu armiju.

Sada se, očigledno, taj ritual razmnožava i u bivšem SSSR-u i u bivšoj Jugoslaviji. Biće nekoliko desetaka raznovrsnih "zakletvi", na vernost svemu i svačemu, ali, bojim se, da će prisila polaganja zakletve ostati ista, a time i njihova besmislenost. Zavisice često od slučaja - kome se zaklinjati na verno služenje. Gde se čovek našao u ove dane - toj teritoriji će

morati da se zaklinje. Nešto slično kao i sa državljanstvom. Ja sam, na primer, bio duboko ubeđen da sam državljanin SAP Vojvodine, odnosno SR Sribje, jer sam rođen u Pančevu. I tek kada mi je 1988. bilo oduzeto jugoslovensko državljanstvo, doznao sam da sam bio državljanin BiH. Objašnjeno mi je da su spiskovi državljana rađeni 1947, pa ko se te godine gde zatekao, takvo je i državljanstvo dobio. To i nije stvaralo neke probleme, dok je postojala Jugoslavija. Tek posle nastaju pravi problemi. Državljanstvo mi je vraćeno, ali kako stvari idu, može se desiti da u rodno mesto putujem kao "strani" državljanin.

Osim institucije zakletvi, nove suverene države su preuzele i sve moguće zabrane kojima su obilovale bivše federacije. Neke su čak i pooštrile kazne za narušavanje zabrana. Ukrajina je već uvela kaznu do deset godina zatvora za propagandu separatizma. Gruzija - isto toliko godina za uvredu predsednika republike. Čak i kulturna Češko-Slovačka izazvala je veliku zbrku u svetu zabranom "propagande fašističkih i komunističkih ideja". U demokratskim zemljama ljudi se hvataju za glavu! Imaju i zašto. Sećam se kako sam pre trinaest godina, nekoliko dana posle dolaska u Ameriku, bio šokiran kada sam vozeći se kroz predgrađe Vašingtona - Arlington, ugledao zgradu na kojoj su se vijorile dve zastave: jedna američka, a druga - nacistička sa kukastim krstom. "To je štab američke nacističke partije" - ravnodušno mi je objasnio moj pratilac. Već nešto manje iznenađenje su izazivale ulice u okolini velikih univerziteta oblepljene plakatima nekoliko komunističkih partija Sjedinjenih Država, koje su pozivale na revoluciju ugnjeteni proletarijat. Posle izvesnog vremena proživljenog u SAD, shvatio sam da uprkos slobodnoj propagandi, ni fašističke, ni komunističke ideje nemaju nikakve šanse da postanu "vodilje narodnih masa". Upravo

zbog demokratije. Upravo zbog odsustva besmiljenih zabrana
i ne manje besmislenih prisilnih zakletvi.

Vašington, 16. januar 1992.

OPREZ DOSTOJEVSKI

*K*ao čoveka koji se dugo bavio Dostojevskim i mnogo pisao o njemu, u prvi mah me je ne samo iznenadila nego i obradovala činjenica da u poslednje vreme citiranjem velikog ruskog klasika i pozivanje na njega mogu, i to ne retko, da se nađu u govorima i člancima raznih političkih prvaka u Jugoslaviji. Uglavnom opozicionih, barem za sada. Razume se, Dostojevski je neuporedivo zanimljiviji od Marksa i prizivanje duha autora "Zločina i kazne" i "Braće Karazamova" ostavljaju daleko snažniji utisak nego citati iz Marksa, pa makar i ranog. Pogotovo danas, kad i slepima postaje jasno da je pokušaj nasilnog građenja "carstva slobode" bio inspirisan "zlim dusima".

Pa ipak, pa ipak... moram priznati da me uznemirava i zabrinjava moguća uloga Fjodora Mihajloviča na balkanskoj političkoj sceni. Genijalni romani su jedna stvar, a socijalno-politička sfera - nešto sasvim drugo. To dokazuje čak i prosto upoređenje umetničkog stvaralaštva Dostojevskog sa njegovom političkom publicistikom, kojom se on bavio ne manje od literature. U književnim delima - prorok i beskrajno duboki duhovni vizionar, koji je opisao borbu između slobode i totalitarizma u samom korenu - duši čovekovo; u politici, u političkoj publicistici, kojoj je posvetio ne malo truda i godina, ostavio je mnoge primere začuđujućeg slepila. U časopisima koje je izdavao sa ciljem da politički utiče na rusko

društvo, ne jednom je prorokovao da će "Carigrad uskoro biti naš". Naime, Ruska imperija je dugo pokušavala da se probije na Bosfor. Sudovi Dostojevskog o domaćim, evropskim i svetskim političkim prilikama njegovog doba, naveli su Lava Šestova, jednog od najvećih mislilaca našeg stolecja, čija filozofija upravo i izvire iz stvaralaštva Dostojevskog, da napiše ove reči: "Svaki put kada Dostojevski počinje da govori o državi i politici, mene hvata nezadrživi smeh."

Ali ima i nešto gore od naivnosti i slepila u političkom angažmanu velikog pisca. Dok u "Zapisima iz mrtvog doma" sa potresnom ljubavlju i poštovanjem opisuje mladog, veoma religioznog muslimana Aliju sa kojim je robijao, dotle u svojoj političkoj publicistici, prvi u Rusiji (a što se malo zna) zagovara barbarsku ideju da Tatare treba nasilno iseliti sa Krima. Kao što je poznato, tu ideju je ostvario tek Staljin 1944. Uostalom, Staljin je u periodu 1945-48. u izvesnom smislu ostvario i jednu drugu važnu političku ideju Dostojevskog o ujedinjenju svih Slovena pod moskovskim vođstvom. Dok u romanu "Zli dusi" otkriva najdublje korene ne samo radikalne socijalne revolucije nego i svakog nacionalizma, a to je ateizam - jedan od junaka romana Šatov, koji veruje u ruski narod, može samo da "obeća" da će poverovati u Boga - dotle u političkoj publicistici istupa kao ruski nacionalist, ne retko ekstremni. Uostalom, sam je priznavao da se celog života kolebao između vere i bezverja.

"Sveslovenstvo", "svečovek", "lepota će spasiti svet", "širok je ruski čovek, treba ga suziti", muke Raskolnjikova, Veliki Inkvizitor (katolik), ljubav prema palima, najzad deklarativno hrišćanstvo Dostojevskog, i sve to upleteno u snažnu harmoniju genijalnih romana, stvara jedan teško razmrsiv konglomerat u kome svako nalazi ono što mu treba. Početkom sedamdesetih godina u manastiru Čelije kod Valjeva, Justin Popović, znameniti pravoslavni teolog kod koga sam bio u

poseti, slušajući moje žalbe o tome da se u Rusiji ne može nabaviti Sveto pismo, rekao mi je: "To i nije tako strašno sve dok tamo štampaju Dostojevskog." Negde tih istih godina bivši istaknuti revolucionar, a tada već disident, ispirčao mi je da je odlučio da se posveti komunističkom pokretu posle čitanja Dostojevskog. I tu nema ničeg čudnog. U delima velikog umetnika koncentrisan je celi život (u kome ima i revolucionara i konzervativaca, ateista i vernika, zločinaca i pravednika, inkvizitora i svetaca), a ne samo jedan politički program. Tako je u sferi umetnosti. U jednoj drugoj ravni, u sferi politike, društva, istorije, Dostojevski je zagovarao, posle mladalačke revolucionarnosti, samo jedan politički program, jednu ideologiju: nacionalističku. Stoga je, kad je reč o umetniku, nepochodno deliti te dve sfere.

Pozivati se u politici na umetničko stvaralaštvo Dostojevskog ima isto toliko smisla kao pozivati se na totalnost života. Pod uticajem njegovih knjiga ljudi su postajali i komunisti (pre komunističke revolucije) i ubeđeni hrišćani (posle revolucije). Pozivati se pak na političko-istorijske ideje Dostojevskog veoma je rizično. Naime, postoji opasnost da se doživi ono što je prema svedočenju savremenika doživeo u Švajcarskoj sluga Dostojevskog: pisac ga je toliko maltretirao, da je jadnik u jednom trenutku pao na kolena i zavapio: "Fjodore Mihajloviču, pa i ja sam čovek!"

SRODSTVO PO IZBORU

"Moskovske novosti" su u broju od 14. marta štampale prepisku između ambasadora Ruske Federacije u Vašingtonu Vladimira Lukina i pisca Aleksandra Solženjicina, koji živi u državi Vermont. Prepiska se tiče političke situacije u Rusiji, te je, očito, ambasador Lukin pokušao da dobije podršku Solženjicina za stvar Jeljcina. Naime, ambasador je, ukratko opisavši današnju političku situaciju u Rusiji uoči vanrednog Kongresa koji je pokušao da razvlasti Jeljcina, a na koji se i sam spremao kao deputat, zatražio od Solženjicina mišljenje o tome šta bi trebalo uraditi da u Rusiji ne dođe do haosa i građanskog rata. Razumljivo je da ambasador podržava Jeljcina, te je njegov opis situacije prilično upro-šćen: protiv Jeljcina istupaju snage koje bi želele da vrate mračnu komunističku prošlost, te bi jedina borba protiv toga bila jaka predsednička vlast, to jest - Jeljcin.

Sve je, naravno, daleko složenije. Glavni protivnici Jeljcina - predsednik Vrhovnog Sovjeta Hasbulatov, te potpredsednik Rusije Ruckoj - stajali su rame uz rame sa Jeljcinom u moskovskom Belom domu za vreme puča u avgustu 1991. Njima se nikako ne mogu pripisati simpatije prema starim komunističkim strukturama. Slična je stvar i sa antijeljinovskim liderima Kongresa sa nacionalne, ako ne i nacionalističke strane - Aksjućicem i Baburinom, te liderom nenaacionalističke stranke Demokratska Rusija Travkinim. Svi oni

osuđuju komunizam ne manje od Jeljcina, a upravo Jeljcinu pripisuju da teži nedemokratskim, komunističkim metodima vladanja. U suštini, ako se zanemare personalna pitanja, neobično je teško pronaći - u čemu se u ideološkom i političkom smislu razlikuju dve strane u današnjoj borbi za vlast u Rusiji. Protivnici Jeljcina bi reforme samo malo usporili. Njihovu suštinu oni uopšte ne osporavaju.

Verovatno je to bio uzrok prilično neodređenom odgovoru Solženjicina iz kojeg je nemoguće zaključiti koga on podržava u današnjem sukobu. S jedne strane, Solženjicin se složio sa ambasadorom Lukinim da je u Rusiji danas situacija na rubu totalnog haosa, te da je zemlji neophodna čvrsta, verovatno, predsednička vlast. S druge strane, on je ekonomsku situaciju, nastalu kao rezultat Jeljcinovih reformi, opisao kao krajnje tragičnu. Istovremeno se izjasnio protiv bilo kakvog pozivanja naroda na nove izbore, referendume i plebiscite u takvoj teškoj situaciji.

Ukratko, i pristalice i protivnici Jeljcina sada navode pismo Solženjicina kao podršku svojoj stvari. Poznati publicista Jurij Karjakin tumači u korist Jeljcina pismo Solženjicina u istom broju "Moskovskih novosti", a oštar protivnik Jeljcina Aleksej Borzenko dokazuje u listu "Literaturnaja Rosija", br. 10/1933, da je ruski nobelovac u stvari istupio protiv Jeljcina i njegovih "demokrata", i podržao Jeljcinove protivnike "patriote".

Kao što već godinama odlaže, i ponovo odlaže povratak u Rusiju, tako se Solženjicin ne žuri niti da se politički opredeli u današnjoj zaista mutnoj situaciji. Jasno je da bi ga danas i jedna i druga strana rado iskoristile u borbi za vlast. Ja lično ne sumnjam da u budućnosti Aleksandra Isajjevića čeka nevesela sudbina Dobrice Ćosića. Na to me je u poslednje vreme nekoliko puta podsetio mladi lider SPS Ivica Dačić. Naime, već dva ili tri puta sam pročitao u beogradskim novinama kako se Dačić poziva na Solženjicina kada je reč o slo-

bodi štampe. "Ko je izabrao tu četvrtu vlast, lidere mas-medija?" - ponavlja Dačić demagošku Solženjicinovu kritiku slobodne štampe. I niko da odgovori Dačiću, kao što je bilo odgovoreno Solženjicinu kada je prvi put izrekao tu misao.

A izrekao ju je u svom čuvenom Harvardskom govoru 1978. godine. Taj nastup pred studentima slavnog Univerziteta označio je prelom u odnosu prema Solženjicinu od strane liberalne Amerike, i uopšte od strane široke demokratske javnosti. U tom govoru, četiri godine nakon proterivanja iz SSSR-a, ruski nobelovac je prvi put istupio sa kritikom demokratskog sveta, a posebno Amerike. Uzbudjenje je izazvala ne sama kritika Zapadnog sveta i Sjedinjenih Država - treba se samo setiti da su generacije marksista napravile karijeru na američkim univerzitetima svojom kritikom kapitalizma, Amerike i Zapada - već ta činjenica što je Solženjicin kritikovao ideju demokratije, pluralističkih izbora i slobodne štampe.

Skandal u javnosti je bio neviđen. Do tada je Solženjicin bio slavljén kao nesalomivi borac za slobodu i ljudsko dostojanstvo. Sada se pak uspostavilo da, boreći se protiv komunističkog totalitarizma, nije imao u vidu demokratiju i slobodu ličnosti. Kasnije, u nastupima koji su sledili, razjasniće se da kao najviše vrednosti Solženjicin prihvata duhovno i fizičko biće nacije (naravno - ruske) kojoj preta ne samo duhovno, već i biološko uništenje od strane komunista.

Kako je govor Solženjicina bio prenošen preko televizije, novine su bile zasute pismima protesta, a osetila se ponukanom da istupi i prva dama amerike gospođa Karter, koja je, da ne može biti gluplje, izajvila: "Ako se gospodinu Solženjicinu ne dopada Amerika, neka se nosi odavde." Ali sa kritičkim osvrtom na Harvardski govor Solženjicina istupili su i najistaknutiji pisci, filozofi, sociolozi Sjedinjenih Država. Zbornik od dvadesetak najznačajnijih kritika i eseja posve-

ćenih govoru Solženjicina u Harvardu izdat je u Vašingtonu 1980. i zadržao je najblistavija imena američke intelektualne scene, u širokom rasponu od ekstremno levih liberala do ekstremno desnih konzervativaca, od publicista kao što su Džems Reston i Džordž Vil do ideologa američke socialdemokratije Sidni Huka i religioznog filozofa Majkla Novaka.

Štampanje zbornika je samo po sebi opet izazvalo skandal. Naime, knjige takve vrste, vezane uz aktuelni događaj, ovde se štampaju nekoliko nedelja posle događaja. Ovaj je pak zbornik pod naslovom "Solženjicin u Harvardu" izašao posle dve godine. Razlog je bio taj što je Solženjicin odbio da dâ dozvolu za preštampavanje svog Harvardskog govora u zborniku kritičkih članaka protiv njegovih ideja izrečenih u tom govoru. Izdavač je morao da se obrati sudu ida dokazuje da je govor Solženjicina postao javni dokument jer je štampan u bezbroj novina i časopisa, da ne govorimo o televiziji, te da se stoga preštampavanje tog dokumenta ne može zabraniti. Razumljivo je da se nije mogao, barem u Americi, izdati zbornik kritičkih članaka posvećen jednom govoru bez tog samog govora. Sud je na kraju stao na stranu izdavača zbornika, ali je Solženjicinu uspelo da odugovlači pojavu knjige pune dve godine.

Činjenica da je besmrtni autor samizdata i borac protiv komunističke cenzure pokušao da spreči štampanje knjige koja se kritički odnosila prema njegovim idejama, šokirala je Amerikance čak i više od Harvardskog govora, u kojem se nalazi rečenica koja je toliko fascinirala mladog lava srpskih socijalista. Ljudi su se pitali - šta bi tek bilo da Solženjicin ima vlast, te da može da spreči štampanje nepravilnih i štetnih, sa njegove tačke gledišta, knjiga.

E pa u tom zborniku, ne jedan autor je argumentovano odgovorio na Solženjicinovu kritiku slobodne štampe. U društvima gde sloboda štampe zaista postoji, "izbori" tzv.

“četvrte vlasti” dešavaju se bukvalno svakoga dana, za razliku od izbora prve tri vlasti - izvršne, zakonodavne i sudske. Čitaoci samim kupovanjem štampe i opredeljenjem za svoje novine ostvaruju te izbore vodećih ljudi mas-medija, ostvaruju izbor “četvrte vlasti”. I drugog načina izbora nema, osim ako se ne misli na postavljanje urednika i novinara od strane vlasti. Solženjicin, dakako, nije imao u vidu komunističku vlast, ali veliko je pitanje za šta bi se odlučio kad bi se radilo o nacionalno-pravoslavnoj vlasti.

Na žalost, kako sam već jednom primetio pišući o Solženjicinu na stranicama “Borbe”, cela decenija polemike o nacionalizmu i demokratiji, koja se vodila kako u disidentskim krugovima SSSR-a, tako i u emigraciji - a polemika oko Solženjicinovog Harvardskog govora pokazuje se i te kako vodila i na samom Zapadu - ostala je potpuno nepoznata jugoslovenskim intelektualnim krugovima i široj javnosti. Da nije bilo te tipično titovske izolacije samo jedne duhovne sfere (sve ostalo što se uvozilo i prevodilo sa Zapada bilo je dozvoljeno) i ne toliko cenzure koliko autcenzure jugoslovenskih intelektualaca, ne bi bila moguća ni pojava Memoranduma Srpske akademije nauka. Jer u toku polemike nacionalizam-demokratija kritički su razorene sve ideje i premise na kojima se Memorandum osniva. Naravno, ne bi ni lider SPS ponavljao Solženjicinove ideje izrečene davne 1978.

UOČI VELIKIH ODLUKA

Naravno, niko još ne zna kakve će konkretne odluke u vezi sa jugoslovenskim ratom doneti novi predsednik Sjedinjenih Država: ali u vodećim američkim novinama, koje su podržavale kandidaturu Klintona i na televiziji ovih dana, nakon izbora, sve je češće prisutna tema srpskih logora za Muslimane u Bosni i tema zločina počinjenih nad civilnim stanovništvom. Sama ideja “etničkog čišćenja” suprotstavlja se celokupnom razvoju humanističke civilizacije, pogotovo u vreme kada zahvaljujući neverovatnom progresu tehnike, naša cela planeta postaje toliko mala i međuzavisna, kao što je to, recimo, bilo Balkansko poluostrvo u prošlom stoleću.

Svest o tome da bi dopuštanje prakse “etničkog čišćenja” vodilo beksrajnom krvavom haosu i svetskim razmerama i te kako je prisutna u američkoj publicistici. Ovde niko i ne pomišlja o mogućnosti da Karadžićevi Srbi zadrže osvojene teritorije uz pomoć nadmoćnog oružja. To jednostavno ne dolazi u obzir. Takođe je svakim danom sve jasnija svest o tome da je upravo zbog budućnosti čovečanstva nemoguće izbeći sudsko gonjenje počinitelja stravičnih zločina na tlu Bosne i Hrvatske. Svakim danom se popunjavaju liste imena onih koji će morati, verovatno već u veoma skoroj budućnosti, da odgovaraju za optužbe zbog učešća u masakrima zarobljenih vojnika i civila, torturi i silovanjima. Na listama se ređaju imena ne samo naredbodavaca već i

direktnih izvršitelja, od majora Veselina Šljivančanina do stražara koncentracionih logora poznatih samo po nadimcima.

I srpska i hrvatska štampa, verovatno zahvaljujući totalnom neshvatanju da se radi o kažnjivim zločinima koji k tome i ne zastarevaju, daje dosta materijala koji služi za dopunu liste ratnih kriminalaca. Na primer, zagrebački "Globus" od 23. oktobra objavljuje članak Daniele Uzelac "Nasilje ljudoždera u gradu-bordelu", o zverstvima četnika oko Brčko. U tom članku Uzelac piše:

"Nerman Salijević, od Srba prozvan Gumeni, zapovjednik je 108. brčanske. Rodom je iz Gunje, malog hrvatskog mjesta pokraj Županje, na granici prema Bosni. Njegova je glava ucijenjena na 200.000 DEM. Nakon ratovanja po Hrvatskoj, napustio je aktivnu gardu i sa svojih dvadeset i pet ljudi se 2. svibnja prebacio u Brčko.

Bolnički podrumi bili su prepuni žena, dece i staraca - priča on. - Među njima je bilo i petnaest srpskih ranjenika. Njihove smo ranjenike po kratkom postupku, što bi i oni s našima..."

U beogradskoj revijalnoj štampi nije malo sličnih svedočenja koja izvrsno služe za popunjavanje liste ratnih sločinaca. Ono što zapanjuje je svako odsustvo svesti da se radi o zločinima nimalo lakšim od, recimo, ubistva iz koristoljublja.

Ono što se još uvek čeka, sada pošto je prestala predizborna groznica u Americi, samo je odluka o tome - na koji način i kakvim snagama uvesti mir i red na teritoriju bivše Jugoslavije i kazniti krivce za zločine protiv čovečanstva. Sazrevanju svesti o neminovnosti intervencije međunarodne zajednice u jugoslovensku klanicu dosta je doprinela "plodna saradnja" srpskih ekstremista sa aktivistima Fronta nacionalnog spasa u Rusiji. Taj front, sastavljen od staljinista i crnoko-

šuljaških ruskin nacionalista (nedavno je čak potpisana zajednička deklaracija o ujedinjenju "leve" i "desne" opozicije) svim silama podržava srpski nacionalni ekstremizam, te otvoreno proglašava da želi ponoviti Miloševićevu politiku na teritoriji bivšeg SSSR-a.

U nedeljniku "Dan", koji je postao glavni organ Fronta nacionalnog spasa, u broju od 27. septembra - 3. oktobra, na naslovnoj strani je štampano pismo zahvalnosti Biljane Plavšić, člana predsedništva Republike Srpske, upućeno ruskoj delegaciji koja je posetila Bosnu. G-đa Plavšić između ostalog piše i ovo:

"Mi smo znali da ćete vi doći. Mesecima smo vas u duši prizivali, molili Boga da ponovo ujedini naše narode, i Gospod je najzad uslišio te molitve... Došli ste nam u pomoć... Radosnu vest o tome da ste došli u naš bratski zagrljaj, od nas će odmah doznati celi naš narod. A vama se zbog toga klanjam do zemlje, i neka vam Gospod i Bogorodica podare svoj blagoslov za sve dobro koje činite za nas."

Sledeći broj nedeljnika "Dan" od 11. do 17. oktobra objavljuje celu stranicu diskusije za "okruglim stolom" učesnika puta u Jugoslaviju i Bosnu pod naslovom: "Ognjena Srbija". Tu se između ostalog može pročitati i ovo:

"Srbi odlično shvataju da se oni biju i ginu za dobrobit Rusije. Mnogo puta smo se u to uverili: srpska duhovna, geopolitička svest maksimalno je izoštrana - kako kod vladika, mitropolita, patrijarha, generala, tako i kod običnih vojnika, običnih boraca. Svi oni odlično razumeju da se bore za Rusiju, za pravoslavlje, za slavjanstvo. I svi oni odlično razumeju, da je njihov glavni neprijatelj - novi svetski poredak ... Srbi su spremni da poginu svi do jednog za naše interese, za interese pravoslavlja, slavjanstva... U Srbiji sam video da je sukob doveo, ma kako to izgledalo paradoksal-

no, ka veoma pozitivnim rezultatima. Srbija se probudila, Srbija je uskrsla...

Koristeći se srpskim iskustvom, mi ćemo pokrenuti Ruse da u bivšim republikama ka stvaranju autonomija i nakon toga ujedinjenju sa Rusima... U tom smislu Srbija nam daje čisto političku lekciju... Mi moramo uzeti oganj njihove nacionalne revolucije i preneti ovamo... Mislim da će se uskoro na srpskom frontu pojaviti Kozaci, kao što su se pojavili u Prednjestrovju.

Da se dolazak dobrovoljaca Kozaka u Bosnu, po svemu sudeći, ozbiljno sprema, svedoči i pismo Srpskog nacionalnog vijeća bosanske Krajine, koje ovih dana dobijaju mnogobrojni Amerikanci srpskog porekla. To pismo u stvari apel za novčane priloge u cilju pokrivanja putnih troškova za ruske dobrovoljce Kozake za dolazak na Balkan. "Prva grupa ruskih dobrovoljaca Kozaka - saopštava pismo - broji više od 500, a manje od 10.000 dobrovoljaca." I dalje:

Mi se nadamo da ćete uvideti važnost, naročito moralnu, ove bratske ruske pomoći borbi srpskog naroda za očuvanje pravoslavne vjere, srpske zemlje, časti i dostojanstva... Takođe vas molimo da ovo držite u tajnosti, koliko je to moguće, da ne bi došlo do stopiranja akcije od strane ruskih vlasti koje bi se našle pod internacionalnim pritiskom."

Pojava određenog broja Kozaka na jugoslovenskim frontovima nikoga ne bi, razume se, previše uzбудila. Međutim, perspektiva ponavljanja jugoslovenske klanice na širokim prostorima bivšeg SSSR-a, a uz verovatnost upotrebe nuklearnog oružja - to je već krajnje ozbiljno. Upravo sa ciljem da se ne dopusti jugoslovenska situacija u Rusiji međunarodna zajednica će biti prisiljena da radikalno reši jugoslovensku krizu na Balkanu. Kao primer za sve moguće buduće staljinističko-nacionalističke frontove spasa.

Vašington, 13. novembra 1992.

SVE LENJINOVE LJUBAVI

Pad komunizma - paradoksalno - vratio je njegovim vođama izvesne ljudske crte. Dok se u vreme vladavine KPSS nije moglo ni zamisliti postavljanje pitanja o privatnom životu klasika marksizma i lidera Oktobarske revolucije, danas je u ruskim časopisima omiljena tema upravo privatni, lični život tvorca boljševizma i "realnog socijalizma". Stavljanje Komunističke partije izvan zakona - vratilo je i Vladimiru Iljiču Lenjinu karakteristike normalnog muškarca.

O osnivaču Komunističke partije i Sovjetske države napisane su desetine hiljada knjiga i naučnih studija. O njemu su snimani filmovi i otvarani muzeji u mestima gde je nekada boravio. I najmanja ceduljica koju je njegova ruka napisala štampana je u njegovim sabranim delima. Međutim, iz cele te ogromne gomile materijala, o ličnom životu Lenjina moglo se doznati neobično malo. U stvari jedino to da mu je žena i dugogodišnja saradnica bila Nadežda Konstantinovna Krupskaja, takođe profesionalna partijka, koja se posle revolucije bavila školstvom i obrazovanjem, te osnovala pionirsku organizaciju. Lenjin i Krupskaja dece nisu imali, a živeli su u tzv. "građanskom braku", to jest njihov brak nije bio zvanično regulisan. U to vreme bila je to moda u revolucionarnim krugovima, a počeli su zajedno živeti u progonstvu na koje su bili osuđeni zbog revolucionarnih delatnosti.

I to je bilo sve što se o Lenjinovom ličnom životu moglo doznati. Kao opasna i zlobna blasfemija ocenjena bi bila pitanja o tome: da li je Vladimir Iljič imao i neke druge ljubavi osim Nadežde Krupске; da li je imao nekih venbračnih veza ili platonskih odnosa sa nekim drugim ženama; da li je vodio zadovoljavajući seksualni život; je li bio ljubomoran čovek? Takva pitanja postavljati o biću, balsamiranom telu kome u mauzoleju na Crvenom Trgu dolaze na poklonjenje milioni vernika - bilo je jednostavno nezamislivo.

Zato, kada se 1975. na Zapadu pojavila knjiga Solženjicina "Lenjin u Cirihu", istorijsko-umetničko istraživanje o životu Lenjina u emigraciji, to je shvaćeno kao još jedna neprijateljska diverzija, u to vreme već izgnanog pisca. Samo činjenica što se u toj knjizi, jednoj od najboljih dela Solženjicina, ruski nobelovac osvrnuo i na vanbračnu ljubavnu vezu Lenjina sa Inesom Armand, izjednačavana je u "zemlji Sovjeta" sa "ideološkom diverzijom" ravnom onoj koju je predstavljao u to vreme dokument koji je cirkulisao u samizdatu, i koji je ilustrovao delatnost Nadežde Krupске u sferi kulture i obrazovanja. Naime, ispostavilo se da je upravo Krupskaja, kao član kolegijuma komeserijata prosvete, "počistila" biblioteke širom Rusije od svake "ideološki štetne" literature koja je uključivala dela ne samo političkih protivnika boljševizma, već i sve filozofe-idealiste, od Platona do Šopenhauera; o Solovjevu i Berđejevu da i ne govorimo.

Sada se o vezi Lenjina sa Inesom Armand (1875-1920) često piše u Rusiji. To je bila, po svemu sudeći, ne samo poznata lepotica već i veoma darovita i snažna žena. Udata za francuskog preduzimača u Petrogradu, ostavila je bogatu porodicu i svoje četvoro dece da bi postala profesionalna revolucionarka-boljševik. Za vreme tzv. "druge emigracije" pomogla je Lenjinu u Švajcarskoj. Tu se među njima razvila romantična

veza, koja nije ostala tajnom u ruskoj emigrantskoj koloniji. Krupskaja je pismeno predložila Lenjinu da se ona sama povuče, međutim, Lenjin se nakon izvesnog kolebanja odlučio za nju, a ne za Inesu. Solženjicin, verovatno ispravno, tumači tu odluku time što je Lenjin - fanatik revolucije - pravilno ocenio da mu u političkoj borbi Krupskaja, sa svojim skoro idopoklonstvom prema njemu, daleko više koristi od hirovite lepotice Inese. Ipak je Lenjin voleo, u stvari, jedino revoluciju i vlast koju mu je revolucija davala. Inesa Armand je umrla od kolere za vreme Građanskog rata i sahranjena je, jedna od retkih, u Kremaljskom zidu. Navodno, na njenoj sahrani Lenjin se spoticao od bola.

Ali ne samo Inesa Armand. Sada se u Rusiji počinje pominjati i Jelena (Lena) Osipova. O toj Lenjinovoj ljubavi pisao je poljski pisac Ferdinand Osendovski u jednoj od prvih, veoma loše dokumentovanih biografija Lenjina, koja se pojavila sredinom dvadesetih godina. Osendovski je, kao i mnogi poljski intelektualci, održavao veze s ruskim revolucionarima (Poljska je bila deo Rusije) te se kasnije, za vreme građanskog rata našao čak u Mongoliji, koja je neko vreme bila pod vlašću belogardejaca pod komandom poluludog barona fon Ungerna. O tome je napisao interesantnu knjigu "Ljudi, zveri i bogovi".

U knjizi o Lenjinu, Osendovski priča o tome da je za vreme studija prava u Kazanu Lenjin bio zaljubljen u Jelenu, ćerku lekara Osipova. Navodno je Jelena (skraćeno - Lena) uzvraćala ljubav Vladimir Iljiču, ali je zahtevala od njega da se okani revolucije, te da normalno građanski žive. Lenjin je, očito, izabrao revoluciju i ubrzo se našao u administrativnom progonstvu zbog revolucionarnog delovanja među studentima Kazanskog univerziteta. Revolucionarna borba, stvaranje organizacije "profesionalnih revolucionara", štampanje "Iskre", Krupskaja, polemika sa narodnjacima, sa revizionisti-

ma, sa "legalnim marksistima", a kasnije sa menjševicima, svega je to potpuno obuzelo, pa ipak je bio duboko iznenađen kad je doznao da je Jelena (Lena) Osipova udala. Osendovski piše da je Vladimir Iljič Uljanov teško primio tu vest, te da je upravo od tada počeo da se potpisuje pseudonimom Lenjin (onaj koji pripada Jeleni-Leni).

Za vreme građanskog rata, Lenjin je, navodno, sam potpisao narednu o streljanju svoje bivše ljubavi; tek je nakon egzekucije ustanovio da je u grupu oficira-zaverenika i njihovih žena, koje je Čeka pohapsila, bila i Jelena Osipova, ali pod muževljevim prezimenom. To je, opet navodno, Lenjina toliko treslo da se nekoliko nedelja nije pojavljivao u javnosti.

Priča o ljubavi Lenjina prema Jeleni Osipovoj, koju je prvi ispričao Osendovski, treba da bude potvrđena istorijskim istraživanjima. Sudeći po svemu, ona se upravo sada vode, mada je verovatno sve što je vezano za Lenjinov lični život davno uništeno. Međutim, činjenica je da jedino ta priča objašnjava nadimak - Lenjin. Naime, Vladimir Ilič nije bio u progonstvu na reci Leni, a "lenska streljana" radnika desila su se 1912, desetak godina posle pojave pseudonima Lenjin u boljševičkoj štampi. Ako je lako objasniti nadimak Staljin (čelični) ili Molotov (molot - čekić), pseudonim Lenjin zahteva puno objašnjenje.

Postoji priča o tome da je Staljin, posle jednog sukoba sa Nadeždom Krupskom, ovoj zapretio time što će "imenovati drugu ženu za udovicu Vladimira Iljiča". Teško da je čak i Staljin mogao da ostvari, mada je menjao "istoriju" kako je hteo. Sada pak sama istorija sve stavlja na pravo mesto. U najskorijoj budućnosti možemo očekivati i u Rusiji prave, a ne izmišljene biografije Lenjina, Staljina i ostalih drugova.

Vašington, 17. septembra 1992.

POVRATAK SLAVNOG IZGNANIKA

Prilikom nedavne posete Borisa Jeljcina Sjedinjenim Državama, javnost je bila obaveštena da je Predsednik Rusije svoj prvi razgovor na tlu Amerike obavio ne sa predsednicima američke administracije već sa Aleksandrom Solženjicinom. Jeljin je telefonirao Solženjicinu koji živi u državi Vermont, u razgovoru sa njim se zadržao oko pola sata, i, kako je saopštila štampa, rekao slavnom piscu-disidentu da je "Rusija spremna da ga primi i učini sve što može, kako bi veliki pisac mogao raditi u svojoj domovini a ne u tuđini, u Americi".

Naravno, to je bio tek simboličan gest. Jeljin je mogao Solženjicinu telefonirati i iz Moskve. Tim pre, što se u Moskvi već nekoliko nedelja nalaze Solženjicinova žena i sinovi. Piščeva supruga, navodno, traga za budućim domom u kojem će živeti porodica Solženjicin; za stanom ili pak "dačom" u podmoskovlju. U svakom slučaju, dan povratka Solženjicina u Rusiju nije daleko. Još pre nekoliko godina on je kao uslov za povratak zahtevao da se u Rusiji štampaju njegova glavna dela, posebno - "Arhipelag Gulag".

Ima tome već nekoliko godina kako su u Sovjetskom Savezu, a sada - Rusiji, ne samo glavne, već skoro sve Solženjicinove knjige izašle prvo u časopisima, pa onda u zasebnim mnogotiražnim izdanjima, a on se još nije vratio. I više od toga, pre dve godine je u ogromnom tiražu od 22

miliona pirmeraka štampana njegova političko-ideološka brošura "Kako da uredimo Rusiju", a pisac se ipak nije vratio u otadžbinu. Nije ju čak ni nakratko posetio kako su to uradili skoro svi izgnani pisci, muzičari, umetnici. Samo je izjavio: "U domovinu se ne ide na turističko putovanje." I ako je sada poslao porodicu da u Moskvi nađe smeštaj, znači da postoje neki važni razlozi za povratak upravo u ovo vreme.

O tome koji su to razlozi, može se samo nagađati. Postoje neki znaci koji ukazuju na te razloge. Kada su pre 4 godine počele da se naširoko štampaju knjige Solženjicina u piščevoj domovini, on je zabranio preštampavanje svojih ideološko-političkih članaka i spisa, koji su svojevremeno izazivali burne polemike na Zapadu, a takođe među emigrantima-disidentima. Jugoslovenskoj javnosti te polemike, verovatno, nisu poznate. Dešavale su se u vreme kad su Solženjicina i u "samoupravnoj i nesvrstanoj" zemlji prestali publikovati. A prestali su nakon pojave najznačajnije knjige Solženjicina "Arhipelag Gulag" 1974. Sve do te knjige Solženjicin je u Jugoslaviji naveliko preveden i štampan: opisivao je Staljinovu tiraniju. U "Arhipelagu" je pak otkrivao korene staljinizma, to jest pisao i o Lenjinovom dobu.

Ma koliko da se titovski "model" razlikovao od "lagera realnog socijalizma", ipak je mit o Lenjinu-oslobodiocu bio jedan od stubova na kojima se osnivala i diktatura SKJ. Zato je od pojave "Arhipelaga" postalo nemoguće štampati Solženjicina sve do smrti Josipa Broza, pa i nešto kasnije. O zabrani štampanja "Arhipelaga Gulag" napisao sam 1974. članak na "Njujork tajms" pod naslovom "Solženjicin i Jugoslavija", te sam i za taj članak suđen u Novom Sadu 1975.

Upravo u toj deceniji - 1974-84 - na Zapadu su se vodile najžešće ideološke polemike izazvane Solženjicinovim člancima. Prateći danas kako beogradsku, tako i zagrebačku

štampu meni je savršeno jasno da je neminovno ponavljanje te iste polemike i u Jugoslaviji. Verovatno je jugoslovenska intelektualna javnost izgubila daleko više time što je burna polemika sa Zapada bila prećutna u zemlji, nego što mnoge druge knjige Solženjicina nisu bile i još nisu prevedene.

Uprošćeno govoreći, polemika se vodila između nacionalizma i demokratije. Našavši se na Zapadu 1974. godine. Solženjicin je štampao svoj prvi isključivo ideološko-polemički spis "Pismo vođama Sovjetskog Saveza". U tom "Pismu" zagovarao je povratak nacionalnim tradicijama, "prosvetljenom autoritarizmu", Ruskoj pravoslavnoj crkvi i iznosio mišljenje da Zapad propada upravo zbog gubitaka religioznih i nacionalnih korena, tačnije, zbog racionalističke demokratije (komunisti bi rekli - "trule demokratije"). Već taj prvi spis je izazvao burnu polemiku koja se vodila ne samo među disidentima u izgnanstvu, već i među disidentima u samom SSSR-u. Protiv Solženjicinovih ideja bili su istupili brojni poznati disidenti, među njima i akademik Andrej Saharov, pisac Andrej Sinjavski, filozof Boris Šragin, istoričar Aleksandar Janov. Na stranu Solženjicina su stali takođe poznati ljudi, kao što je akademik Igor Šfarević, filozof Boris Paramanov i bezbrojni "prosto" ruski nacionalisti. U polemici su, naravno, uzeli učešće i brojni zapadni, posebno američki pisci i filozofi, te je u SAD štampano nekoliko zbornika izabranih članaka iz te polemike. Čitalo se jedino u zvaničnoj komunističkoj štampi, kako u SSSR-u, tako i u Jugoslaviji.

Godine 1978, u svom čuvenom govoru na Harvardskom univerzitetu, Solženjicin je proširio svoju kritiku na samu ideju demokratije i slobode pojedinca. Ispadalo je da je demokratija porodila marksizam, te da je koren celog zla upravo u demokratskim društvima. Taj govor je, razumljivo, doprineo rasplamsavanju polemike i u idejnu bitku su se

uključili veliki američki mas-mediji. Posle toga je Solženjicin napisao nekoliko velikih idejno-političkih članaka u istom duhu, a sve je krunisao velikim spisom "Naši pluralisti" početkom osamdesetih godina. U tom spisu je odgovarao kritičarima svojih ideja sarkastično, karikirajući tuđe stavove, što je, naravno takođe dalo novi zamah polemici. Posle početka "perestrojke", sredinom osamdesetih godina, Aleksandar Isajević je začutao; samo se jednom 1990. javio spisom "Kako da uredimo Rusiju", u kojem skoro da i nije bilo kritike demokratije.

Kao što sam pomenuo, u prvo vreme Solženjicin je tražio da se njegovi idejno-politički spisi ne štampaju u Rusiji. Međutim, nakon toga što su sve ostale knjige štampane, prošle godine je Solženjicin skinuo zabranu sa svojih idejnih spisa, i časopis "Novi mir" štampao je jedan njegov polemički članak uperen protiv Sinjavskog. Ovoga proleća isti časopis je štampao veliki spis "Naši pluralisti", koji predstavlja generalni odgovor na kritike njegovih ideja. Dakle, zabrana je skinuta, i razni časopisi već najavljuju štampanje članaka koji su izazvali polemiku. Pojava spisa "Naši pluralisti" je već izazvala polemiku u "Nezavisnoj gazeti", a podršku idejama Solženjicina već duže vreme pruža krajnje desni, nacionalistički moskovski mesečnik "Naš savremenik". Polemika se širi i prelazi na široke prostore bivšeg SSSR-a.

Eto, upravo u tom trenutku se Solženjicin sprema za povratak. Sve dok se radilo o neophodnoj demokratizaciji zemlje, Solženjicin je ćutao, i zabranjivao štampanje svojih političkih spisa. Bili bi u prevelikoj disharmoniji sa životnim procesima. Sada, kada se situacija o bivšem SSSR-u sporo ali sigurno razvija na isti nači kao u Jugoslaviji, Solženjicin se prvo vraća u Rusiju svojim idejno-političkim spisima, a verovatno će uskoro i lično. Uostalom, on nikada i nije krio da ima ambicije da postane "duhovni vožd ruskog naroda".

Parolu "svi Rusi u jednoj državi", nesumnjivo bi podržao punim srcem. Kao i "nacionalnu homogenizaciju". Na Jeljcina upravo sada sve snažnije atakuje ponovo rođeni ruski nacionalizam, krajnje desne orijentacije. Podrška Solženjicina bi bila veoma značajna i možda odlučujuća u takvoj konstelaciji. Teško je, međutim, poverovati da bi je Jeljcina sa svojom demokratskom vladom mogao dobiti. Lakše je zamisliti nekog ruskog Miloševića koga Solženjicin podržava svojim duhovnim autoritetom.

U spisu "Naši pluralisti", među onima Solženjicin se obara i na mene, te me u stilu tog svog dela više puta sarkastično naziva "potpuno završeni planetarista", "naš planetarista" i tako dalje. Naime, jedna moja knjiga koja sadrži nekoliko polemičkih članaka u vezi s nacionalizmom i demokratijom nosi naziv "Planetarna svest", i u Americi je štampana početkom osamdesetih godina, a uskoro izlazi i u Moskvi. Kako su mene u vreme dok sam bio jugoslovenski disident zapadni izdavači iz marketinških razloga nazivali "jugoslovenski Solženjicin" (što je bilo apsolutno besmisleno, jer ja nikada nisam pisao romane i pripovetke, a i o samoj Jugoslaviji sam pisao veoma malo, baveći se uglavnom ruskom filozofijom i literaturom) to je prema meni ruski pisac očito imao neke simpatije. Često me je pominjao u svojim člancima i govorima, kao i u "Arhipelagu Gulag".

Kada se pak našao na Zapadu i počeo objavljivati svoje nacionalističke, antidemokratske tekstove, ja sam istupio sa kritikom, koja se radikalno razlikovala od kritike Saharova, Sinjavskog i drugih demokrata. Tako sam se našao između dva fronta. Oni su kritikovali ideje Solženjicina na racionalističke, ateističke, "naučne" tačke gledišta. Ja - sa religiozne. Dokazivao sam da je istinska projekcija hrišćanstva u socijalnu sferu - upravo demokratija, a da je nacionalizam i sa njime povezani autoritarizam, rezultat gubitka vere, to jest,

nesvesni ateizam. To deklarativni hrišćanin Solženjicin nije mogao progutati. Otuda i napadi na mene i sarkazam - "planetarista Mihajlov".

Sada se naša polemika prenosi sa stranica časopisa i knjiga na bojna polja Balkana i Rusije. E pa videćemo ko je bio u pravu.

Vašington, 25. juna 1992.

ZAKONITOSTI I BEZAKONJA DRUŠTVENOG RAZVOJA

U vremena ne tako davna, za vreme monopolne vladavine "avangarde radničke klase", kad god je vlast kritikovala nekog sociologa ili istoričara zbog "ideoloških skretanja", obično se, od Jadrana do Tihog okeana, upotrebljavala jedna te iste formula: "umesto da istražuje zakonitosti društvenog razvoja, on kritikuje (ili - kleveće) našu stvarnost". Vera u to da postoje zakonitosti istorijskog razvoja je ona osnova na kojoj je izgrađena celokupna zgradurina marksističke ideologije. Robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam, komunizam - to su sve usputne stanice na putu čovečanstva ka "carstvu slobode". Oni koji dublje shvate zakonitosti društvenog razvoja (komunisti, na primer) postaju samim tim kvalifikovani da predvode klasu "koja, da bi sebe oslobodila, ukida sve ostale klase" i da u ime te klase vode narode i ljuska društva ka svetloj budućnosti.

Sumnja u postojanje takvih zakonitosti, koje vode u pravcu "besklasnog društva" putem revolucije i nasilja - "babice istorije", te "diktature proletarijata", a takođe sumnja u postojanje bilo kakvih zakonitosti razvoja društva uopšte - podrivala je temelje marksizma, a samim tim razarala opravdanje za monopolnu vlast bilo koje komunističke partije.

Kada su ideološki heretici kritikovani zbog odsustva stremjenja ka produbljivanju saznanja one "zakonitostima razvoja", naravno podrzaumevale su se samo one "zakoni-

tosti" koje je propovedao Marks, a kasnije Lenjin. Kada su šezdesetih godina disidenti počeli tvrditi da postoje i neki drugi zakoni društvenog razvoja osim markstističkih, kao, na primer, "zakon o samouništenju zla" (prva formulisala Nadežda Mandeljštam), koji je ulivao optimizam u skori kraj vlasti "avangardne partije" - "ideološko-naučna" kritika je, razumljivo, bila zamenjena "administrativnim merama", to će reći, hapšenjima. Kako se sada vidi - to nije pomoglo. Zakonitosti, koje su otkrivali disidenti pokazale su se istinitije. Sa socijalističkog stupnja razvoja, društvo je prešlo ne u komunizam, već u rani kapitalizam i primitivni, autoritarni nacionalizam, a najtačnije rečeno - u totalni haos.

Međutim, razvojem događaja u poslednje dve-tri godine nisu bili pogođeni samo "profesionalni marksisti", tačnije, partijske nomenklature, koje su bile egzistencijalno zainteresovane u podržavanju ljudske vere u "zakonitosti razvoja društva". Pogođeni su i svi oni koji su verovali, ili veruju, u postojanje uopšte nekih zakonitosti u istorji. Drugim rečima, svi oni koji se ozbiljno bave takozvanim "društvenim i političkim naukama", kad i nisu markstističke. Ono, naravno, moguće je proglasiti da je sudbina komunističkih zemalja dokazala postojanje zakonitosti, da neslobodna društva propadaju sama po sebi zbog unutrašnje degeneracije, te da je ljudska sloboda uslov svakog razvoja. Nezgoda je jedino u tome, da se na bazi slobode, kao osnove društvenog razvoja, ne može izgraditi nikakva naučna teorija, a još manje neka ideologija. Ako je sloboda ličnosti onaj osnovni pokretač istorije, onda se nikada i nikakva zakonitost razvoja društva ne može formulisati, a to znači i da se ništa ne može predvideti. Kako da se predvidi nešto što zavisi od slobodne volje i slobodnog izbora, koji danas može biti ovakav, a sutra onakav. A kome treba nauka koja ne pronalazi zakonitosti,

ništa ne može predvideti, te se ne može praktično ni za šta upotrebiti?

Oni zakoni o kojima su govorili najistaknutiji disidenti, takođe nisu prigodni za naučne teorije. Previše operišu pojmovima dobra i zla, greha i iskupljenja, i uglavnom, previše se pozivaju na individualni odnos prema realnosti. Ispada da "zakoni" postoje, ako čovek u njih veruje, i ne postoje, ako ne veruje. Na tome se ne može graditi nikakva nauka.

Kao da kolaps "proleterskih zemalja" približava ljude shvatanju da život i istorija društva nemaju ničeg zajedničkog sa naukom o društvu i istoriji. Kako je to u prvoj trećini ovog veka formulisao ruski filozof Lav Šestov: "Genijalni ljudi obično imaju decu idiote; tako su alhemičari porodili hemičare, a astrolozi astronome." Naravno, Šestovu nije ni na pamet palo da odriče korist prirodnih nauka kao što su fizika, hemija, biologija, medicina i tako dalje. Ono što je Šestov ismejavao bila je naivna vera 19. i 20. stoleća, da se u odnosu na čoveka i ljudsko društvo mogu primeniti iste naučne metode koje su dovele do današnjeg blistavog procvata prirodnih nauka i tehnologije. A ne mogu upravo zato što je srž čoveka - patak i društva - sloboda. A to znači - bezbrojne mogućnosti i večito otvorena budućnost. Niko ne zna kakve ciljeve će neki čovek ili neko društvo sebi sutra postaviti, a od ciljeva zavisi i svaki razvoj. Kada je reč o ciljevima - nauka nema šta da kaže. Nauka uvek služi ostvarenju bilo kojih ciljeva, čak kada je naučno saznanje samo sebi cilj. Međutim, i tada je takav cilj postavila slobodna volja čoveka, a ne nauka.

Propast komunističkog "Trećeg Rima" u milionima ljudi ruši veru ne samo u markstističke, već i u bilo kakve "zakonitosti društvenog razvoja". I ne samo na Istoku. I ma kolika je tragedija to što kolaps totalitarizma nije vodio ka demokratiji već ka sveopštem haosu, međunacionalnom klanju, laži i

nasilju - istovremeno je rušenje vere u "zakonitosti razvoja" otvorilo put razumevanju toga da čovek nije rob bilo kakvih zakona istorije, da je moguće birati budućnost, da svaki čovek sam bira svoju budućnost, te da je moguće umesto mraka građanskog rata i mržnje izabrati svetlost.

Naravno, upravo zato je isto tako moguće očekivati u daljoj budućnosti oživljavanje ne samo nacističkih pokreta, već i komunističkih. Marks, kao dete 19 veka, svoj lični izbor budućnosti opravdao je "zakonitostima socijanog razvoja", te je "naučno" ubeđivao ljude da ga slede u njegovom slobodnom izboru. Da je živeo u drugo doba, manje naučno, proglasio biga, iako nikakvi dijalektički zakoni istorije ne vode u komunističko "carstvo slobode", ipak ga je moguće dostići slobodnim izborom i aktivnom borbom. Da je živeo u religiozna vremena, proglasio bi da će svako ko pogine u borbi za ostvarenje besklasnog društva spasiti svoju dušu. I verovatno bi imao ne manje sledbenika nego što je imao.

Kada u čoveku zamire život, onda stupaju na scenu zakonitosti biološke i hemijske dezintegracije ćelija, koje do tada nisu mogle da se aktiviraju, zbog superiorne energije živog organizma. Nešto slično se dešava sa društvenim organizmom. Vera u Marksov izbor budućnosti, to jest u utopiju umrla je. Oživele su snage dezintegracije i raspada društvenog organizma. Tu i jeste koren procvata svih nacionalizama i oplave mržnje u Jugoslaviji, Istočnoj Evropi i SSSR-u, to jest SNG-u. Pokušaji raznih komunističkih grupa u Moskvi, a ima ih u svim zemljama bivšeg bloka "realnog socijalizma", da ožive mrtvaca, nemaju nikakve šanse na uspeh. Takođe nikakve šanse na uspeh oživljavanja društvenog organizma nema demonstrativni povratak tolikog broja ljudi tradicionalnoj veri predaka. Tačnije, ne toliko veri, koliko ritualima predaka. Drugo vreme i drugo životno i istorijsko iskustvo zahtevaju drugi jezik za stare istine vere. Kako je to Ničeov

Zaratustra formulisao: "Sa grbavima se mora govoriti grbavo." Ne treba posebno naglašavati da i od nauke ne može da se očekuje spas. U stvari, u današnjoj situaciji sveopšteg rasula samu nauku je potrebno spašavati. A demokratski deo sveta i da hoće ne može se spasiti od nas samih, ni duhovno, ni ekonomski.

Ostaje samo nada, podržana drugim, hiljadugodišnjim iskustvom čovečanstva, koji nosimo negde u podsvesti, da se upravo u trenutku najdubljeg mraka pojavljuje snažan mlaz svetlosti, i osvetljava izlaz ka životu. Možda još nismo dovoljno duboko pali na dno mraka. Međutim, svest o odsustvu "zakonitosti društvenog razvoja", to jest svest o egzistencijalnoj slobodi čoveka, svedoči o tome da oči više nisu slepe. Već i to je ogroman napredak.

Vašington, 7. marta 1992.

BESKRAJ I KRAJ DEZINTEGRACIJE

Koliko li su me puta u Americi, za vreme putovanja na neke konferencije ili predavanja u daleke provincijske države, ljudi šitali: "Vi ste iz Jugoslavije, zar ne?! Spajali su Jugoslaviju i Čehoslovačku u jednu državu. Nepoznavanje daleke geografije je karakteristično za obične Amerikance, mada ja nisam siguran da bi i mnogi Evropljani pokazali temeljitije znanje o državama, recimo, Centralne Amerike. Bilo kako bilo, ni do sada nije bilo lako objašnjavati gde se nalazi Jugoslavija, i u čemu se razlikuje od Češko-Slovačke ili Bugarske. Šta li će tek sada biti? Nove države se, tako reći, barem jednom nedeljno rađaju, tačnije, razmnožavaju deljenjem kao primitivni organizmi. Na kraju, novu geopolitičku kartu sveta neće više ni mnogi učenici Amerikanci moći zapamiti, o običnim ljudima da i ne govorimo. Rezultat je taj da sam već umesto imena - Hrvatska, Srbija, Slovenija, pa i Jugoslavija, sve češće upotrebljava samo jedan pojam - Balkan; umesto - Tadžikistan, Uzbekistan, Kirgistan i tako dalje, počinj se sve češće upotrebljavati pojam - Centralna Azija; umesto tako željene državne individualnosti - Estonija, Latvija, Litva, sve češće se upotrebljava pojam - rejon Baltika.

Međutim, sve jasnije postaje da se razmnožavanje države deljenjem neće zaustaviti na novoustanovljenim državama. Nastaviće se raspad novih država uprkos (a možda čak, u mnogome, i zahvaljujući) drakonskim zakonima svih novih

država, proglašanih sa ciljem zaštite integriteta, suverenosti i odbrane "svake stope naše teritorije". U Ruskoj Federaciji Jeljcin se već počinja osećati kao Gorbačov u SSSR-u, pred raspad države. Čečeno-Ingušetija, Tatarstan, Jakutija, kozačke oblasti, samostalni Sibir; oživljavanje ideje nekadanšje, iz vremena građanskog rata, Dalekoistočne republike i tako dalje, i tome slično, bez kraja. Ta u Ruskoj Federaciji živi više od sto raznih naroda. Zašto bi Čečeni ili Tataari imali pravo na suverenu, nezavisnu državu (i vojsku, i diplomatiju, i granice, i carine, dabome) a drugi narodi ne? I već Rusi u Sibiru i na Dalekom Istoku počinju govoriti: "A gde je to rečeno da svi Rusi moraju živeti u jednoj državi? i mi hoćemo potpunu suverenost, samostalnost, nezavisnost od centra i svoju državu." Na Sahalinu skoro da je već proglašena nezavisna republika. I, u stvari, ne postoje argumenti kojima bi se moglo boriti sa tim sve ubrzanijim i brojnijim separatizmima. Ekonomski, finansijski, odbrambeni i kulturni zajednički prostor, očito nije nikakav argument, jer nije uspeo zaustaviti ni raspad SSSR-a i Jugoslavije.

Ista je slika i sa drugim državama zajednice Nezavisnih Država. Moldaviju razdire težnja ka suverenosti od strane Prednjestrovske republike i gagauzkog naroda. U Ukrajini, osim Krima, koji će, očito, na referendumu da se izjasni za suverenost i nezavisnost od Ukrajine, najveća iznenađenja se uskoro očekuju i od Donbasa, naseljenog uglavnog Rusija. A sukob između unijatske zapadne Ukrajine i pravoslavne istočne? Ukratko rečeno - tek smo na početku raspada starih i novih država.

U Jugoslaviji je ista priča. Možda ćemo još ove godine videti pojavu pokreta za suverenom i nezavisnom - Istrom, Sandžakom, Zapadnom Makedonijom i tako dalje. A zašto se ne bi pojavili takvi pokreti? Svi oni isti argumenti koje su republike upotrebljavale u borbi protiv centra (Beograd,

Moskva) danas se mogu upotrebiti u borbi protiv republičkih centara. Ali ni nakon budućeg raspada republika na mnoštvo suverenih, nezavisnih država, neće doći kraj tom procesu. Nema tako male oblasti, koja ne bi imala svoju minijaturnu etničku, plemenstu, versku, kulturnu pa čak i političku manjinu.

Proces će teći sve dok uopšte postoje pojmovi većinskog naroda i manjine. Tačnije - sve dok uopšte bude živa ideja suverene, samostalne, nezavisne države. Kraj, na prvi pogled beskrajnog procesa raspada današnjih država, počinje sa priznanjem jedine autentične suverenosti, samostanosti i nezavisnosti: suverenosti individualne ljudske ličnosti. Svaka druga suverenost, bilo da se radi o naciji, klasi, rasi, državi, crkvi, partiji, vojsci, plemenu, mafiji, ili bilo kakvom drugom kolektivitu, kojem bi, navodno, individualna ličnosti morala biti potčinjena, nije ništa drugo do - religioznim jezikom rečeno - idolopoklonstvo. Bog nije - kolektiv. Prema drevnoj knjizi iz koje se rodila naša civilizacija, Bog je - Ličnost. I u tom smislu, svi smo stvoreni "na priliku Božju". I svi smo uvek kažnjavani kada se počinjemo klanjati idolima. A malo je idola krvožednijih od idola nacionalne države?

U najcivilizovanijim demokratskim društvima pitati ljude o njihovoj rasnoj, nacionalnoj, plemenskoj, religijskoj, partijskoj pripadnosti - često se smatra nečim nepristojnim, a ponegde je i zakonom kažnjivo. Da li ste Srbin, Hrvat ili Musliman - nije mnogo važnije niti interesantnije od toga - da li patite od hemoroida ili ne. Smatra se da je to privatna stvar svakog čoveka. Ujedinjenje ljudskog društva u naše se vreme bazira na jedinoj autentičnoj suverenosti: na individualnoj ljudskoj ličnosti. Svaka druga osnova za ujedinjenje je lažna i već samo zbog toga - porobljava, a to znači da odvaja od drugih ljudi, kao i svako idolopoklonstvo. A ličnost je već po definiciji slobodna, a to znači i otvorena celom kosmosu. U pozna-

toj američkoj televizijskoj seriji "Zvezdane staze" (koja je, sećam se, bila prikazana i u Jugoslaviji) posada kosmičkog broda bila je sastavljena od predstavnika svih rasa na našoj planeti. U novoj seriji "Zvezdane staze - nova generacija" posada kosmičkog broda je sastavljena od predstavnika raznih planeta naše galaksije, koji ponekad tek iz daleka podsećaju na ljudsku rasu. Ali - svi sličnosti. I to je najvažnije što ih ujedinjuje. Mada je reč o samo zabavnoj televizijskoj seriji, ipak je njen nacionalni, rasni i čak "kosmički" pluralizam duboko simboličan za sadašnji trenutak najcivilizovanijih društava, kao i za budućnost cele planete, koja je danas na putu ka globalnoj zajednici.

Vašington, 25. februara 1992.

UBRZANJE KLATNA

Pazljivom posmatraču razvoja događaja u bivšem SSSR-u, poslednjih dana nisu mogle da promaknu dve značajne pojave, mada im je svestka štampa poklonila neuporedivo manje pažnje nego sukobu nezavisnih država oko podele armije i mornarice, te ekonomskom kolapsu nove zajednice. Međutim, upravo te pojave ukazuju na radikalizaciju krize na prostorima bivše zemlje Sovjeta. Radi se o novim teškim napacima na prvog i poslednjeg šefa SSSR-a. Naime, skoro svakodnevno Ruska televizija ili novine otkrivaju originalni tekst nekog Lenjinovog pisma ili do sada nepozantog ili falsifikovanog u sabranim delima. Televizija a i neki časopisi pokrenuli su diskusiju o tome, da li je Lenjin 1917. bio plaćenik nemačkog generalštaba. Drugim rečima sada zaista nećemo dugo čekati na sahranu na nekom groblju osnivača Sovjetske države, te na rasturanje Mauzoleja na Crvenom trgu.

Što se tiče poslednjeg vođe SSSR-a - Gorbačova, njegov položaj je mnogo ugroženiji: sve se više čuju glasovi onih koji bi žarko želeli da zajedno sa Lenjinom sahrane i Mihaila Sergejeviča, i to bukvalno. Optužuju ga, kako komunistički konzervativci zbog rasturanja imperije, tako i liberali za pokušaj spasavanja Sovjetske države. Tužilaštvo protiv Gorbačova, a takođe i Ševardnadzea i ostalih članova gorbačovskog Politbira, zbog finansiranja, i to stotinama miliona

dolara, komunističkih partija na Zapadu, uključujući i komunističku partiju Sjedinjenih Država. Popularne novine "Nezavisinaja gazeta" otvoreno, na prvoj strani, savetuju Gorbačovu da ode na Zapad dok za to još uvek ima prilike. Međutim, iste novine izražavaju sumnju da će Gorbačov otići u emigraciju i to "zbog njegovog neolučnog, nemuškog karaktera, koji je i doveo zemlju do današnje situacije".

Sve u svemu, nema sumnje da se kretanje istorijskog klatna u pravcu totalne negacije boljševičke epohe ubrzava, i to je u izvesnom smislu, mnogo značajnija stvar od sukoba oko Crnomorske flote u Zajednici Nezavisnih Država. U istoriji se obično dešava, da, kada se do totalnog (ili totalitarnog) ekstrema dovede neko društvo, reakcija na takvo stanje i sama ide do ekstrema. Danas u Rusiji likvidacija boljševizma tek započinje, te je sasvim moguće da u veoma skoroj budućnosti odnese sa scene sve one današnje lidere koji su na bilo koji način i bilo kada, bili povezani sa KPSS.

Pitanje o parama nemačkog generalštaba za Lenjinovu partiju postaje veoma aktuelno i zbog upravo dokazanog dugogodišnjeg sovjetskog finansiranja zapadnih boljševika, ali i ne samo zbog toga. To pitanje zadire u samu srž komunističke vladavine. Poznato je da u svim komunističkim zemljama nije bilo strašnije optužbe od optužbe da je nečije disidentsko ili opoziciono delovanje "finansirano iz inostranstva". Mada je komunistička ideologija bila internacionalna, te je čak bilo takvo vreme kada se smatralo da je Sovjetski Savez jedina prava domovina proletarijata celog sveta, ipak su u praksi komunisti na sve moguće načine presecali bilo kakve veze sa inostranstvom, i to ne samo "buržoaskim", već i proleterskim. Što je više komunistička diktatura slabila - to su se više otvarala granice.

Čak isključivo sa psihološke tačke gledišta uvek je izazivala sumnju komunistička opsednutost "stranim plaćenicima".

Uvek je bilo ljudi koji su bili ubeđeni da je ta opsesija u stari najsigurniji dokaz da je na početku, kada su komunisti osvajali vlast, morala postojati neka tajna inostrana moćna podrška, zbog koje je sama mogućnost finansiranja opozicije iz inostranstva, uvek kod komunista izazivala strah i bes. Razumljivo, sve su komunističke partije nakon pobeđe boljševika u Ruskom građanskom ratu bile finansijski podržavane iz Kremlja, to jest iz inostranstva. Ali zar su i ruski boljševici sa Lenjinom na čelu isto tako bili finansirani iz inostranstva? Zar je zaista Lenjin bio "strani plaćenik?"

Eto o tome se ovih dana obnovila polemika u ruskoj javnosti. Naravno, obnovila - ako se računa i Zapad. U bivšoj zemlji Sovjeta se o tome nije moglo javno govoriti čak ni u vreme Gorbačova. A na Zapadu su se godinama vodile polemike istoričara oko toga - da li je, i koliko novca Lenjin dobio od Nemačke one daleke 1917. godine. I mora se priznati da na Zapadu ta tema nije nikada izazivala takve emocije kao u komunističkim zemljama. Verovatno, upravo zbog odsustva komunističkog kompleksa krivice zbog uzimanja para od imeprijlista.

Istini za volu, stoprocentnih dokaza da je nemački generalštab predao boljševicima 50 miliona zlatnih maraka tokom leta 1918. godine - nema, mada se apsolutna većina ozbiljnih istoričara koji su proučavali to pitanje slaže da se to desilo. Prva optužba za primanje novca od neprijatelja (Rusija je bila u ratu sa Nemačkom) došla je od strane Privremene vlade na čelu sa Kerenskim u julu 1917, nakon prvog, neuspelog pokušaja boljševičkog puča. Tada je Lenjin otišao u ilegalu, gde se krio do samog Oktobarsko puča, mada je bilo članova boljševičkog Centralnog komiteta koji su smatali da bi Lenjin morao izaći na sud i pobiti optužbe privremene vlade. Lenjin je odlučio da se skriva odsuda i javnosti. Već sama ta činjenica da je nakon Februarske revolucije u aprilu 1917. došao u

Rusiju uz pomoć Nemačke u "zapečaćenom vagonu" - bila je sumnjiva. Sam Lenjin je zahtevao da se vagon sa boljševicim-emigrantima iz Švajcarske zapečati, da bi izbegao javne optužbe da se na putu kroz Nemačku sastajao sa predstavnicima neprijateljske države.

Dvadesetih godina, Eduard Bernštajn, jedan od lidera Druge Socijalističke Internacionale, saopštio je da raspolaže dokazima da je Lenjin 1917. zaista preko fiktivnih trgovačkih kompanija u Švedskoj primio od Nemačke 50 miliona zlatnih maraka za finansiranje boljševičke štampe. Mora se priznati da tvrdnja uglednog socijaliste kome je Evropa verovala nije izazvala ni blizu takvu pažnju kakvu sada u Rusiji izaziva taj slučaj. I to je objašnjivo. Tačno je da su u roku od nekoliko meseci, od aprila do avgusta 1917. boljševici udesetostručili tiraž svoje štampe u Rusiji, ali je tačno i to, da štampa sama po sebi, naročito u uslovima potpune slobode štampe nakon Februarske revolucije, ne bi dovela boljševike na vlast da nije bilo drugih faktora, kao što su: zamor armije od trogodišnjeg rata, nerešeno agrarno pitanje, odlaganje izbora za Ustavotvornu skupštinu od strane Privremene vlade i, naravno, minijatura, ali krajnje disciplinovana partija "profesionalnih revolucionara", navikla na rad u ilegali.

Zbog toga na Zapadu i nije pridavan veliki značaj nemačkim parama. Bilo je jasno da bi i bez tih para boljševici izvršili puč i izazvali građanski rat, samo možda ne u oktobru, već u novembru ili decembru. I jasno je takođe bilo da Lenjin nije bio iskorišćen od strane Nemačke, već je sam iskoristio Nemačku - ukoliko je tih 50 miliona zlatnih maraka primio, a što verovatno jeste. Tek nakon Drugog svetskog rata u zaplenjenim nemačkim arhivima nađeni su posredni pisani dokazi o predaji novca boljševicima. Od tada se smatra ta stvar dokazanom.

Uprkos tome, krajem sedamdesetih godina na Zapadu je opet planula polemika o tim parama između Aleksandra Solženjicina i francuskog historičara Borisa Suvarina, koji je još uvek smatrao da nema stoprocentnih dokaza o finansiranju ruskih boljševika od strane nemačkog generalštaba. Tada sam se i ja umešao u tu raspravu sa člankom u kojem sam dokazivao da se polemiše o nebitnim stvarima. Savršeno je nebitno - pisao sam - da li je Lenjin primio pare ili ne. Važno je jedino to - za koji cilj ih je upotrebio. U odnosu na sve ono zlo koje je doneo čovečanstvu - nemačke pare za propagandu, ukoliko ih je uzeo, potpuno su zanemarljive. Sada, kada se polemika rasplamsala u Rusiji, taj moj članak je preštampao moskovski časopis "Stolica" ("Prestonica").

I najzad, ne mogu da se ne prisetim toga, da sam i sam svojevremeno bio optužen da sam "strani plaćenik". Na jednom od mojih suđenja, u septembru 1966. u Zadru, nakon organizovanja osnovačkog skupa budućeg nezavisnog časopisa, bio sam optužen od cele jugoslovenske štampe da sam plaćenik zapadnih reakcionarskih antijugoslovenskih snaga, i da sam svojom disidentskom delatnošću zaradio masne pare, celo bogatstvo. Suđenje je privuklo veliku pažnju javnosti, i u Zadar je došlo nekoliko desetaka stranih novinara. Verovatno zbog njih, vlasti su priredile malu predstavu. Naime, prvog dana suđenja, na izlazu su me dočekali ne samo fotoreporter i već i desetak zadarskih omladinaca, koji su me zasuli sitnim novčićima, kao - prodao sam se za novac. Međutim, drugog dana suđenja je doneta presuda - osuda na godinu dana strogog zatvora - i ujedno rečeno da sam svojim neprijateljskim delovanjem (člancima) ostvario u inostranstvu zaradu od 120 dolara. Rezultat toga je bio da su mi sledećih godina sudili i napadali me u štampi bez optužbe da sam strani plaćenik.

Te epizode sam se setio nedavno pročitavši u štampi ime Ivice Maštruka, donedavno jugoslovenskog ambasadora u Vatikanu. Naime, on je tada, pre četvrt veka, bio moj student i omladinski aktivist u Zadru, te je bio vođa grupe omladinaca, koja je na izlazu iz zadarskog Okružnog suda bacala na mene hrpe novčića i vikala: "Profesore, evo ti para!". Ne zameram mu, bio je veoma mlad.

Vašington, 13. februar 1992.

ZNAČAJ SMUTNIH VREMENA

U trenutku kada je pod udarcima najezde varvara propadao Rim, sveti Avgustin je pisao svoju sve do našeg vremena čuvenu knjigu "Grad božji". Razume se, propast rimske civilizacije njemu je izgledala kao propast sveta. Isto tako su mnogi savremenici propast Austro-Ugarske i Ruske imperije doživljavali kao smak sveta. Verovatno i sada brojni ljudi u Jugoslaviji i SSSR-u (bivšim) sve ovo što se danas događa doživljavaju na sličan način. Sve ono što je decenijama izgledalo čvrsto i nerazrušivo - razara se pod udarcima novih varvara, čovek gubi bilo kakvo uporište u spolnjem svetu i hteo - ne hteo okreće se svetu duhovnom, koji začudo, ne smao da se raspada već, naprotiv, postaje sve relaniji i čvršći. Sve razumljivije postaju reči glavnog junaka drame Ignacia Silonea "Sudbina jednog hrišćanina", koje on govori svome protivniku, Rimskom papi:

"Ako bacite pogleda kroz prozor, videćete na stepeništu pred katedralom odrpanu stariću prosjakinju, biće koje u životu ovog sveta ne znači ništa; ona sedi tamo od jutra do mraka. Ali kroz milion godina, kroz hiljadu miliona godina, njena duša će postojati zato što ju je Bog stvorio besmrtnom. A Napuljsko kraljevstvo, Francuska, Engleska, sve druge države s njihovim armijama, sudovima i ostalim - sve će se one pretvoriti u ništavilo."

I zaista, nema te moćne države koja se ranije ili kasnije ne bi raspala u ništavilo, kao što će se, bez sumnje, veoma brzo raspasti i sve nove "suverene" države: Slovenija, Hrvatska, Srbija, Ukrajina, Rusija, uostalom kao i sve države zapadnog sveta. Ako je i prijatnije živeti u mirnim vremenima, kada se činida je postojeća društveno-istorijska stvarnost večna, ono je mnogo realniji i istinitiji život u vremenima velikih tumbanja. U stvari, tu postoji razlika kao između prijatnog sna i neprijatnog buđenja. Međutim, samo budan duh čoveka može videti prave vrednosti egzistencije i zato je buđenje i neophodno, i značajno i blagovremeno. Uprkos užasima koji ga prate. U protivnom, može se desiti da nam jedno Napuljsko kraljevstvo izgleda kao večita vrednost, dostojna svake žrtve.

Za budnog posmatrača sve svireposti srpsko-hrvatskog rata su jasan dokaz da se radi o sukobu bliskih, skoro identičnih ljudi i naroda, u stvari - braće. I samo postojanje mržnje je dokaz o tome da se radi o bliskim ljudima. Mrziti se može u drugome samo ono što nosimo u sebi, što mrzimo u sebi. Kada se radi o potpuno raznim bićima, koja nemaju ničeg zajedničkog, tada mržnje nema. Postoji strah, eventualno odvratnost, želja da se uništi tuđinac, ali ne i mržnja. Zato su građanski ratovi najsvirepiji od svih mogućih ratova. Zarobljenom tuđincu se, često, pruža kora hleba. Zarobljenom neprijatelju, rođaku iz susednog sela, vadi se utroba. A šta da kažemo o pripremanim, u najvećoj tajnosti, novim hrvatskim i srpskim novčanicama? Na hrvatskom dinaru je portret Srbina po ocu - Ruđera Boškovića, na najvrednijoj srpskoj novčanici Hrvat po rođenju - Ivo Andrić. A kako objasniti stranim lingvistima da su srpski i hrvatski - dva jezika? To je nemoguće. Teško je čak objasniti želju za odvajanjem jezika političkim potrebama. Zar su Engleska, Amerika, Australija, Indija, Irska, Novi Zeland, Južna Afrika i još desetak država u

svetu u kojima se govori engleski - politički zavisne zbog toga?

Gledajući izdaleka na sve brze promene poslednjih godina na tlu Jugoslavije, ne mogu da se otmem utisku da gledam neki veliki sud sa tečnošću koju je uzburkala neka moćna ruka, pa se sada sve meša i vrti; i talog na dnu, i skrama na površini koja se već pretvorila u čvrsti sloj, koji se sada u komadićima rastapa, ali još uvek postoji, i čini mi se da će se mešanje nastaviti sve dotle, dok se sadržina velike posude ne pretvori opet u neki smešani rastvor, koji upravo zato što je izmešan, ima neki drugi kvalitet od prethodnog. I zato mi se čini tako malo značajnim politička sudbina ljudi koji su u tom moćnom mešanju za trenutak, ili za duže vreme dospeli na površinu, gde se ponovo pokušava stvrdnuti skrama. A ponekad je zabavna ta brza izmena uloge pojedinog čoveka i istorijskim zbivanjima. Na primer, još pre tri godine dr Franjo Tuđman bio je jedan od tri predsednika Međunarodnog komiteta za podršku jugoslovenskih demokratskih disidentima, engleska abreviatura - CADDY, koji sam ja osnovao u Njujorku 1980. Nekoliko godina su uz mene bili sa-predsednici: Milovan Đilas, Momo Selić, a još pre godinu dana Vladimir Šeks, danas potpredsednik Hvatskog sabora. Znači, mogli su zajedno i dobrovoljno sarađivati na dobrom poslu. Duboko verujem u to da će se nakon daljeg mešanja te zamišlene posude oni, ili njihovi sinovi ponovo naći, i to dobrovoljno, na zajedničkom dobrom poslu.

Oni koji su se u istoriji razilazili nakon zlog posla, obično su i nastavljali sa zlim poslom. Najbolji primer za to su diktatori Staljin i Pilsudski. Naime, kada je 1907. izvršen najveći "eks" (eksproprijacija) buržoaskog bogatstva u korist revolucionarne partije, čuvene pljačke blaga Gruzinske državne banke na otvorenom drumu, koju je organizovala boljševička partija - tada je u toj pljački najaktivnije učešće uzeo Josif

Staljin, a pomogao je i budući maršal Pilsudski, u to vreme član poljske Socijal-demokratije (Poljska je bila u sastavu Rusije). Zbog svetskog skandala koji je zbog pljačke izbio, opljačkani novac uglavnom nije "realizovan". U Švajcarskoj je pri pokušaju plasiranja opljačkanih banknota uhapšen i predat Rusiji budući prvi ministar inostranih poslova zemlje Sovjeta Maksim Litvinov. Lenjin je bio primoran da se javno odrekne "eksova", jer kompromituju revolucionarnu borbu. Kada su i Staljin i Pilsudski postali diktatori u SSSR-u, odnosno Poljskoj, cela priča o revolucionarnom "eksu" stavljena je u duboki zaborav. Ni jedan ni drugi državnik se nisu hvalili svojim podvizima iz mladosti. Ipak bi to bilo malo nezgodno: šefovi države, a u stvari - gangsteri.

Vašington, 9. januara 1992.

HAOS I RASULO

Slučaj je htelo da za poslednjih mesec dana posetim Moskvu i Peterburg, Beograd i Sarajevo. Još pre nekoliko meseci bio napisao - "posetio sam Sovjetski Savez i Jugoslaviju". Danas tako pisati skoro da i nije moguće. U SSSR-u nisam bio od 1964. godine, u Jugi od jeseni prošle godine, pa ipak, ma kolike razlike da postoje između te dve bivše federacije - sličnosti, barem u ovom trenutku, daleko su veće. Nekoliko nedelja koje sam proveo u Rusiji, nepstano su me podsećale na Jugoslaviju od pre godinu dana. Srećom - ne još na ovu današnju, mada i tu ima nekih sličnosti. Na primer: izbeglice iz drugih republika. Moskva ih je puna. Iz Azerbejdžana, Kirgizije, Kazahstana, Gruzije... Računa se da ima preko 600.000 izbeglica, i to ne samo Rusa. Kao pre godinu dana u Jugoslaviji, i u SSSR-u suverene republike osnivaju "nacionalne garde". Kao pre godinu dana u Hrvatskoj - ruska manjina u Moldaviji blokira železničke pruge. Nacionalističke partije u samoj Rusiji vrše upis dobrovoljaca u svoje "garde" i "milicije". Dojučerašnji republički partijski sekretari postaju vatreni nacionalisti. Ukratko rečeno, ako se nešto izvanredno ne desi u skorjoj budućnosti, za godinu-dve dana na ogromnim prostorima "zemlje Sovjeta" ponoviće se do u detalje današnja jugoslovenska situacija. S tom razlikom što će neke republike imati nuklearno oružje. Za sada četiri imaju: Ruska Federacija, Ukrajina, Belorusija i Kazahstan.

Predsednik Kazahstanka Nazarbaev već je izjavio da će njegova republika zadržati to oružje i da nije pravo da ga samo Ruska Federacija ima, mada su republike ranije tvrdile da žele ostati "bezatomske zone".

Sve je u Rusiji u haotičnom stanju: privreda, poljoprivreda, energetika, nauka, školstvo, trgovina, armija... Čovek ne prestaje da se čudi što još uvek odlično funkcioniše metro i uopšte gradski saobraćaj. Međutim, najhaotičnije je stanje duhova. I tu leži verovatno najvaća opasnost za moguće izbijanje građanskog rata u budućnosti. I to ne samo međuetničkog. Čini mi se da je duhovna kriza u Sovjetskom Savezu daleko dublja od identične krize u Jugoslaviji. Ipak, treba uzeti u obzir da je barem u duhovno-kulturnom planu Jugoslavija bila otvorena zemlja nekoliko decenija, te konačan kolaps vladajuće ideologije nije nastao preko noći. U SSSR-u je sve počelo pre par godina. Sećam se kakva je bila seznanija početkom 1988. kada je u magazinu "Ogonjok" rehabilitovan Buharin. Od tada su razbijejni svi mogući tabui, štampa se Solženjicin, Orvel, Koestel; uopšte svi mogući antikomunisti Istoka i Zapada. Kolaps marksističke pseudo-religije nije bio tako postepen kao u Jugoslaviji, ceo jedan duhovni svet se obrušio dramatičnom brzinom.

Posle neupelog puča i raspuštanja KISS stvoren je takav idejno-duhovni vakuum, da se posetiocu čini kao da ga fizički oseća. Gledao sam na moskovskoj televiziji polaganje zakletve nove generacije oficira koji su završili Suvorovsko vojno učilište. Prvi put se nisu zaklinjali Sovjetskom Savezu, već Ruskoj Federaciji i trobojnici umesto crvene zastave. Bilo je to u redu da vojne pitomce u trenutku zakletve nije blagosiljao pravoslavni sveštenik. Pomislio sam o tome - kakav bi skandal bio da se nešto slično desi na Zapadu. U zapadnim armijama ima kapelana, ali je religija lična stvar svakog voljnika, a blagosiljanje vojnog odreda u kome može

biti i nepravoslavaca, da ne govorim o ateistima, bilo bi apsolutno nerazumljivo.

Pred Muzejom Lenjina kraj Crvenog krsta - demonstracije komunista sa zahtevima da se muzej ne ukida po nalogu gradonačelnika Popova. Demonstriraju ne neki part-aparatčiki i nomeklatura, već neki jadni, loše obučeni radnici, koji, očito je, još uvek veruju u to da je Lenjn stvarao raničku državu u kojoj neće biti eksploatisanih i poniženih. I tu pred muzejom sa njima polemišu neki mladići obučeni u oficirske uniforme nekadašnje carske armije, ili uniforme belogardejaca iz građanskog rata. Dobro je što za sada samo žučno polemišu, a ne tuku se. Međutim - šta će biti sutra?

Eto, to duhovno previranje, ta strasna želja da se ponovo pronađe "jedino istinita vera", taj ideološki vakuum čini mi se neuporedivo važnijim od haosa u materijalno-ekonomskoj sferi. Naravno, kolaps u ekonomici može samo pojačati opšti haos i rasulo, ali treba biti načisto s tim da bi uvođenje uspešne tržišne privrede uz moćnu pomoć Zapada, pa čak i "preno noći" malo doprinelo tome da se duhovni haos i vakuum sredi i ispuni. Kako je davno zapisano - "u početku bijaše reč...". Početak sređivanja postkomunističkog haosa i rasula takođe može početi samo od nove "reči". Nove ideje.

A za sada sve što se događa u (bivšim) SSSR-u i Jugoslaviji podseća na ono što je Dostojevski opisao u snu Raskolnjikova na kraju romana "Zločin i kazna":

"Za vreme bolesti pričinjavala mu se kao da je ceo svet osuđen da bude žrtva nekakvoj strašnoj, nečuvenoj i neviđenoj kugi koja ide iz dubine Azije na Evropu. Svi su morali propasti osim malog broja izbranih. Pojavile su se nekakve nove trihine, bića jedva vidljiva po mikroskopom, koja su prodirala u ljudska tela. Ali ta bića su bili duhovi obdareni umom i voljom. Ljudi koji su ih nosili nisu smatrali sebe tako pametnima i sigurnim u istinu kao što su mislili o

sebi ti zaraženi... Čitava naselja, čitavi gradovi i narodi bili su zaraženi i ludovali su. Svi su bili nemirni i nisu shvatali jedan drugog, svak je mislio da je samo u njemu istina i mučio se gledajući druge...

Ljudi su ubijali jedan drugog u nekakvoj besmislenoj mržnji... Skupljali su se u čitave armije da bi udarili jedni na druge, ali te armije bi još na putu iznenada počele same sebe da komadaju... klali su se i ubijali... Počeše pežari, nastade glad."

- San R. Raskolnjikova

Svakako treba imati na umu da je strašan san bio poslat čoveku koji je duhovno simbolizovao nasilnu revoluciju - Raskolnjikovu. Pa ipak, treba se nadati da kao i u romanu, san neće postati javom, i da će pokajanje i ponovna ljubav da se jave pre ovaploćenja sna. Ili barem pre potpunog ovaploćenja u realnosti postkomunističkih zemalja.

VEĆ VIĐENO, PA ZABORAVLJENO

U svom "Književnom podlistku" Mića Danojlić je nedavno (u "Borbi" od 10-11. aprila) pomenuo izraz "homo sovjetikus", koji je po njemu prvi upotrebio, disidentski, pa kasnije emigrantski pisac Aleksadar Zonovjev. U stvari, Danojlić samo prihvata sada široko rasprostranjeno u svetu mišljenje da je taj termin stvorio kontroverzni sovjetsko-ruski satiričar. Međutim, to nije tačno. U mojoj knjizi "Leto moskovsko", štampanoj 1965. to jest, pre više od četvrt veka, i celu deceniju pre pojave Zinovjeva, jedna glava nosi naziv "Psihologija homo sovjetikusa". Ta glava je bila u trećem nastavku teksta, koji je trebalo da bude štampan u časopisu "Delo" u Beogradu, u martovskom broju 1965, ali nije objavljen zbog političkog "slučaja" izazvanog već drugim februarskim nastavkom. Glava o "homo sovjetikusu", nalazi se u svim izdanjima knjige na raznim jezicima, koji su štampani te, i sledećih godina. Tada, šezdesetih godina, u mnogobrojnim recenzijama na knjigu u Evropi i Americi, posebno je sa pohvalom istican, i meni pripisivan, termin "homo sovjetikus".

Uprkos tome, moram priznati da autor tog termina nisam ja. Preuzeo sam ga, koliko se sećam, od nekog ranijega autora, samo sam zaboravio od koga. Verovatno iz nekog emigrantskog članka Berđajeva ili Fedotova. Međutim, ovo pišem ne zbog želje da se utvrdi "autorsko pravo" na zaista sadržajan i reljefan termin koji je u naše vreme čvrsto povezan sa

mnogim psihološkim osobinama pripadnika i podanika sovjetske varijante komunističkog totalitarizma. Sve ovo pišem samo zato što slučaj sa izrazom "homo sovjetikus", koji se lako može verifikovati, odlično ilustruje jednu drugu tezu, koju ću pokušati da razvijem.

Naime, što duže živim, sve više postajem ubeđen u to, da ne samo individualna ljudska bića, već i cela društva, narodi, kulture, pa čak i epohe, pate od delimičnog ili totalnog zaborava, koji se može uporediti sa slabostima individualne ljudske memorije. Tu činjenicu i nije tako lako objasniti. Skleroza, naravno, objašnjava gubitak memorije kod individue. Cenzura takođe objašnjava "zaborav" celih slojeva činjenica i ideja u društvima prisilne homogenizacije, to jest, jednoumlja. Kako, međutim, objasniti ne tako retke pojave pomračenja memorije u otvorenim društvima, u kojima se u periodima od nekoliko decenija potpuno zaboravlja, pa onda nanovo otkriva neka ideja, iako je nikakva policija misli nije "čistila" iz javnih biblioteka, univerziteta i arhiva mas-medija?

Kako se može, uprkos brojnim knjigama i muzejima posvećenim holokaustu, prihvatati kao osnova za politiku međunarodne zajednice prema Balkanskoj krizi, teza da, prema rečima Henrika Kisindžera iz njegovih nedavnih članaka - "ti balkanski narodi nikako ne mogu živeti zajedno, i nema nikakvog smisla u tome da ih međunarodna zajednica na to prisiljava"?

Očigledno se radi o kolektivnom zaboravu činjenice da su nemački nacisti sve do 1942. godine tražili samo ono što danas proglašavaju srpski i hrvatski nacionalisti: "Nemoguć je dalji suživot sa njima". U nemačkom slučaju reč je bila o Jevrejima, u srpsko-hrvatskom slučaju o Muslimanima, Hrvatima i Srbima. Tek usred rata, 1942. Hitler će se odlučiti na "konačno rešenje jevrejskog pitanja", to jest na pokušaj fizičke likvidacije celog jednog naroda.

Naravno, sa stajališta tzv. real-politike, odnos moćnih zapadnih sila prema ratu u Bosni je određen time, što su srpski i hrvatski nacizmi, bolesti koje su se razvijale kod malih naroda, i zato ne ugrožavaju međunarodnu zajednicu. Potrebno je samo izolovati područje zaraženo smrtnosnom bolešću i ne dopustiti širenje bolesti. Sa time se, naravno, može polemisati i dokazivati da je svojim odnosom prema jugoslovenskoj krizi međunarodna zajednica samo pogoršala situaciju, i ugrozila sopstveni položaj. Da je podržavala snage građanske demokratije, da ih je bar primećivala, nacionalisti, a tačnije - nacisti ne bi uspjeli zavladati skoro celom teritorijom bivše Jugoslavije.

Može se, razume se, i tako tvrditi. A na to može odgovoriti da bi međunarodna zajednica rado podržala demokratske nad-nacionalne snage ukoliko bi se ona organizovala u političku, a još bolje u vojnu silu i suprotstavila nacizmu svih balkanskih naroda. Kako sad stoje stvari, takve sile nema. I tu jeste glavna poenta međunarodne zajednice: bosanskoj državi se ne veruje da je nadnacionalna, zato što je u njoj islamska većina. Opozicija u Srbiji i u Hrvatskoj je uglavnom takođe nacionalistička. Ostaje "real-politika" i pokušaj limitiranja zaraze.

Ali i to je sve davno u detalje viđeno i zaboravljeno. Lako bi bilo da je zaražen samo jedan narod. Za vreme Drugog svetskog rata "satnizovana" je Nemačka, mada je antisemitizam postojao i u Americi, i u Sovjetskom Savezu. Ratovati se može protiv konkretne armije, a ne protiv ideje nacionalizma. Međutim, danas za ceo svet nema drugog izlaza nego da smrtni neprijateljem čovečanstva proglasi svakog onog ko tvrdi da je zajednički život sa bilo kojom drugom nacijom, etničkom ili rasnom grupom nemoguć.

Ako se danas "etničko čišćenje" dopusti na teritoriji jedne male zemlje, nema nikakve sumnje u to da će se sutra

sprovoditi na celom našem ne tako vekolikom globusu. Upravo zbog instinkta očuvanja života treba se nadati da će se čovečanstvo ipak prisjetiti toga da je ono što se dešava u bivšoj Jugoslaviji već viđeno tridesetih godina, i da "real-politika", koja pristaje na zločinačke ideje nacionalne isključivosti vodi ka provaliji celu planetu.

Vašington, 28. maja 1993.

BAPSKE PRIČE I SRUŠENI MOSTOVI

Kažu mi prijatelji (telefonom) da se u Beogradu širi priča, kako smo slikar Leonid Šejka i ja svojevremeno prešli u katoličanstvo. Čuvši to, ja sam se prvo slatko nasmejao - zašto baš katoličanstvo, zašto ne islam? A onda sam se zamislio: ma koliko da je priča šašava, ona, kao i sve na svetu, mora da ima neke uzroke. Setio sam se i jednog od najznačajnijih ruskih filozofa XIX veka Vladimira Solovjeva, kojeg je već posle smrti bio glas, da je na samrtnoj postelji prešao u katoličanstvo.

Što se tiče Solovjeva razlozi za tu priču su bili uglavnom jasni. Filozof se godinama brojnim člancima i knjigama suprotstavljao jačanju ruskog nacionalizma, zagovarao je hrišćanski ekumenizam i uspostavljanje svetske teokratije, to jest svetske vlade božanski inspirisane. Ruski, uostalom kao i svako drugi nacionalizam, smatrao je preprekom ostvarenju svoje religiozne utopije. Osim toga, bio je široko obrazovan čovek, često je putovao Evropom, a svoju prvu knjigu je štampao u Zagrebu (na ruskom, naravno) uz finansijsku podršku đakovačkog biskupa Josipa Štrosmajera.

Zato i nije čudno što se posle njegove smrti, 1900. godine, proneo glas da je umro kao katolik. Za primitivno - provincijsko - ruski nacionalizam (a koji nacionalizam nije takav?), koji je upravo u vreme smrti Solovjeva počeo rapidno bujati, glavne ideje filozofa o svetskoj teokratiji, hrišćanskom eku-

menizmu, ljubavi, kao osnovnoj stvaralačkoj sili u istoriji, i tome slično, bile su organski tuđe i neprijateljske. Već sam a činjenica što Zapadnu Evropu i Vatikan nije smatrao "prirodnim neprijateljima" pravoslavne Rusije, bila je dovoljna da sam bude proglašen neprijateljem. A zar može biti većeg.

Dan pošto je Jeljcin rasterao Vrhovni Sovjet, na švedskoj televiziji je pokazan jednosatni film o Solženjcinu. U tom filmu, četvrti po redu ruski nobelovac govori o svojim planovima za budućnost, kada će se, kako kaže, u maju sledeće godine, kada mu kuća koju sad tamo gradi bude gotova, vratiti u domovinu posle dve decenije života na Zapadu. Mada od proterivanja iz Sovjetskog Saveza godine 1974. Solženjcin nije stao nogom na rusku zemlju, očito je da dobro poznaje narav nove vlasti, pa tako na pitanje o tome - odakle su se pojavili u Rusiji toliki skorojevići-bogataši odgovara:

“Sada se naveliko krade nacionalno bogatstvo. Ja čak ne znam da li je u istoriji nešto slično bilo kada do sada viđeno. Ogromno nacionalno bogatstvo koje se uvek smatralo državnim, iznenada je postalo ničije, te ga svako grabi i prodaje. Neki prodaju u inostranstvu, neki - jedni drugima, i na taj način zgrću novac. Eto takva nepštena, prljava vlast je kod nas svuda, te su činovnici i uopšte cela birokratija, totalno korumpirani. Pri tome, korumpirani su upravo u poslednje dve godine. Ne može se ni korak načiniti po zakonu. Zakon mi daje pravo na nešto, ali od toga nema ništa. Prvo daj mito. Bez mita nema ništa, čak i kad zakon nešto garantuje. U tom smislu, položaj je užasan.”

Naravno, Solženjcin zna da je neizbežno da je i u novoj vlasti većina bivših komunista. “To je činjenica, jer članova partije je bilo 18 miliona i oni su jedini imali administrativno iskustvo” - kaže on. “To samo pokazuje da će proces biti dugotrajan. Padali smo u provaliju 70 godina, a padati je uvek lakše nego se podizati.”

Međutim, najinteresantniji delovi televizijskog filma o Solženjcinu su oni u kojima pisac govori u svojim planovima posle povratka u Rusiju.

“Ja sam uvek bio odan ruskoj istoriji - kaže Solženjcin, - celog života sam se njome bavio i na osnovu razumevanja prošlih zbivanja, izgrađivao svoje stavove. Ja ću ih slobodno iznositi pred javnost, ali mislim da se mnogima neće dopasti ono što ću govorit. Nisam siguran da ću, kada se vratim u Rusiju, imati slobodu govora.”

I dalje dolazi najinteresantnije:

“Moj saveznik, to je običan narod. Obratiću se običnom narodu u provinciji. Nikakvim političkim frakcijama ili partijama neću pripadati; prvenstveno zato što se političkom delatnošću kao takvom ne nameravam baviti. Neću se prihvatiti nikakvog političkog položaja, neću se kadnidovati ni za kakvu političku dužnost. Ja sam pisac, a javni nastupi su za mene drugostepena stvar. Pisac mora da komunicira sa običnim ljudima, što ću ja i da činim. Ja ću im objasniti šta smatram nužnim i korisnim za Rusiju.”

Uopšte, po mišljenju Solženjcinu, partije i frakcije razjedinjuju ljude, a suprotno tome, nacionalni pisac mora da ujedinjuje sopstveni narod.

Na kojoj osnovni će Aleksandar Isaijević pokušati da ujedini, to jest homogenizuje svog “saveznika” - običan narod, pa još u provinciji, te da mu objasni šta smatra nužnim i korisnim za Rusiju? Od tri duhovno-ideološke platforme na kojima ljudi, koji se “ne bave politikom”, pokušavaju ujediti običan

narod" u većini država Istočne Evrope, dva otpadaju zbog kontradikcije koju nosi praktično ostvranje ideje.

To su ideje slavenstva i pravoslavlja. Ideja ujedinjenja svih Slavena isključuje odanost pravoslavlju, jer - Poljaci, Česi, Slovaci, Slovenci, Hrvati, bosanski Muslimani, ukrajinski uni-
jati i tako dalje, nisu pravoslavci. Suprotno tome, Rumuni, Grci, Abisinci dobar de Albanaca - jesu, ali nisu Sloveni. Uvek me je interesovalo, koliko je javnost u Srbiji upoznata sa činjenicom da je 1924. Pravoslavac Alekdandar Karađorđević potpomogao obaranje prvog predsednika Albanske republike Fan Nolja, pravoslavnog vladike, i ustoličio u Tiranu muslimana Ahmeda Zogu, koji se kasnije proglasio kraljem.

Ostaje treća platforma - nacionalizam. Ali on vodi pravo u onu tragičnu svinjariju koja se odvija na Balkanu. Mora se priznati da je u poslednje dve godine Solženjicin - da li pod uticajem jugoslovenskih događaja? umerio svoj nacionalistički žar. Sve češće u njegovim nastupima simbolom vere postaje - Rusija, a ne ruski etnos. Pa ipak, odbacivanje višepartijske demokratije i političkih izbora, jer oni "razjedinjuju narod", ne predstavlja ništa drugo nego program populizma. A pobe-
da populizma u Rusiji bila bi još tragičnija nego na Balkanu. Uostalom, kao i građanski rat, ka kome se, po svemu sudeći, Rusija kotrlja.

Vašington, 23. septembra 1993.

DIKTATURE I IZBORI

Izbori u Rusiji, izbori u Srbiji. Moskovska televizija (Ostankino) je pre neki dan emitovala istupanje nekolicine istaknutih delatnika kulture i politike koji su raspravljali o decembarskim izborima. Naime, ti ljudi su na sve načine pokušavali opravdati nemogućnost učešća na izborima zabranjenih partija i glasila. Tako je, na primer, Anderj Maligin, urednik časopisa "Stolica" ("Prestonica") govorio o tome da je i u najdemokratiskijim zemljama ekstremističkim partijama zabranjeno da se kandiduju. Naveo je kao primer Italiju. "Zar bi iko dozvolio - rekao je - Crvenim brigadama da učestvuju u izborima? Šta je onda tako čudno što pristalice Ruckog i Hasbulatova neće imati šnase da istaknu svoje kandidature?

Verovatno je to delovalo prilično ubedljivo za rusku publiku. "Nema slobode za neprijatelje slobode" - taj slogan već više od dva veka, sve tamo od Velike francuske revolucije, ponavljaju svi mogući diktatori i neprijatelji slobode. A istina je upravo suprotna: sloboda, demokratija omogućava javno delovanje i neprijatelja slobode i demokratije. Inače - nije demokratija!

Nije tačno da "Crvene brigade" ne mogu učestvovati na izborima! Upravo te "brigade" ne žele da učestvuju ni na kakvim izborima, jer svake izbore smatraju "buržuaskom lakrdijom". U svim sukobima između demokratskog društva i

raznovrsnih crvenih ili smeđih "revolucionarnih brigada", demokratija slavi pobjedu kada "brigade" pristaju na normano učešće u političkom životu, kada pristaju na izbore.

U Kambodži, u Salvadoru, Organizacija ujedinjenih nacija ništa drugo i ne čini, nego pokušava da natera "crvene brigade" da se manu oružja i prihvate učešće u legalnim izborima. I italijanske "Crvene brigade", i nemačke "Frakcije Crvene armije", i francuske organizacije "Direktne akcije" - ukoliko bi prihatile da učestvuju na izborima - sutra bi mogle ići iz ilegale. Niko im ne bi sprečavao da uzmu ravnopravno učešće na demokratskim izborima.

Razlog što to ne čine je jednostavan. Svi ti radikali odlično znaju da nemaju nikakve šanse da budu izabrani. I neka niko ne pominje Hitlera, koji je, navodno izabran na slobodnim izborima. Nema tog naroda u svetu, koji bi dobrovoljno izabrao diktatora, kao što nema tog diktatora koji bi istakao kao otvoreni i javni program svoje stranke uvođenje svoje lične, zakonom neograničene vlasti.

Vođa Nacinalo-socijalističke nemačke radničke partije (NSDAP) Adolf Hitler je na izborima, koji su ga doveli na vlast, dobio 32% od glasova onih birača koji su uzeli učešće na izborima. U koaliciji sa desnim, konzervativnim strankama, formirao je vladu i postao kancelar, ali ni to mu, naravno, nije donelo diktatorsku vlast. Tek paljevina Rajhstaga i zabrana opozicionih partija, a što je u stvari bio državni udar, otvorio je vrata Hitlerovoj jednopartijskoj diktaturi. Prema tome - nije istina da je Hitler demokratskim putem došao na vlast!

Druga je strana što su sebrojni diktatori održali i održavaju na vlasti često priređujući navodne izbore i plebiscite. Tada kad su izbori zaista slobodni i ravnopravni - nikakve šanse nemaju neprijatelji slobode, neprijatelji roda ljudskog.

I svaka zabrana učešća na izborima bilo kome, sa motivacijom da se radi o "neprijateljima slobode", je najčistija demagogija. Da, ponekad se ljudi pozivaju na primer Nemačke posle Drugog svetskog rata, kada su profašističke partije bile zabranjene i nisu imale prilike da učestvuju na izborima. Međutim, nikada neće moći da sedokaže da je ta zabrana spasila, a ne oslobodila demokratiju. Zar je zaista moguće zamisliti obedu fašističke partije sa ideologijom "hiliadugo-dišnjeg Rajha na demokratskim izborima u totalno porušenoj, posleratnoj, razdeljenoj, okupiranoj Nemačkoj? Verovatno su tada saveznici antihitlerovske koalicije preterali, i tom zabranom učinili uslugu nacizmu.

Izbori u Rusiji, barem kako sada stvari stoje, neće biti demokratski, jer jedan značajan fragment opozicije neće moći učestvovati na njima. Izbori u Srbiji, kako sada stvari stoje, takođe neće biti demokratski, jer će opozicija takođe biti isključena iz ravnopravnog učešća, istina ne zabranama, već medijskim monopolom vladajuće stranke. Pseudo-izbori nisu izbori. Pobjede diktatora na takvim izborima nisu rezultat demokratije, već njenog odsustva.

Vašington, 21. oktobra 1993.

KORENI ZLA

Za svakoga ko je imao priliku da redovno posmatra moskovsku televiziju u poslednjih mesec dana, te da prati mnogobrojne nastupe lidera političkih partija Ruske Federacije, nije bilo sumnje da će reformisti - "jeljcinovci" izgubiti izbore. Bilo je, naravno, pitanje - ko će biti glavni dobitnik, ali ne i ko će biti gubitnik na izborima. Politiku Jeljcinove vlade su oštro kritikovali i komunisti Zjuganova, i ekonomist Javljenki, i proslženjcinovska demokratska partija Rusije Nikolaja Travkina i, naravno, Žirinovski.

Branioci Jeljcinove politike su nastupali i arogantno i dosadno, naročito graditelj ekonomske reforme Gajdar. Ni na kakve ekonomske ili političke uspehe nisu se mogli pozvati, a televizijski gledaoci su, verovatno, u njihovoj pozadini i nesvesno videli sliku parlamenta u koji su pucali tenkovi. Barem ja sam stalno video tavku sliku na ekranu.

Poraz Jeljcina se mogao očekivati. Ne i pobjeda Žirinovskog, mada se mora priznati da je u televizijskim nastupima bio najinteresantniji, najživlji i daleko najbolji govornik. Pa ipak, u zemlji Dostojevskog i Tolstoja, da svaki četvrti glasač daje svoj glas za nekoga ko zagovara "plave oči i plavu kosu", to jest rasističke kriterije, za voditelje programa moskovske televizije? Mislim da je time Žirinovski čak izgubio nekoliko miliona glasača, među kojima je, nema sumnje,

bilo i crnokosih ljudi. A dobio nije ništa, jer su ruski nacionalisti ionako glasali za njega.

Poraz Jeljcina je još veći uzme li se u obzir činjenica da i njegov Ustav ne bi dobio podršku na referendumu da taj Ustav nije podržao Žirinovski, računajući, naravno, da će u budućnosti njemu poslužiti bolje nego Jeljcinu. Pa ipak, ogromni izborni uspeh "ruskog šešelja" ni u kom slučaju ne služi kao dokaz da ruski narod ne želi slobodu i demokartiju, već nacionalističko-fašističku imperiju. A evo zašto.

Dva su osnovna izvora današnjeg nezadovoljstva svih onih miliona građana Ruske Federacije koji su glasali za Žirinovskog ili Zjuganova. Prvo, to je jezivi ekonomski položaj, u odnosu na koji doba Brežnjeva izgleda kao obećana zemlja. Skoro trenutno rušenje starog ekonomskog sistema pre nego što je uspostavljen novi, takozvana "šok terapija", nije ni moglo dati drugačije rezultate. Za poslednje tri godine proizvodnja je opala za 40 procenata, a mesečna inflacija dostigla 20 posto. Beda, prosjaci, neverovatan porast kriminala, reket, i novi bogatuni sa mercedesima i poršeima - sve je to pristiglo u Rusiju u roku od 2-3 godine.

Drugi uzrok nezadovoljstva je raspad Saveza čiji su narodi živeli u kakvoj-takvoj zajednici 70 godina. U tom pogledu situacija je potpuno "jugoslovenska". Da bi se otputovalo iz Peterburga za Kaliningrad potrebno je preseći dve druge samostalne države - Belorusiju i Litvaniju, mada su oba grada u sastavu Ruske Federacije. Nacionalizmi skoro svih naroda bivšeg SSSR-a su u opasnom usponu. Ponegde se već vode tipično "jugoslovenske" bitke i ratovi, a sprema se mnogo toga još strašnijeg nego u Jugoslaviji, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog neuporedivo ubojitijeg naoružanja svih strana u sukobu, uključujući i nuklearno. Naravno, 25 miliona Rusa koji su se iznenada našli kao manjine u tuđim zemljama daje svesrdnu podršku upravo Žirinovskom.

Uostalom, kao i izbeglice iz bivših republika, kojih danas u Rusiji ima preko 2 miliona.

I naravno, i u Rusiji, i u svim bivšim republikama na vlasti su uglavnom oni isti partijski birokrati, koji su preko noći od marksista postali gorljivi "nacionalisti". I bilo je čak komično da su u predizbornim polemikama sve partije izuzev komunističke Zjuganova, optuživali jedni druge da su "komunisti i boljševici". "Danas komunisti sede samo u Kremlju - govorio je filmski režiser Govoruhin, jedan od lidera Demokratske partije Rusije - ko bi osim komunista mogao tenkovima da puca na parlament?"

I još uvek samo mali broj ljudi zaista shvata gde je koren sveg ovog današnjeg zla. Na žalost, ni jedna ruska partija nije zastupala takve poglede. Jeljcinovci su opravdavali razbijanje Sovjetskog Saveza i, posredno, nacionalizam. Nacionalisti, kao Žirinovski, govorili su o ponovnom ujedinjenju svih bivših republika pod ruskim nacionalističkim vođstvom. Komunisti su isto bili za ujedinjenje, ali kao i KPJ - Pokret za Jugoslaviju, na starim komunističkim idejama.

A skoro istovremeno sa burnim događajima ove jeseni, u septembarskom 38. broju projeljcinovskog nedeljnika "Novo vreme", štampan je izvanredan članak bivšeg gruzinskog disidenta Tengiza Gudave "Savez koji smo izgubili". U tom članku su do u detalje opisani koreni zla, koje potresa bivše komunističke zemlje. "Moj otac je Gruzin, a majka Ruskinja", piše Gudava. "Rođen sam i odrastao u Gruziji, studirao u Moskvi, sedeo u zatvoru u Tbilisiju, robijao u Permskim logorima... U SSSR-u sam bio 'antisovjet' na Zapadu - 'sovjetski disident'... Ukratko, ja sam po poreklu žsovjetski čovek'. Takvih ljudi iz mešovitih brakova ima 50 ili 60 miliona. To jest, mi smo nacija veća nego mnoge nezavisne republike. Zašto ne bismo proglasili svoju suverenost?"

I dalje: "Netačno je kada se govori da je Sovjetski Savez bio rak rana na telu čovečanstva... Sovjetski Savez je bio organizam bolestan od raka. Taj rak je trebalo odstraniti iz tela /to se nije desilo/, a ne rezati živo telo na komadiće. I Sovjetski Savez nije bio imperija. Bio je feud komunističke mafije, koja skoro da nije nastradala, za razliku od SSSR-a... Odvajanje republika sa neiživljenim komunističkim sistemom je recept za građanski rat... Tačno je pisao Vladimir Bukovski, da nacionalizam nije neprijatelj komunizma, već njegov pomoćnik, jer sprečava ujedinjenje demokratskih snaga... Sovjetski Savez je bio čudovišno društvo, ali ne zato što su narodi živeli zajedno, već zato što su bili pod vlašću čudovišta."

Tu je sve rečeno o raspadu SSSR-a, a i Jugoslavije. Kada ljudi glasaju za nekog ko obećava ujedinjenje, to ne znači da su za imperiju. Kada glasaju protiv "šok terapije" u ekonomiji, to ne znači da su za ropstvo. Oslobođanje od nacionalističke "homogenizacije" jeste - sloboda. Sloboda od gladi je takođe - sloboda. Niko dobrovoljno ne bira ropstvo. Druga je stvar, što je ponekad, kao na primer na ovim ruskim izborima, a verovatno i na srpskim, nedelju dana kasnije, izbor ograničen, a skoro niko ne zastupa onaj jedini program koji može izvesti iz nacionalističkog mračnjaštva.

Vašington, 16. decembra 1993.

O RUSKOJ MAFIJI

U poslednje vreme u ruskoj, evropskoj i američkoj štampi pojavljuju se brojni članci o proširenju delatnosti ruskih kriminalnih organizacija na teritoriju celog sveta. Američka policija koja, odnedavno, saraduje sa ruskom, čak je postavila svog predstavnika u Berlinu, sa zadatkom da prati i sprečava prodiranje ruskih mafijaša u SAD. Planira se i uspostavljanje stalnog oficira za vezu FBI u Moskvi. Nedavno je ruska policija izručila američkoj dvojicu ruskih kriminalaca koji su organizovali milionsku poreznu prevaru na benzinskim stanicama Istočne obale Sjedinjenih Država.

Predstavnici policija zapadnih zemalja podvlače teškoće u borbi sa ruskim mafijašima. Ruski kriminalci postupaju "neuobičajeno", poseduju neverovatnu fantaziju, koriste se svim mogućim najmodernijim tehničkim sredstvima i beskrajno su svirepi u međusobnim obračunima, kao i u tretiranju svojih žrtava. Policija predviđa da će uskoro doći do sukoba ruske mafije i dosadašnjih "tradicionalnih" kriminalnih organizacija Zapadnog sveta koje kontrolišu trgovinu drogom, prostituciju i igračnice.

Sudeći prema pisanju ruske štampe, takav obračun može poprimiti globalne dimenzije. Prema statistici ministarstva unutrašnjih poslova Ruske Federacije objavljenog u "Rosijskije vesti" od 13. aprila ove godine, broj kriminalnih organizacija, za čija postojanja je ruska policija doznala, u

1993. godini se povećao za 30,8 procenata, ili konkretnije - sa 4.532 organizacije u 1992. na 5.691 u 1993. Broj kriminalnih prestupa se u 1993. godini povećao na neverovatne - dve hiljade na sto hiljada stanovnika! Pri tome je neobično važan "kvalitet" prestupa: 1993. je samo u oružanim akcijama ruskih mafijaša, i to samo na teritoriji Ruske Federacije, učestvovalo 11.591 kriminalac, a tom prilikom je ubijeno ili ranjeno više od 500 ljudi. Treba, takođe, imati u vidu da su mafijaši naoružani ne samo pištoljima, puškama i automatima, već i mitraljezima, minobacačima i raketnim oružjem.

Za sve "rusofile" bivše Jugoslavije samo postojanje moćnog ruskog kriminalnog miljea izaziva iznenađenje. Verovatno pojavu ruske mafije i procvat kriminala u Rusiji mnogi tumače kao rezultat "poraza radničke klase u borbi sa kapitalističkim svetom" u vreme vladavine Gorbačova. Međutim, to nije tako. Samo neobično kompleksan odnos građana bivše Jugoslavije prema Sovjetskom Savezu, Rusiji i ruskoj kulturi može donekle objasniti potpuno nepoznavanje istinske Rusije kako u Zagrebu i Ljubljani, tako i u Beogradu i Podgorici. I za to postoje dobri razlozi - politički.

U XIX veku srpska politika je pokušavala da balansira između Beča i Moskve. Paradoksalno ali istinito, u to vreme su u Hrvatskoj proruske simpatije među intelektualcima bile jače nego u Srbiji. Prva knjiga najvećeg ruskog mislioca prošlog stoleća Vladimira Solovjeva je izdata ne u Rusiji nego u Zagrebu, uz finansijsku podršku biskupa Štrosmajera (uzgred rečeno, nedavno je ulica Solovjeva u hrvatskoj prestonici preimenovana). Prva i najbrojnija izdanja Berđajeva su se pojavila prvo u Hrvatskoj, a ne u Srbiji. U Srbiji su čak i takvi pisci ka Tolstoj i Dostojevski "otkrivani" tek posle priznanja na Zapadu, posebno u Francuskoj.

Između dva svetska rata - treba imati u vidu da je čak kapitalistička Amerika priznala SSSR pre prve Jugoslavije -

jugoslovenski "rusofili", komunisti, naravno idealizovali su domovinu radničke klase", kao uostalom i "ibeovci" posle 1948. Zar je moguće bilo od njih očekivati realističku sliku "majčice Rusije"? Tako se desilo, da građani bivše Jugoslavije skoro ništa ne znaju o onom delu ruskog života, koji je "proslavio" Rusiju skoro istovremeno, krajem prošlog veka, kad i velika ruska književnost i ruska muzika. To jest, o ruskom kriminalu, u vreme pred Prvi svetski rat, poznatijem od sicilijanske mafije.

U to vreme su gnezda kriminala u Rusiji bila dva lučka grada: Odesa i Rostov. Ruski kriminalci su ih nazivali "Odesa-mama" i "Rostov-papa" (tata). U literaturi treba imati u vidu da je većina ruskih pisaca smatrala kriminal pojavom izazvanom nepravednim društvenim uređenjem, a Maksim Gorki je čak idealizovao prestupnike, kao u pripovetci "Čelkaš".

Posle tragedije četvorogodišnjeg građanskog rata, kada su Rusiju preplavili milioni mladih kriminalaca - besprizornih, boljševička vlast je zadržala ideološki stav prema kome - samo u buržoaskom društvu kriminal ima "klasno" opravdanje, dok u socijalističkom nema korena, te zato i ne može postojati. Besprizorni su bili prevaspitavani u kolonijama od kojih je jednu opisao Makarenko u Pedagoškoj poemi, a odrasli kriminalci su zatvarani u logore, gde su kao "socijalno bliski" radničkoj klasi često služili za maltretiranje političkih osuđenika.

Tu su se kriminalci delili na "lopove, u zakonu" ("vor u zakone"), to jest one koji se pridržavaju specifičnog kriminalnog "moralnog" kodeksa i odbijaju da rade, i "kučke" ("suki") to jest one koji sarađuju sa vlastima. Kako je i jednih i drugih bilo nekoliko miliona, krvavi rat među njima u zatovima i logorima trajao je godinama, sve do kraja tridesetih, kada je Staljin, zaboravivši na teoriju o "socijalno

bliskim" žrtvama kapitalizma, naredio masovna streljanja "lopova u zakonu". Naravno, u zvaničnoj sovjetskoj literaturi tema kriminala se jedva dodiruje, i jedino islednik-pisac Lav Sejnin objavljuje knjige u kojima se opisuju neki kriminalni slučajevi. Statistike o kriminalu, kao i o prostituciji sve do "glasnosti" Gorbačova dobro su čuvana državna tajna.

Međutim, samo postojanje ogromnog po obimu ruskog kriminalnog miljea je i te kako uticalo na život običnog sveta, na jezik i kulturu. Celi niz savremenih ruskih pisaca je kultivisao "lopovski žargon", a najpoznatiji i najtalentovaniji među njima je Juz Alješkovski. Do sada je i u Rusiji i na Zapadu izdato više od desetak rečnika ruskog kriminalnog žargona. Slobodno se može reći, da je jezik ruskih kriminalaca bogatiji od svih "mafijaških žargona" drugih jezika. Bezbrojne su i pesme kriminalnog sveta, popularne ne samo među kriminalcima.

Sada je Moskva postala jedan od najopasnijih gradova na svetu i u mnogome podseća na Čikago dvadesetih godina. Međutim, ljudi zaboravljaju da se to već jednom desilo. Naime, posle smrti Staljina, 27. marta 1953. proglašena je takozvana "amnestija Vorošilova", kada je iz logora pušteno nekoliko stotina hiljada kriminalaca (ne i političkih zatvorenika), koji su za neko vreme preplavile velike gradove. Uskoro ih je Hruščov opet pohapsio.

I na kraju, crtica kao islustracija naravi ruskih kriminalaca. U logorima, kada nije bilo drugih "Vrednosti" koje su mogle služiti kao ulog za kockanje, kriminalci su se kockali ili za ubistvo (onaj ko izgubi morao je da ubije bilo kog zatvorenika po izboru pobjednika), ili za prst, ili čak oko (onom ko izgubi odsecan je prst ili izbijano oko). Takav, tipično ruski "maksimalistički" mentalitet ruske mafije zaista predstavlja veliki izazov ostalim mafijama na planeti.

U Vašingtonu, 19. maja 1994.

NI PRVI MNOGOPARTIJSKI IZBORI, NI NAJSLOBODNIJI

Beogradska štampa stiže u Ameriku sa zakašnjenjem. To je naročito slučaj sa časopisima koji se šalju poštom. Dnevni listovi, preštampani u Nemačkoj, stižu relativno brzo, ali i reagovati na dnevnu štampu, koja je danas puna neverovatnih besmislica i netačnosti čak i kada je reč o politički irelevantnim temama, jednostavno nema smisla. Pa ipak je čudno kako je u roku od nekoliko godina kultura pisane reči tako nisko pala. Ne samo u Jugoslaviji. Isto to se lako uočava i u Rusiji. Tačno je da više nema cenzure i dirigovanog jednogumlja, ali je zajedno sa njime, iz nepoznatih razloga, isparila i kultura pisane reči.

Ne radi se tu samo o legalizaciji psovki i vašarskih "polemika" iz parlamenta. U ruskoj Dumi u tom pogledu situacija nije ništa bolja nego u srpskoj Skupštini. Radi se jednostavno o totalnoj neodgovornosti, odsustvu želje ili napora da se provere činjenice, neki čudni "voluntarizam", kada se ideja celog članka razvija na osnovu netačnih informacija ili elementarnog nepoznavanja tematike o kojoj se piše. Recimo, u "Nedeljnoj Borbi" od 2-3. aprila u odseku "Polemika" u članku dr Milana Popovića "Pravo, sila, istorija" čitamo o idejama o samoopredeljenju naroda V. Vilsona i V. Iljića. Ako sam i brzo pogodio da je reč o američkom predsedniku Vudro Vilsonu, moram priznati da mi je trebalo vremena da shvatim ko je taj. V. Iljić. Pisac članka je očito

imao u vidu Vladimira Lenjina, čije prezime je bilo Uljanov, a tek otac mu se zvao Ilija. Može se reći da je to sitnica, međutim, takvim greškama danas obiluje štampa postkomunističkih zemalja.

I, na žalost, ne samo dnevna štampa. Razlika je u tome što se u dnevnoj štampi pad kulture pisane reči lakše i brže primećuje, kao u onom ruskom vicu o "letnjim i zimskim budalama". Suština vica je u tome što je zimi čovek, barem u Rusiji, temeljito obučen i umotan, te kad uđe u kuću, skida šubaru, rukavice, odmotava šal, svlači kaput i valjenke i tek tada se može uočiti da se radi o budali (ako je posetilac budala). Leti je to smesta vidljivo.

Slično stoji stvar sa našim današnjim časopisima, kod kojih se pad kulture pisane reči ne uočava na prvi pogled. Ako je skoro celokupna dnevna štampa, i to ne samo u Istočnoj Evropi, decembarske izbore u Rusiji proglašavala za prve slobodne višepartijske izbore u ruskoj istoriji, to je još i razumljivo. Samo veoma ugledni i ozbiljni dnevni listovi u svetu pre ovakvih tvrdnji konsultuju istoričare i druge stručnjake. Kada se takve tvrdnje iznose u ozbiljnim nedeljnicima ili mesečnim časopisima, to je zaista razlog za duboku zabimutost.

Takođe slučaj je bio sa svim nedeljnicima i časopisima iz Jugoslavije koji su mi, sa zakašnjenjem, dopali do ruku. Najdrastičniji primer je, inače veoma ozbiljan i intelektualno nezavisan mesečnik Građanskog saveza "Republika". U januarskom broju tog časopisa za ovu godinu naštampan je članak Vladimira Vereša o decembarskim izborima u Rusiji pod naslovom "Neizbežni rizik demokratije" u kojem se crno na belo tvrdi ovo:

"Prilikom ocenjivanja upravo održanih izbora u Rusiji često se gubi iz vida činjenica da se radi ne samo o prvim slobodnim post-komunističkim izborima već i prvim demokratskim višepartijskim izborima u ruskoj istoriji uopšte."

Za svakoga ko je upoznat sa novijom ruskom istorijom ne samo na osnovu staljinskog Kratkog kursa SKP(b) takva tvrdnja je ne samo netačna već i totalno besmislena. Taj građanski rat je u Rusiji upravo i započeo posle rasterivanja od strane boljševika Ustavotvorne skupštine izabrane na apsolutno slobodnim višepartijskim izborima održanim - kakvog li paradoksa! - već posle Lenjinovog Oktobarskog puča. A i ti izbori nisu bili prvi u ruskoj istoriji.

Celo razdoblje između prve revolucije iz 1905. i druge - Februarske 1917. u istoriji Rusije se uobičajeno naziva dumskim periodom, zato što je u to vreme postojala Duma birana na višepartijskim izborima. Naravno, predrevolucionarna Duma nije pretvorila samodržavnu Rusiju u ustavnu monarhiju, iz prostog razloga što su prerogative Dume bile ograničene. Istorija dumskog perioda Rusije je okarakterisana upravo borbom Dume za pravo formiranja i obaranja vlade, a ne samo prihvatanja ili odbijanja predloga budžeta i relativno ograničene zakonodavne delatnosti: Uprkos neuspehu da se Duma pretvori u pravi parlament i uprkos tome što su izbori u sva 4 saziva Dume bili mnogostepeni i ograničeni izvesnim imovinskim i teritorijalnim cenzusima, izbori su bili slobodni, političke organizacije su legalno delovale i štampa je bila ne manje slobodna nego u Evropi. Dovoljno je napomenuti da su u sva 4 saziva Dume bili birani Socijal-demokrati i da je čak Lenjinova "Pravda" izlazila slobodno u Moskvi od 1912. godine.

Izbore za Dumu prvog saziva 1906. boljševici su bojkotali. Ocenili su da je car pod pritiskom revolucije 1905. pošao na izvesne ustupke, ali da će legalizacija političke borbe neizbežno odvesti mase u stranu od revolucije, ka kojoj su boljševici stremili. Tako je u prvom sazivu Dume postojala socijal-demokratska frakcija sastavljena samo od menjševika. Na izborima za drugi saziv Dume 1907. učestvo-

vali su i boljševici, te je socijal-demokratska frakcija imala 65 članova - menjševika i boljševika, što nije bilo malo ako se uzme u obzir da je članova Dume bilo svega 524.

Interesantno je napomenuti da su i tada, kao i sada, poslanici Dume kritikovali izvršnu vlast i ministra inostranih poslova za "neuspešnu politiku o odnosu na Bosnu" (posle Austrougarske aneksije). Takođe valja napomenuti da novi ruski Ustav daje predsedniku Rusije skoro isto takva velika ovlašćenja u odnosu na Dumu kakva je imao Nikolaj Drugi. Gornji dom tadašnje Dume se zvao Državni savet i imao je veoma sličnu funkciju kao današnji gornji dom - Savet Federacije.

Nakon obaranja carizma u februaru 1917. Duma je formirala Privremenu vladu, koja je imala zadatak da organizuje izbore za ustavotvornu skupštinu. Privremena vlada, na čelu sa "eserom" - socijal-revolucionarnom Aleksandrom Kerenskim odlagala je izbore sve do jeseni 1917, kada su u oktobru boljševici izvršili puč u Petrogradu i preuzeli vlast. Mada je Lenjin nakon toga želeo da izbegne bilo kakve izbore, nije su usudio da ih blokira, uzevši u obzir da su boljševici opravdavali rušenje Privremene vlade demagoškom tvrdnjom da to rade radi sprovođenja izbora, koje je Kerenski odlagao do u beskraj.

Na izborima 25. novembra 1917. od 707 poslanika Ustavotvorne skupštine apsolutnu većinu su dobili "eseri", to jest partija socijal-revolucionara - 370 poslaničkih mesta. Boljševici su dobili 175, "levi eseri" - 40, menjševici 16 i tako dalje. To je, naravno, bio razlog zašto je Lenjin rasterao Ustavotvornu skupštinu u noći sa 5. na 6. januar 1918. posle prvog dana zasedanja skupštine. Reči komandanta obezbeđenja skupštine, boljševika, mornara Baltičke flote Železnjaka postale su istorijske: "Razilazite se - straža je umorna!" Upravo tada je radnička klasa, kao i svi ostali

građani Rusije, izgubila bitku sa samodržavljem, istina novim samodržavljem, mnogostruko opasnijim od prethodnog. Zbog rasterivanja Ustavotvorne sjkupštine protiv Lenjina je istupila skoro cela evropska socijal-demokratija, pa je čak Roza Luksemburg napisala polemičku, u odnosu na Lenjina, knjigu o ruskoj revoluciji. Lenjin se branio time da biračko telo nije bilo svestno promena koje su se desile u Rusiji samom činjenicom osvajanja vlasti od strane boljševika u Oktobru 1917, te da zato izbori, mada slobodni, ne reprezentuju prave interese proleterijata i seljaštva.

Boljševici nisu nameravali da dele vlast s bilo kime, te su čak svoje jedine saveznike u oktobarskom puču - "leve esere" već u leto 1918. izbacili iz vlade i počeli da hapse. O drugim partijama da i ne govorimo. Grupice delegata rasurene Ustavotvorne skupštine su u proleće i leto 1918. počele formirati komitete za borbu sa boljševicima, takozvane "Komuče" (Komitet Ucreditelnog sobranija) i građanski rat je počeo. Čime se sve to završilo - znamo. Međutim, zaboravljati kako je došlo do sedamdesetogodišnje diktature u Rusiji, i pisati o tome da su, navodno, decembarski izbori prošle godine bili - "prvi slobodni višepartijski izbori u istoriji Rusije" jednostavno je opasno, kao što je opasna svaka laž ili poštena zabluda.

Vašington, 28. aprila 1994.

IZVINJENJE "REPUBLICI" (za rubriku "Polemike" Nedeljne Borbe)

U"Nedeljnoj Borbi" od 21-22. maja glavni urednik časopisa "Republika" Ljubiša Rajić i autor članka o ruskim izborima prošlog decembra, štampanog u tom časopisu, Vladimir Vereš, osporili su neke moje tvrdnje iznete nekoliko nedelja ranije u članku Grešiti je opasno ("Nedeljna Borba 30.IV - 3.V.). U stvari taj naslov nije bio moj, moj je glasio "Ni prvi mnogopartijski izbori, niti najslobodniji", međutim, i urednički naslov je potpuno ispravan.

Urednik "Republike" mi potpuno ispravno zamera da sam pogrešio napisavši da je časopis mesečnik, dok je u stvari - petnaestodnevnik, te da nije organ Građanskog saveza niti bilo koje druge stranke. Pogrešio sam zato što časopis dobijam s mene na uštap, poštom, sa ogromnim zakašnjenjem (beskrajno sam zahvalan redakciji na pošiljkama), te mi se učinilo da je mesečnik, a članovi redakcijskog kolegijuma koje poznajem su istovremeno članovi Građanskog saveza. Otuda moja, slažem se, neoprostiva zabluda.

Što se pak tiče primedbi Vladimira Vereša, i tu opet moram da priznam svoju krivicu, ali ne u fotografiji koju Vereš osporava, već zbog, kako konstatuje Vereš - "uvredljivog i grubog tona". Da, priznajem, previše emocionalno sam reagovao, ali ne samo na njegov članak, mada zaista smatram opasnim čak i nesvesno ponavljanje poluvekovnih propagandnih komunističkih klišeja.

A evo zašto: napisati, kako je Vereš napisao, da su prošlogodišnji decembarški izbori bili "prvi slobodni i demokratski višepartijski izbori u ruskoj istoriji uopšte" znači indirektno podržavati osnovni komunistički mit koji se sedam decenija svim sredstvima masovne komunikacije, školskim sistemom i ideološkom propagandom utuvljavao u glave ljudi, koji su imali tu nesreću da se rode u zemljama "realnog socijalizma". Taj mit je prihvatila i površna zapadna štampa, a da i ne govorimo o zapadnoj "levičarskoj inteligenciji".

Osnovni stub-nosač toga mita je ovaj: tvrdnja (lažna, naravno), da su boljševici predvođeni Lenjinom oborili carizam i rusko samodržavlje. Oni su, u stvari, oborili Privremenu vladu u kojoj su dominirali socijalisti, te rasterali zaista slobodno izabranu u novembru 1917. a ne 1918., kako piše Vereš, Ustavotvornu skupštinu. U obaranju Cara Nikolaja II boljševici nikako nisu učestvovali, i većina boljševičkih vođa na čelu sa Lenjinom u vreme pada carizma živela je već više od decenije u emigraciji u Švajcarskoj. Naravno, ako su prošlogodišnji izbori bili zaista prvi slobodni ruski izbori, tada boljševički mit ima osnova. To je upravo razlog zašto su se izbori za ustavotvornu skupštinu, koje su boljševici izgubili, mada su već oktobarskim oružanim pučem (u kojem je poginulo 9 - slovima: devet - ljudi), osvojili vlast, u komunističkoj propagandi većito prećutkivali.

Ni najmanje namere nisam imao da idelizujem dumski period ruske istorije (1906-1917.) i u kratkom osvrtu na Dumu, u članku koji je izazvao repliku Vereša, sažeo sam upravo ono što je Vladimir Vereš mnogo šire izložio u svom odgovoru u "Borbi". Da je kojom srećom Duma zaista postala parlament, a Rusija ustavna država, boljševicima, jedinoj partiji koja se već u svom programu zalagala za uvođenje diktature (navodno "proleterijata"), nikada ne bi uspeo da pri-grabe vlast.

Veliko je pitanje - koji su izbori bili više demokratski i slobodni, oni iz novembra 1917, ili iz decembra 1993. I jedni i drugi su održani u "specijalnim okolnostima". Novembra 1917. - tri nedelje nakon boljševičkog puča, a decembra 1993. - dva meseca nakon Jeljcinovog artiljerijskog razaranja parlamenta u Moskvi. Ja smatram da su oni izbori iz 1917. bili daleko demokratskiji i sa manje izbornih prevara nego ovi danas. U svakom slučaju je tvrdnja Vladimira Vereša, da se radilo o prvim demokratskim izborima u Rusiji netačna, mada je on u pravu kritikujući moju neadekvatno oštru reakciju.

U svoje opravdanje mogu samo da kažem to, da uprkos padu komunističke diktature, mnogi mitovi, stvoreni za opravdanje te diktature, još uvek žive i na Istoku i na Zapadu. To je ono što izaziva zabirnutost i emocionalnu reakciju. Setimo se da je tek pre desetak godina UNESCO proslavljao "godinu velikog humaniste V.I. Lenjina". Zahvaljujući rapidnom padu kulturnog nivoa javne i štampane reči u skoro svim bivšim komunističkim zemljama, dešava se čak i to, da se komunistički mitovi ponavljaju čak i u daleko primitivnijoj formi od one iz vremena pre pada Berlinskog zida.

Još je živ mit o tome da predrevolucionarnu Rusiju najbolje simbolizuju burlaci sa Volge, ovekovečeni na slici Rjepina. Ako se burlaci uporede sa kolhoznim traktorima, naravno da komunizam predstavlja napredak. Međutim, takva slika Rusije ima isto toliko veze sa stvarnošću koliko i opis buržoaskog društva pre pobede "engleskog socijalizma" u romanu Orvela "1984". Kapitalisti su, navodno, imali "pravo prve bračne noći" sa proleterkama. Ko danas zna o tome da su prvi veliki višemotorni avioni bili konstruisani i poleteli upravo u Rusiju pred i za vreme Prvog svetskog rata?

Još uvek se ponegde naiđe na mit o tome da je antiboljševički ustanak Kronštatskih mornara 1921. bio "kontrarevolucionaran". Opet se može, na primer, pročitati kako je Staljin svojim čistkama krajem tridesetih godina oslobodio Rusiju "pete kolone" koja je postojala u svim zemljama koje je Hitler osvajao. Pri tome se potpuno zaboravlja na nešto mnogo gore - na postojanje milionske ruske armije generala Vlasova, koja je, čak i na strani Hitlera, bila spremna da se bori protiv staljinizma, fenomen, koji se nikada ranije u istoriji Rusije nije desio. O brojnim neruskim narodima SSSR-a, koji su prihvatili nacistički Vermaht kao oslobodioca, da i ne govorimo.

A stalno prisutni mit o tome da je Hitler demokratskim putem izabran za diktatora? Zar je neophodno bezbroj puta ponavljati da je Hitlerova NSDAP - Nacional-socijalistička nemačka radnička partija dobila manje od trećine glasova na izborima posle kojih je Hitler postao kancelar u koalicionoj vladi, te da je tek nakon toga izvršio državni udar i uveo diktaturu svoje stranke iskoristivši (ili sam organizovavši) paljevinu Rajhstaga.

U poređenju sa ponavljanjima takvih opasnih mitova zaista deluju bezazleno tvrdnje, kao što je ta da je Napoleon bio "Hitler XIX veka" zato što je "spalio Moskvu" ("Nedeljna Borba" 30.IV - 1.V), mada bi logično bilo da i srednjoškolci znaju da su Moskvu spalili Rusi u povlačenju, da je Napoleon ne bi mogao iskoristiti za zimovanje svoje vojske. I već sasvim oprostivo izgleda pominjanje Lenjina kao V.Iliča ("Nedeljna Borba" 2-3. aprila), što je potpuno isto kao napisati da se autor romana *Zločin i kazna* zove F.Mihajlovič, a Rata i mira L.Nikolajevič.

Upravo u časopisu "Republika" ima najmanje takvih "kulturnih padova" i velika stvar bi bila da ih uopšte nema.

Vašington, 26. maj 1994.

ŠOK TERAPIJA NA RUSKI I AMERIČKI NAČIN

Jedan od najopasnijih mitova našeg veka je mit o stručnjacima. Zahvaljujući širokom razvoju nauke i tehnologije, specijalizacija u svim sferama intelektualne i društvene delatnosti je dostigla takav nivo da često samo uski krug stručnjaka može međusobno raspravljati o bitnim problemima svoje delatnosti. Neupućeni jednostavno neće razumeti jezik kojim se rasprave vode. Tu leži koren iz koga izrasta moderni mit o stručnjacima. Stručnjak, za razliku od nas laika, razume i služi se jezikom određene nauke ili delatnosti. Iz toga se izvlači zaključak da stručnjak dobro razume i sam problem kojim se nauka bavi. Međutim, taj zaključak je apsolutno neopravdan. Kao što je neopravdan i zaključak da samo stručnjak može razumeti problem. Ne postoji na svetu toliko složen problem koji ne bi bilo moguće - u osnovnim crtama - izložiti svima razumljivim jezikom. Stručnost, nauka - to je samo pitanje jezika.

Jedna od bitnih karakteristika "čoveka mase" našeg doba je poverenje, ili čak slepa vera u stručnjake. Ko u naše vreme ima hrabrosti da ne prihvati dijagnozu i uputstvo za lečenje ili operaciju lekara specijaliste, naoružanog svim mogućim aparatima i analizama, i da sledi ničim zagarantovani unutrašnji osećaj - šta treba uraditi da bi se ozdravilo? To isto važi ne samo za lekare već za sve struke i profesije. Kako je

moguće nemati poverenja u savet pravnika, ekonomiste, psihologa? Ta oni su stručnjaci i znaju kako se rešava problem!

Međutim, tačno je samo to da što je struka udaljenija od najvažnijih problema našeg života - to je lakše osloniti se na stručnjake. U građevinarstvu, na primer, u poljoprivredi, ili u proizvodnji plastičnih kesica ili modernih aviona, moguće je skoro u potpunosti osloniti se na stručnjake što se tiče ishrane, rada, odmora, druženja, ljubavi, i uopšte, načina života - e, tu je već teže. Svaki čovek ipak sam ponajbolje oseća šta mu šteti a šta koristi, ma šta stručnjaci govorili, i poverenje u savet stručnjaka je prečesto simptom gluposti. Najveći problemi nastaju kada je reč o medicini. S jedne strane - radi se o najličnijem, svom telu, a sa druge strane - postoje specijalisti za svaki delić tog istog tela, koji daleko bolje od nas znaju šta treba činiti. I, što je najglavnije, sa psihološke tačke gledišta, kao da specijalisti preuzimaju na sebe našu odgovornost i nas na taj način oslobađaju.

Kada su pre nekoliko godina američka osiguravajuća društva počela zahtevati od svojih klijenata da pre teže ili skuplje operacije obavezno pribave mišljenje dvojice, a ne samo jednog lekara, jedan od stubova modernog društva - mit o stručnjacima - opasno se uzdrmao. Ispostavilo se da se, osim u najjednostavnijim slučajevima, preporuke specijalista radikalno razlikuju i opet je bolesnik sam morao rešavati, na sopstvenu odgovornost - kom specijalisti da se prikloni. Ništa strašnije za "čoveka mase" od svesti o ličnoj odgovornosti, i to za ono najvažnije, za svoje zdravlje i život.. Mnoge je takva situacija naterala da sami nauče "jezik" medicinske nauke, i da sami postanu "specijalisti".

Ista je situacija i u ekonomskoj sferi. Ma koliko da ekonomska nauka, prepuna statistika i matematičkih metoda, izgleda "objektivnom", retko je naći dva ekonomska stručnjaka koji se u svemu slažu. I u ekonomici, kao i u politici,

postoje razne "škole" i partije. Sam po sebi uspeh ekonomskih reformi umnogome zavisi od apsolutno nepredvidljive reakcije miliona ljudi, i nije tako teško složiti se sa nekim ekonomskim stručnjacima koji tvrde da je i u njihovoj delatnosti intuicija najvažnija. I samo sveopšta specijalizacija svih znanja i delatnosti u našem veku, i, ponekad, čak svesna tendencija ekonomskih stručnjaka, zainteresovanih za održanje "mita o specijalistima", onemogućava milionima da jasno shvate - šta je to "šok terapija" za postkomunističke zemlje na kojoj insistira zapad, i gde se kriju osnovni problemi prelaska sa planske na tržišnu privredu.

A te probleme u stvari i nije teško razumeti, ako se prevedu sa "specijalističkog" na običan jezik. Do koje mere planska privreda može biti neracionalna lakše je razumeti na jednom drastičnom primeru, nego izučavajući brojne radove ekonomista. Negde 1986. ili 1987. godine, na samom početku Perestrojke, u sovjetskoj štampi je promaklo nekoliko članaka o čudovišnom događaju u sovjetskoj ekonomici vezanom za ribarstvo na Dalekom Istoku. Te godine se ribarska flota na Ohotskom moru u vreme sezone ribolova našla u neuobičajenoj situaciji: dva prateća broda-prerađivača ribe u konzerve pokvarila su se i vratila u Vladivostok. Ribarski brodovi su ribu lovili, stavljali u zamrzivače, a brodova-prerađivača na koje su morali s vremena na vreme istovarivati ulov nije bilo na vidiku. A plan se morao ispuniti. Ribarski brodovi su potpadali pod Ministarstvo ribarstva, a brodovi-prerađivači pod Ministarstvo prehrambene industrije. Neispunjenje plana ulova ribe je označavalo "minimalac" umesto normalnih plata i premija, zadržku u karijeri od kapetana ribarskog broda pa sve do ministra ribarstva. Zato su kapetani brodova doneli odluku sa kojom se (prećutno ili glasno, iz štampe nije bilo sasvim jasno) složilo Ministarstvo u Moskvi: nastaviti sa ribolovom kao da se ništa specijalno

nije desilo, a smrznutu ribu s vremena na vreme izbacivati u more.

Dakle, neverovatna ekonomska delatnost: lov i prerada žive u mrtvu ribu, koja se zatim baca u more. Mešutim, plan ribarske flote je bio ispunjen. Ministarstvo prehrambene industrije nije ispunilo plan. I da nije počelo liberalno doba Gorbačova, skandal ne bi ni pukao. Najstrašnije je to što je delatnost ribarske flote u okvirima komandno-planske privrede bila potpuno racionalna. Po oceni - verovatno tačnoj - birokrata u Moskvi, manje je bilo štete od besmislenog uništenja nekoliko stotina tona veoma vredne ribe, nego dozvola nekom odgovornom na nižem birokratskom nivou da iz bilo kakvih razloga odluči da se plan ne mora ispuniti. To bi tek vodilo haosu.

Treba uzeti u obzir da je cela ogromna sovjetska industrija, kao uostalom i poljoprivreda i uopšte sve živo potpadalo pod detaljno razrađeni plan: koliko čega proizvesti, šta zasejati, kome isporučiti, i tako dalje. Na isti način su određivane i cene od strane Centralne državne komisije za cene. U stvari, koliko šta realno vredi nije znao niko, osim kad se radilo o većnom pratiocu planske ekonomije - crnoj berzi. Fabrike su proizvodile robu po planu, i često se dešavalo da višegodišnja proizvodnja leži na skladištima jer je niko zbog lošeg kvaliteta neće. Najmanje trećina celokupne žetve i uroda je propadala na poljima ili na putu za magacine dok je država istovremeno uvozila američko žito. Rublja je u odnosu na dolar bila veštački održavana, i samo je na crnoj berzi vredela hiljadu puta manje.

Ideja američkih ekonomista o "šok terapiji" sastojala se u tome da se jednim ubrzanim procesom razbiju ostaci komandno-planske privrede i pređe na tržišnu privredu, u kojoj potražnja, (to jest potrošači) određuju cenu. Odatle zahtev Međunarodnog monetarnog fonda za liberalizaciju

cena. Mislilo se, ako cene određuje ne neki državni komitet već samo proizvođač na osnovu potražnje, samo tržište će brzo napraviti selekciju između perspektivnih i "gubitaša", i ekonomika će da stane na zdrave temelje.

Zamisao je propala iz dva razloga: sovjetska privreda je bila toliko centralizovana, da su brojne industrije građene u "jedinici" (da se ne bi "duplirala" proizvodnja). Na primer, u celom SSSR-u je postojala samo jedna fabrika filtera za cigarete (ostala je izvan Rusije, na Kavkazu). Sve u svemu, oko 60 posto industrije je na takav način monopolisano, a da ne govorimo o tome da ni okakvoj ozbiljnoj privatizaciji industrije za sada nema reči. Oslobođanje cena pri monopolu proizvodnje je vodilo ne ka porastu proizvodnje da bi se ostvario profit, već porastu cena i padu proizvodnje, jer se isti profit mogao ostvariti i sa manjom proizvodnjom. Onaj manji nemonopolistički deo industrije i poljoprivrede bili su uvučeni u vrtlog porasta cena, a država, da bi kako tako sprečila potpuni kolaps velikih delova industrije i poljoprivrede, počela je da nekontrolisano štampa novac i srlja ka hiperinflaciji.

Drugi razlog je - odsustvo velike i ozbiljne finansijske podrške Zapada, koja bi bila namenjena ne održanju bivših sovjetskih gigantskih kombinata "gubitaša", kako je često, mada ne i uvek, danas slučaj, već stvaranju zaštitne socijalne mreže koja bi pomogla stotinama miliona ljudi da relativno bezbolno prežive godine transformacije komandno-planske u normalnu ekonomiku. Mada bi samo mali deo uštede koji Zapad ostvaruje time što ne mora više da ulaže grдне pare u svoju odbranu bio dovoljan za stvaranje novog maršalovog plana i podršku ekonomskoj transformaciji Rusije i ostalih zemalja Istočne Evrope. Zapad, praktički, pruža Rusiji samo simboličnu pomoć.

Rezultat toga je bio "ruski šok" - uspeh Žirinovskog na izborima. Jednom je Demokratski svet ostavio bez realne podrške i nade pokušaj građana demokratije u Vajmarskoj Nemačkoj, i Nemačka je eksplodirala u hitlerizmu. Da li će Zapad na vreme shvatiti da će neuporedivo više koštati neminovni sukob sa "posle Vajmarskom" Rusijom nego bilo koliko velika današnja žrtva? Odnos Zapada prema jugoslovenskoj krizi ne daje za to mnogo nade.

Vašington, 1. februara 1994.

BOL I SRAMOTA

Kada je ubijen Robert Kenedi, posle pobede u Kaliforniji na izborima za kandidata Demokratske partije za predsedničke izbore 1968, jedna od velikih televizijskih mreža je nekoliko sati preko cele Amerike emitovala samo jednu reč "Shame" - "Sramota", na praznom ekranu. I bilo je sramotno: prvo - ubistvo predsednika Džona Kenedija, pa crnačkog lidera Martina Lutera Kinga, pa najzad Roberta Kenedija, kandidata sa najviše izgleda na predsedničkim izborima. I sve to u roku od 5 godina.

Posmatrajući ovih dana na svim mogućim televizijskim kanalima reportaže iz Jugoslavije, listajući jugoslovensku štampu do koje se ne tako često u Vašingtonu može doći, čitajući komentare zapadne a i sovjetske štampe, teško mi je oteti se utisku, da bi ocena onog što se danas događa u zemlji u kojoj sam se rodio, najadekvatnije bila izražena takođe rečju - "sramota". I mada nemam nekih ozbiljnih razloga da lično osećam krivicu zbog onog što se dešava u Jugoslaviji, ipak, paradoksalno, svaki put kada ovih dana javno istupam govoreći o jugoslovenskoj krizi na pres-konferencijama, radiju i televiziji, ne mogu se osloboditi čudnog osećaja da sam u ono sramotno što se danas dešava na Balkanu, i što celi svet jasno vidi - upleten i ja lično, to jest, da zaista ima razloga zbog kojih treba da se sramim. I protiv tog osećaja nema pomoći.

Nekada mi se činila malo razumljivom činjenica da je slavni evropski pisac, Austrijanac Štefan Cvajg zajedno sa ženom izvršio samoubistvo u emigraciji u Brazilu, zbog bola izazvanog totalnim evropskim padom u mrak i ništavilo nacizma. Desilo se to početkom 1942. godine kada je Hitler bio na vrhuncu svoje moći, kada se nigde nije naziralo ni najmanje svetlo i kada se činilo da je samo pitanje dana kada će otpor Sovjetske Rusije i Engleske biti slomljen. Uprkos tome, godinama sam mislio da su ipak morali postojati neki ličniji i konkretniji razlozi za samoubistvo Cvajgovih od vojno-političkih događaja na drugom kontinentu. Tek sada sam shvatio da u stvari i takvi daleki događaji mogu biti i te kako lični.

Već 13 godina živim u zemlji u kojoj je zakonski kažnjivo čak i indirektno postaviti pitanje nacionalne, rasne ili religijske pripadnosti kandidatu pri zapošljavanju, kod iznajmljivanja stana i uopšte u bilo kojoj sferi javnog života. Ponavljam: zabranjeno je čak i pitati kojoj naciji ili etničkoj grupi pripadaš. I kazne za narušavanje tog "ustavnog amandmana o jednakim pravima" su drastične. I to je tako u najrazvijenijoj zapadnoj demokratiji, koja u ekonomsko-tehničkom planu živi barem jedno stoleće ispred istočne Evrope, uključujući i Jugoslaviju. Ljudi ovde gube visoke položaje u društvu zbog ponekad nevine primedbe na račun neke rase ili etničke grupe. I to je razumljivo: u mnogonacionalnom, mnogorasnom društvu nema ništa opasnije od neravnopravnosti na bilo kojoj osnovi (rasnoj, nacionalnoj, religioznoj itd.) i raspirivanja odbojnosti i mržnje prema bilo kojoj etničkoj grupi.

U demokratskoj Americi bi bila nezamisliva današnja štampa kako iz Beograda, tako i iz Zagreba i Ljubljane, bilo zvanična, bilo opoziciona. Duboko sam uveren u to, da kad bi zapadna javnost zaista bila široko upoznata sa svim onim

čisto nacističkim potezima vlasti u skoro svim jugoslovenskim republikama, odnos prema Jugoslaviji, i one, istina, podejljene simpatije prema sukobljenim stranama, doživele bi radikalnu promenu. Ovde se, naime, veoma malo zna o, na primer, regrutovanju republičkih policija po nacionalnom kriteriju, zabrani prodaje zemlje i nekretnina u zavisnosti od nacije prodavca ili kupca, miniranju vikendica i uništavanju dućana, restorana i imovine takođe po nacionalnoj pripadnosti vlasnika, otpuštanju sa posla po istom principu i tako dalje. Prečesto se, na žalost, nacionalističko divljanje, izdaleka ne primećuje. Crvena zvezda na kapama tenkista JNA totalno dezinformiše javnost o kakvom se sukobu radi.

Pa ipak, ima nade da će svet ranije ili kasnije shvatiti da je sramna bolest koja je zahvatila većinu naroda Jugoslavije (ili čak sve), a preti da zahvati i druge narode duhovno oslabljene dugogodišnjim iskustvom "realnog socijalizma", - bolest nacionalizma, a ne simptom teškog rađanja novih demokratija. U Sjedinjenim Državama nacionalizam često upoređuju sa rakom nacije. Bolest ili ne, jasno je jedno: nacionalizam, nacionalna država, neprijatelj je demokratije. Osnova demokratije je ravnopravnost svake ličnosti pred zakonom, bez obzira na etničku pripadnost. Stvaranje nacionalnih država je ozakonjenje etničke segregacije, odbijanje pluralizma. Hrvatska u kojoj bi Srbi imali potpuno jednaka prava kao i Hrvati bila bi jednostavno demokratska država, a ne nacionalna. Isto bi bilo kad bi u Srbiji Albanci imali potpuno ista prava kao i Srbi. Ali u tom slučaju ne bi bilo ni nacionalnih država, a ni razloga ni uzroka za ovu sramnu i bolnu krizu, a možda uskoro i agoniju balkanskih naroda.

Otrprike u isto vreme kad i Stefan Cvajg, u SAD je iz Evrope emigrirao veliki italijanski fizičar Enriko Fermi. Objasnjavajući razloge za emigraciju, govorio je: "Dosta mi je

revolucija i kontrarevolucija, okupacija i oslobođenja, represija i pokreta otpora. Hoću najzad da živim normalno". Po mom mišljenju, još uvek ima nade da umesto sramne agonije nacionalističkog građanskog rata razumni ljudi uzmu stvari u svoje ruke i pokušaju izvesti narode Jugoslavije na put ka normalnom životu. Jer nema ništa strašnije od međuetničkog građanskog rata. U poređenju sa takvim ratom - i vojna diktatura je manje zlo, tim više, što nakon građanskih ratova ne dolazi demokratija već diktatura, ojačana ekonomskom bedom, a susedi druge nacije će i dalje biti gde su sada, jer svet danas više neće dopustiti novi genocid.

Vašington, 11. jula 1991.

PARADOKSI ANTIRATNOG POKRETA

U intervjuu, koji je nedavno uzvitlao toliko prašine, Dobrica Ćosić je između ostalog primetio da je u ovom trenutku "pacifistička retorika besmislena". I zaista, i ne samo u ovom trenutku, bilo kakve reči ne mogu stvoriti branu međuplemenskom ratu, nikakvi govori ni napisi ne mogu zaustaviti naoružane fanatike spremne da ubijaju i ginu. Za "svoju naciju", naravno. Reč se ne može suprotstaviti organizovanoj mržnji. Nikakvi razumni argumenti neće lišiti vlasti nacionalističke lidere koji, i to s pravom, jedino u raspirivanju međunacionalnih sukoba vide šansu za očuvanje i učvršćenje svoje vlasti.

U stvari, Ćosić samo ponavlja onu kritiku pacifizma koja je rođena kad i sam pacifizam, sredinom 19 veka. Rečima i nenasilnim otporom nije moguće zaustaviti bilo koju armiju. Suprotstaviti se, pak, izazivačima rata silom, znači prihvatiti rat, to jest upravo ono protiv čega se želi boriti. To je, kako se od dana rađanja pacifističkog pokreta podvlačilo, unutrašnja kontradikcija svakog pacifizma.

Lenjin je zacrtao boljševički prilaz antiratnom pokretu ovim rečima: "Socijalisti su uvek osuđivali ratove među narodima kao varvarstvo i zverstvo. Ali naš odnos prema ratu je principijelno drugačiji nego kod buržoaskih pacifista. Mi razlikujemo ratove pravedne i nepravedne, oslobodilačke i imperijalističke. Prve podržavamo, protiv drugih vodimo

odlučnu borbu. Pacifisti, osuđujući svaki rat, odriču zakonitost pravednih, oslobodilačkih ratova. Oni bi hteli da uklone posledicu bez uklanjanja uzroka. Da bi se uklonila neizbežnost rata, treba uništiti kapitalizam.”

Ima nešto istine u rečima boljševičkog vođe. Zaista, kako bi danas izgledao svet da je, recimo, u Americi 1941. u društvenoj svesti pobedio pacifistički pokret? Šta bi bilo da je ne samo nekoliko hiljada Amerikanaca, doslednih pacifista, već desetina miliona ljudi odbilo da ide na front protiv sila osovine? Pacifisti su proveli rat u zatvoru, tačnije u specijalnom za njih organizovanom logoru, ali da ih je bilo mnogo, mnogo više, Amerika ne bi ratovala i Hitler bi, verovatno, pobedio.

Upravo zbog unutrašnjih protivrečnosti pacifizma mnogi smatraju da je pacifizam samo prelazni stupanj na putu ka još neformulisanoj ideji koja odbacuje one ideje i ideale zbog kojih se u datom vremenu vodi rat. Tome mnogo doprinosi nedomišljena retorika i propaganda svih antiratnih pokreta. Na primer, ideja da ne postoji ništa vrednije od života čoveka, te da je stoga rat a priori najveće zlo - jednostavno je netačna. Bezbroj primera u istoriji ljudskog roda dokazuje da ponekad ropstvo može biti i gore zlo, i da je čovek često, svesno i bez svakog fanatizma, spreman da žrtvuje svoj život za slobodu. I ako je zaista goli život najveća, ili jedina vrednost, u tom slučaju i sam pacifizam postaje totalno besmislen: jer čak ukoliko bi mir, koliko sutra, ovladao celim svetom i ako više nikada ne bi bilo ni jednog ratnog sukoba, svejedno, uprkos tome, za nešto više od jednog veka nikog od nas, koji danas živimo na planeti, neće više biti u životu. Čak ni tek rođene dece.

Pacifisti, pak, prečesto govore tako kao da pobeda nad ratom znači istovremeno i pobedu nad smrću. I to je netačno.

Ako se bit pacifizma sastoji u borbi protiv rata nenasilnim putem, gandijevskim sredstvima, treba imati u vidu da je nenasilni otpor za Gandija bio upravo sredstvo. Cilj je bio oslobođenje Indije, a ne borba protiv rata. I u nenasilnoj borbi ima bezbroj žrtava, i učesnici takve borbe svojim primerom dokazuju da ne smatraju život najvećom vrednošću.

Eto to su osnovne kontradikcije svakog antiratnog pokreta. I razrešiti ih moguće je samo nalaženjem, tačnije prihvatanjem, pozitivnog cilja, a ne samo negativnog - “anti” ratnog, “anti” fašističkog itd. Razrešenje kontradikcije jeste u nalaženju smisla onoga što se čini.

Kada danas mladi ljudi u Jugoslaviji beže od mobilizacije i govore da ne vide nikakvog smisla u ratovanju sa svojim vršnjacima iz druge republike, oni savršeno tačno ocenjuju osnovni problem svakog rata: smisao moguće žrtve života. Oni su, naravno, potpuno u pravu: besmisleno je u poslednjoj deceniji XX stoleća ratovati za “Veliku Srbiju” ili za “Nezavisnu Hrvatsku”. Samo ljudi veoma slabog duha i intelektualno ograničenog horizonta mogu iskreno prihvatiti kao svoje - nacionalističke ideale dojučerašnjih komunista ili, pak, politički neiživljenih staraca, spremnih da nakon pola veka poravnavaju zaostale račune. Razume se da će većina odgovornih ljudi pristupiti antiratnom pokretu. Međutim, cilj takvog pokreta ne može biti samo sprečavanje međunarodnog oružanog sukoba, to jest onaj navodno osnovni cilj pacifizma. Takvo sprečavanje je samo sredstvo za nešto više. A to više, cilj mirovnog pokreta, može biti samo demokratija, protiv koje su svi nacionalizmi bez razlike, svaka “homogenizacija” bilo po nacionalnoj, bilo po klasnoj liniji, svaka militarizacija, i naposljetku - svaki rat. Samo taj cilj može dati smisao žrtvi koja se ne može izbeći.

I sredstva u borbi za demokratiju (ne za mir!) ne mogu uvek biti nenasilna, na žalost. Za mene ima simbolično značenje nedavna izjava aktivistkinje Helsinškog pokreta, beogradskog advokata Tanje Petovar, da "Šešelju nije mesto u parlamentu, nego u zatvoru". Duboko verujem u to da će se antiratni pokret složiti sa tom misli, i da će ranije ili kasnije povući odgovarajuće konsekvence. Samo pokret koji će imati dovoljno snage da totalno zablokira delatnost nacionalističkih vladajućih klika u svim republikama, a prvenstveno u Srbiji i Hrvatskoj, dovoljno snage i organizovanosti da spreči mobilizaciju, transport, snabdevanje svih nacionalnih armija i milicija - može dovesti do okončanja građanskog rata, koji je uprkos svim dosadašnjim žrtvama, tek na samom, samom početku.

Vašington, 15. avgusta 1991.

IZMEĐU DVA EKSTREMA

Građanski rat u Salvadoru traje više od jedne decenije, i tek sada, uz pomoć Organizacije Ujedinjenih Nacija kao posrednika u pregovorima između zaraćenih strana - državnih vlasti i pobunjenika, kao da se počinje nazirati izvesna mogućnosti mira. Mada se u Salvadoru radi o klasnom sukobu, a na teritoriji bivše Jugoslavije - nacionalnom, sam po sebi mehanizam građanskog rata u obe zemlje ima sličnosti. Naime, u oba slučaja se jasno vidi da umerene, reformističke, mirobljubive snage pod udarom ekstremista u oba zaraćena tabora, na početku sukoba nemaju velike šanse za uspeh. Pa ipak, kako pokazuje slučaj Salvadora, ukoliko se rat oduži i nijedna strana ne postigne odlučujuću pobedu, najzad pobeđuju miroljubivi reformisti, i dalji razvoj obično vodi stvaranju demokratske zajednice. Nasuprot tome, pobeđa jedne ili druge strane u građanskom ratu utire put autoritarnoj ili totalitarnoj diktaturi.

Igrom slučaja našao sam se u Salvadoru u jednom od odlučujućih trenutaka sukoba, u trenutku kada su se usred usplamtelog građanskog rata održavali predsednički izbori na kojima je pobedio upravo umereni reformista. Pobedio je na izborima, ali ne i u ratu koji još uvek traje. Međutim tek sada njegov naslednik, takođe umereni poitičar, ima velike šanse da građanski rat pretvori u demokratski mir.

Desilo se to ovako. U maju 1984. godine usred građanskog rata u Salvadoru su održani predsednički izbori. Ja sam kao predstavnik Demokratske Internacionale bio pozvan na te izbore u svojstvu "Međunarodnog posmatrača". Smesta je iskrsnuo veliki problem u vezi sa mojim putom na izbore. Naime, Salvador nije održavao diplomatske odnose sa Jugoslavijom, kao, uostalom, ni sa jednom komunističkom zemljom, a u to vreme ja sam imao samo jugoslovenski pasoš i ambasada Salvadora u Vašingtonu je odbila da mi izda vizu. Tek dan uoči odlaska grupe međunarodnih posmatrača na izbore, ambasada me je telefonski obavestila da će se u mom slučaju a u vezi sa izborima napraviti izuzetak, te da ću biti pušten u zemlju bez ikakvog pasoša, već samo sa američkom vozačkom dozvolom. "I molimo vas da ostavite vaš pasoš kod kuće" - ljubazno mi je saopštila službenica ambasade Salvadora, koja je verovatno pretpostavljala da na pasošu komunističke zemlje mora biti crvena petokraka, to jest, takođe, znak komunističkog fronta nacionalnog oslobođenja Farabundo Marti, jedne od zaraćenih strana u građanskom ratu.

Tako sam sledećeg dana iz Kolambusa u državi Ohajo, gde sam na tamošnjem državnom univerzitetu bio te godine gostujući profesor, preko Vašingtona i Floride doleteo u San Salvador, prestonicu male centralnoameričke države. Tu su me odmah fotofragisali i dali salvadorsku legitimaciju sa rokom važenja samo od dva dana. Bio je početak maja i u Ohaju je bilo još veoma sveže, a u Salvadoru je, naravno, bila tropska vrućina, ali nije klimatska razlika bila najvažnija. Posle bučnih, ali do krajnosti mirnodopskih i civilnih Sjedinjenih Država (sresti na ulici američkog grada uniformisanog vojnika je praktično nemoguće), našao sam se u uslovima najautentičnijeg vanrednog stanja. Nas pedesetak posmatrača izbora, uglavnom sve predstavnici raznih

međunarodnih i američkih organizacija za zaštitu ljudskih prava i odbranu građanskih sloboda, bili smo jedini putnici na ogromnom i pustom internacionalnom aerodromu, izgrađenom pre početka građanskog rata sa ambicijama da bude glavni vazdušni ulaz u Centralnu Ameriku. Umesto putnika, duž hodnika i dvorana stajali su vojnici sa mašinkama, a ispred aerodroma su dežurala borna kola i tankete. Ista slika se ponovila u samom gradu kuda su nas odvezli autobusom. Hotel Šeraton je bio okružen bornim kolima, a na svakom spratu su laganim korakom šetali naoružani vojnici.

Bila je subota, dan uoči izbora. Posmatrače su podelili na grupice od po tri čoveka i svaka grupica je dobila mladića ili devojkicu za prevodioca sa španskog, a oni su ujedno bili i vozači džipova koje su nam salvadorske vlasti dodelile. Uveče su nas odvezli u Prezidentsku palatu na prijem priređen za posmatrače izbora, diplomatski kor, bezbroj novinara iz celog sveta. U velikoj dvorani za prijeme, uz brojne električne lustere, gorele su i stotine sveća, što je u poletku zbuñivalo, ali se pokazalo i te kako nužnim. Tokom tog pijeteta, skoro svakog sata čula se neka daleka eksplozija posle koje se gasilo električno osvetljenje. Posle deset-petnaest minuta, električno svetlo bi se vraćalo. Naši prevodioci su objašnjavali: to gerila diže u vazduh bandere sa električnim vodovima da bi pokazala svoju snagu i prisutnost, ali vojska odmah opravilja kvarove.

Predsednički kandidati su obilazili salu i rukovali se sa svim gostima. Kandidat desničarske nacionalističke partije ARENA bio je bivši član oficirskog kora D'Obison, koga su sumnjicali da učestvuje, ili podržava takozvane "eskadrone smrti", maskirane grupe koje su likvidirale sve osumnjičene da imaju simpatije za komunističku gerilu. Njegov protivkandidat je bio lider Demohrišćanske partije Hose Napoleon Duarte.

Programi predsedničkih kandidata su se radikalno razlikovali. D'Obison je bio za borbu sa gerilom do istrage, koja, po njemu, ne bi postojala da je ne podržavaju strane sile neprijateljske prema Salvadoru. Duarte je, naprotiv, bio za pregovore sa Frontom nacionalnog oslobođenja kojem je želeo da ponudi političku i građansku legalizaciju, u zamenu za odlaganje oružja i prekid neprijateljstva. Svojim životnim zadatkom je smatrao sprovođenje agrarne reforme. Naime, smatrao je da bi agrarna reforma izmila tlo ispod nogu komunisti.

Naravno, kao tipični reformator bio je napadan i sleva i zdesna. Nacionalisti-desničari su smatrali da bi "ustupci" seljačkim masama otvorili vrata pobjedi komunisti, te su Duartea optuživali da je skriveni komunisti. Levičari su ga optuživali upravo za suprotno, to jest da se agrarnom reformom bori protiv revolucionarnih komunističkih ideala, te da je opasniji neprijatelj "radnog naroda" nego desničar D'Obison. I jedni i drugi su držali da je Duarte "američki čovek". Interesantno je napomenuti da je u to vreme jugoslovenska štampa na isti način ocenjivala Duartea, i da ga je čak nazivala "generalom" mada je Duarte bio agronom i nikada vojsku nije služio. Za vreme kratkog razgovora sa Duarteom ustanovilo se da imamo zajedničke prijatelje, te me je Duarte pozvao da ga posetim sutradan, na sam dan izbora. Naime, predsednik Demokratske Internacionale, u ime koje sam ja bio posmatrač salvadorskih izbora, u to vreme bio je filipinski emigrant i bivši senator Raul Manglapus, od vremena pada Markosa pa još uvek i danas ministar inostranih poslova Filipina. Kao osnivač i šef filipinske Demohrišćanske partije Manglapus je bio i potpredsednik Demohrišćanske Internacionale. Njih dvojica su se odlično poznavali i na isti način ocenjivali međuzavisnost desne diktature i leve gerile u svojim zemljama.

Idućeg dana od ranog jutra, nas trojica posmatrača i vozač- prevodilac vozili smo se džipom od jednog izbornog mesta do drugog. Salvador nije velika zemlja pa smo osim dela prestonice uspeli obići nekoliko gradića i sela u provinciji. S vremena na vreme je grubalo negde iza brda, ponekad je put bio blokiran od vojske, a u blizini su se čuli mitraljeski rafali. Uprkos tome, i uprkos pozivima gerile da se ne izlazi na "buržoaske" izbore, pred svim izbornim mestima su stajali dugi redovi ljudi koji su došli da glasaju.

Siromaštvo salvadorskih seljaka bilo je zapanjujuće, pogotovo posle Sjedinjenih Država. Većina je bila obučena u neke dronjke kakve nikada nigde nisam video. Siromaštvo koje sam video u Indiji i Šri Lanki, gde gomile prosjaka i dece odmah opkole stranca koji izađe iz hotela, na neki način je veselo i folklorno. U Salvadoru niko nije prosio, a ljudi su izgledali mračni i sa nekim beznadežom u očima. Plakata koji su pozivali glasače da se opredele za nacionalističku ARENU bilo je barem pet puta više od Demohrišćanskih plakata, pa ipak mi je uskoro postalo jasno da će pobediti ona partija koja nudi agrarnu reformu, duarteova. Pogotovo sam postao u to ubeđen posle kratke posete kući, tačnije dvorcu u kojem je živeo naš prevodilac. Prevodioci-vozači su, naravno, pripadali bogatim slojevima, zemljoposjednicima - "latifundistima" - koji su školovali svoju decu na američkim univerzitetima. Kontrast između kuća nalik na holivudske vile i poluzemljanih stračara po selima samo desetak kilometara udaljenim od prestonice je živopisno ilustrirao odakle izvire i desni i levi ekstremizam.

Posle podne sam posetio Duartea, naravno, zajedno sa dvojicom "posmatrača" iz moje grupe i prevodiocem. Posmatrači su bili veoma zadovoljni što će imati priliku da pobesede sa predsedničkim kandidatom, a prevodilac se držao hladno. Očito je bio za D'Obisona.

Duarteova kuća je bila okružena vrećama sa peskom i mitraljeskim gnezdima. Prošavši nekoliko vrata i nekoliko straža seli smo u jednu sobu i popili kafu sa Duarteom. Ličio je na boksera, zbog polomljenog nosa. Prsti na rukama su mu bili izlomljeni i krivo srasli. Naime, Duarte je do tada već dva puta pobeđivao na izborima, ali posle svake pobeđe vojska je vršila udar, a on bivao uhapšen ili morao bežati u inostranstvo. Posle prve pobeđe i hapšenja početkom sedamdesetih godina, doživeo je torturu. Odate polomljeni prsti i nos. Međutim, posle početka građanskog rata, grupa mladih oficira koja je izvršila još jedan udar, pozvala je Duartea da se vrati u zemlju, i sada se on borio za pobedu na svojim trećim izborima.

I na tim trećim izborima je pobedio, a iduće, 1985. godine, njegova partija je pobedila i na parlamentarnim izborima. Započeo je pregovore sa gerilom, započeo je agrarnu reformu, ali ništa nije dovršio: pre par godina je umro od raka. Ekstremisti su na obe strane, još uvek bili prejak. Gerila je žarila i palila po selima, desničari i po selima i po gradovima. Današnji predsednik Kristiani ide Duarteovim putem, i izgleda da će uspeti. Vremena su se promenila: komunisti u Nikaragvi su izgubili vlast, u SSSR-u i Istočnoj Evropi takođe: Desničari su takođe odleteli s vlasti u Argentini, na Filipinima, i još na nekoliko mesta.

Ma koliko da je teško praviti pravolnijiska poređenja sa jugoslovenskom situacijom, ipak je jasno da u ovom trenutku na neki način premijer Panić pokušava da ide putem Duartea: pregovori, reforme, težnje ka miru. Umesto desnih i levih ekstremista kao u Salvadoru, u Jugoslaviji su ekstremisti - srpski i hrvatski nacionalistički režimi. U obe zemlje, i u Salvadoru i u bivšoj Jugoslaviji, običan narod plaća najveću cenu za rat. I teško ne samo Bosni nego i Srbiji ako jedna strana, ako "srpsko oružje" (i to u bukvalnom značenju reči -

oružje) pobedi. Tada reformisti, a to znači i demokratija zadugo neće imati nikakvih šansi na Balkanu. S te tačke gledišta, nesumnjivo da podršku zaslužuje najviše upravo bosanska strana.

Vašington, 28. oktobra 1992.

PRAVO NA DRŽAVU ILI PUT U NIŠTAVILO

Nedavno je na jednoj međunarodnoj konferenciji o nacionalizmu, na kojoj sam učestvovao, obelodanjeno da u svetu danas postoji preko 600 (slovima - šest stotina) nacionalnih pokreta koji za cilj imaju stvaranje svoje države. Među tim stotinama pokreta, neki reprezentuju veoma brojne narode kao što su; na primer, Kurdi, a neki malobrojne, ponekad ne više od desetak hiljada ljudi. U Ujedinjenim nacijama, među 160 članova ima gigantskih država kao što su Indija i Kina, sa stotinama miliona ili čak milijardom građana, ali ima i minijaturnih, okeanskih ostrvaca, sa par desetaka hiljada državljana. Prema tome, veličina naroda nije presudna kada je u pitanju pravo na posebnu, svoju državu. Nije presudan ni stepen kulturnog i ekonomskog razvoja, pa još uvek čak ni nivo demokratskih sloboda koje uživaju građani nezavisne države učlanjene u OUN, uprkos jasnim zahtevima Sveopšte Deklaracije o pravima čoveka iz daleke 1949. godine. Još uvek je presudna jedino volja i snaga određenog dela ljudske rase da stvori svoju državu, odnosno trenutna međunarodna politička situacija koja i slabim državicama omogućuje egzistenciju. Nikakvog drugog "prava na državu" nema, i čak ne postoji zapisano takvo pravo ni u jednom međunarodnom dokumentu. Pravo naroda na samoopredeljenje govori o pravu na slobodno političko opredeljenje svakog naroda, a ne na pravo ustoličenja nove države.

Pitanje: zašto građani, recimo, Islanda imaju državu a nekoliko desetina puta mnogobrojniji Kurdi nemaju - nema ničeg zajedničkog sa bilo kakvim pravom. Radi se samo o političkim realnostima: da bi se stvorila država Kurda, na teritoriji na kojoj oni žive od iskona, trebalo bi razrušiti 4-5 već postojećih država. Razumljivo - političke realnosti su jedno, a prava drugo. Ali zašto ipak ne postoji jasno definisano pravo svakog naroda, ili čak dela naroda na državu?

Zamislimo za trenutak da se pojavila neka globalna sila koja ima realnu snagu da uvede "pravo na državu" za sve narode, i čak za delove naroda koji ne žele da žive u zajednici sa većinom svoga matičnog naroda (kao što je slučaj sa nemačkim Švajcercima ili pak Austrijancima) - kako bi svet izgledao? Umesto 160 i nešto država, pojavilo bi se 760, kao minimum. Nema sumnje da bi se tada javilo još više brojnih kandidata za ustoličenje svoje države, ako ne po nacionalnom ili rasnom kriteriju, a ono prema političkom.

Pojavilo bi se minimum šest stotina novih armija, vlada, ambasada, bezbroj novih granica i novih karaula, novih uni-formi i novih propisa i zakona. Kako u svetu nema nacionalno čiste države, beskrajno bi se umnožio problem manjina. A šta da se radi sa narodima koji i nemaju svoju teritoriju (Romi, na primer)? A ako sve nacije imaju pravo na svoju državu, zašto onda sve države ne bi imale pravo na nuklearno oružje? Zar i to nije znak neravnopravnosti? Ako već brojne evropske visoko civilizovane nacije imaju svoje monarhije, zašto onda isto pravo ne bi mogli imati i drugi narodi. I eto, za to "pravo" se borio Bokasa Prvi, ali nije bio pravilno shvaćen, kao što, po svoj prilici, neće biti kako treba shvaćeni ni osnivači novih balkanskih operetskih ministarstava.

Kada sam pre desetak godina doputovao u Sjedinjene Američke Države u početku me je čudilo, pa čak i malo

vređalo, što su mi brojni Amerikanci u raznim prilikama govorili : "A, vi ste iz Jugoslavije", mešajući Jugoslaviju i Čehoslovačku. Kasnije sam se na to navikao: ogromna država-kontinent - razdeljena okeanom od evropskih međudržavnih i političkih problema, a što je najvažnije - razdeljena ne samo prostorno, već i duhovno. Stotine etničkih grupa tu žive izmešane, neke su brojnije od najvećeg jugoslovenskog naroda: televizijski kanali, novine, časopisi na svim mogućim jezicima, i pri tome ne postoji ni jedan radio ili televizijski kanal, ni jedna novina koju bi kontrolisala vlada. Državnoj radio-stanici Glasu Amerike je z a b r a n j e n o da deluje na teritoriji zemlje, i njeni predajnici su upravljani samo ka inostranstvu, da ne bi partija na vlasti imala mogućnosti uticaja na birače koristeći državni novac. U Njujorku u Čajnataunu (kineski deo grada) štampa se i čita sedam dnevnih listova na kineskom jeziku i žive i umiru generacije Kineza koji nikada nisu naučili engleski. Naravno, i ovde ima međuetničkih i međurasnih problema, ali nikome ne pada na pamet da ih rešava odvajanjem ili pak pokušajem stvaranja svoje države. Kada je pre nekoliko godina Mihail Gorbačov u jednom intervjuu pomenuo da bi po njegovom mišljenju rasni problemi u SAD bili najbolje rešeni izdvajanjem crnačkog stanovništva u nekoliko saveznih država podigla se takva bura kritike, i to upravo od crnačkih lidera, da je ugled sovjetskog vođe jedva bio spasen podsećanjem na zasluge u glasnosti i perestrojci. I to je razumljivo: u modernim društvima pravo na život na određenoj teritoriji imaju samo najzaostaliiji narodi, nesposobni da se održe izvan svog rezervata.

Razvoj Evropske zajednice nije ništa drugo do amerikanizacija Evrope, znak da je Evropa prihvatila "američki izazov". A osnovna komponenta "američkog izazova" je razdvajanje nacije od teritorije! Ni jedan etnos u

budućnosti neće moći imati svoju teritoriju. Od onog trenutka kada građani Evrope budu imali poednaka politička, ekonomska, kulturna i sva druga prava u bilo kojoj evropskoj zemlji (a to će se desiti za par godina), nacionalnih država, čak i u onom ograničenom smislu kakve one danas postoje - više neće biti. Evropa će postati Amerika.

A postati Amerika znači samo jedno: nacija, etnos, rasa - može se ostvarivati isključivo u sferi kulture. Nema više nacionalnih država, nacionalnih armija, nacionalne ekonomije. I ma koliko da je Lenjin grešio u svom teoretskom i praktičkom delovanju, u jednom je bio apsolutno u pravu: u zahtevu da Rusija "dostigne i prestigne Ameriku". Ma koliko da se Marks u svom učenju varao, ipak je bio u pravu kada je tvrdio da je država zlo, koje će ranije ili kasnije odumreti.

I zaista, države u klasičnom smislu odumiru. Ne ujedinjuje se samo Zapadna Evropa. U dohledno vreme SAD, Kanada i Meksiko će se pretvoriti u jednu zajednicu. I to vodi samo napretku, bogatstvu i uvažavanju ljudskih prava. Vodi istinskom pluralizmu. Nasuprot tome, težnja da se stvori nacionalna država, svuda, pa čak i kad je reč o SSSR-u, vodi u mrak i ništavilo. Za ilustraciju je dovoljno pogledati Gruziju u kojoj su pobedom nacionalističkih snaga ne samo likvidirana prava nacionalnih manjina, već su i sami Gruzini došli pod udar novog paragrafa krivičnog zakona, po kome se "uvreda predsednika republike" kažnjava sa osam godina zatvora.

U današnjem procesu ujedinjenja čovečanstva u jedno društvo naseljeno na celoj planeti, osnovni problem je ukidanje mirnim putem svih država i svih granica, da bi svaki čovek, gde god živeo imao zagwarantovana sva ljudska prava. Problem je razoružanje u globalnim razmerama, a ne "pravo" svakog naroda na svoju državu, svoje granice i svoju armiju.

Nema političkog pluralizma tamo gde nema etničkog pluralizma. U tom pogledu Jugoslavija je mogla, a ja verujem da

još uvek može, uprkos situaciji na Kosovu, uprkos slovenačkom i hrvatskom separatizmu, postati model za celi (bivši) komunistički, a i za treći svet. Upravo neverovatna mešavina raznih etnosa, plemena, religija, kultura, tradicija je ono ogromno potencijalno bogatstvo te balkanske zemlje. U Jugoslaviji kao u sočivu koncentrisalo se celo čovečanstvo. Razarati to čovečanstvo u minijaturi zahtevima bilo srpskog, bilo hrvatskog nacionalizma, znači otvarati svome narodu put u vanistorijsko bivstvovanje, mračni provincijalizam, ništavilo. U stvari, to znači ponavljanje puta kojim je išao Bokasa Prvi: od svečanog krunisanja i zlatnog trona novoosnovane monarhije do ljudožderstva.

Za poslednje dve-tri godine, naročito posle uplovljavanja Jugoslavije u burne vode otvorene krize, ne jednom su me pitali naši ljudi - i oni što žive na Zapadu, i oni iz zemlje - zašto se još uvek bavim Jugoslavijom, zašto pišem o Jugoslaviji u zapadnoj štampi. "Po nacionalnosti si Rus, živiš u Americi, specijalista si za rusku kulturu, šta te se tiču naše muke..."

Moram priznati da me je u početku takvo pitanje zbunjivalo. U Jugoslaviji sam rođen, tamo sam živio do svoje 44. godine, bio sam poznati jugoslovenski disident. Zbog pisanja o Jugoslaviji u zapadnoj štampi proveo sam mnoge duge godine u zatvoru. Šta bi bilo normalnije nego očekivati da ću i dalje pisati o zemlji u kojoj sam rođen i u kojoj sam odrastao, sada, u vreme velikih promena i sveopšte krize. Osim toga, zar bilo ko takvo pitanje postavlja brojnim zapadnim stručnjacima (i "stručnjacima") za jugoslovenska pitanja koji ne manje od mene pišu o Jugoslaviji?

Kasnije sam shvatio da se iza takvog pitanja obično skriva radikalno neslaganje sa onim mojim idejama o Jugoslaviji koje iznosim u svojim radovima. Kada se ranije radilo o kritici jednopartijskog sistema - takva pitanja mi niko nije postavljao.

Ljudima je uglavnom bilo drago što sam svojim člancima dokazivao Zapadu da Tito nije "heroj slobode", kako su ga mnogi zapadnjaci nazivali i prihvatili posle 1948. već jugoslovenski Staljin-Hruščov-Brežnjev u jednoj osobi.

Međutim, poslednjih godina, kada isto tako negativno ocenjujem proces zamene ideje "klase" idejom "nacije" i otvoreno pišem o tome da u naše vreme pokušaj stvaranja nacionalnih država, i to ne samo na Balkanu, predstavlja ne manju opasnost i nesreću za sve narode uvučene u taj proces - to jest najsurovijeg neprijatelja demokratije - sve češće mi govore: "Šta te se tiče Jugoslavija...".

Moram priznati da mi u javnim polemikama o sudbini i budućnosti Rusije i SSSR-a, moji oponenti, kao na primer Vladimir Maksimov, urednik časopisa "Kontinent", takođe postavljaju identično pitanje: šta me se tiče SSSR? Niti sam tamo rođen niti ikada tamo živio...

Sva je sreća što i u Jugoslaviji i u Rusiji ima ljudi koji se slažu s onim što je zastupam, i njima nikada ne pada na pamet da mi postave pitanje: "Šta te se tiče...?" Njima je samo po sebi razumljivo, na kraju dvadesetog veka sve što se u svetu dešava - i te kako se tiče svakoga živog čoveka na planeti. Oni shvataju da danas, na našoj mnogonacionalnoj, mnogorasnoj nerazmrsivo izmešanoj, svakim danom sve manjoj planeti, parole - "Nemačka - Nemcima", "Rusija - Rusima", "Hrvatska - Hrvatima", "Srbija - Srbima" i tako dalje, vode jedino i isključivo u globalni i beskrajni građanski rat. Zar je zaista potrebno objašnjavati - zašto me se to tiče?

Vašington, 1. maja 1991.

KORENI ZLA

Nedavno je u poznatom sovjetskom nedeljniku "Moskovske novosti" (broj 24/91) objavljen članak Aleksija Uljukajeva "Smeđe mrlje na crvenoj karti", u kojem se raspravlja o pojavi brojnih radikalnih nacionalističkih pokreta na celoj ogromnoj teritoriji SSSR-a i Istočne Evrope. Mada se u članku Jugoslavija uopšte ne pominje, opis i analiza osnovnih crta tih pokreta kao da je načinjena na osnovu jugoslovenske situacije. Eto, šta govori o tim pokretima autor članka: "Pojavili su se lideri... autoritarnog tipa, kojima nije strana populistička i ponekad čak socijalistička retorika. Njihova ideologija zasnovana je na smesi nacionalizma, klerikalizma i populizma; njihove parole su tipa Mađarska - Mađarima, Poljska - Poljacima i tako dalje... Njihove partije se po pravilu opiru paramilitarnim formacijama... Opasno se varaju oni koji smatraju da to neki zломisleći intelektualci ili agenti CIA-e manipulišu narodom radi svojih ciljeva. Upravo suprotno - i ti lideri, i ti pokreti su adekvatni stanju društva... Ponižen i uvređen nacionalni i nacionalno-državni osećaj daje složenu smesu kompleksa manje vrednosti sa kompleksom nacionalnog prevashodstva. A to je najbolji teren za pojavu smeđe ideologije... Novi totalitarizam ne ide odozgo - od državne mašine, već odozdo - sa uličica beskonačnog mitinga. Od fanatizma i mržnje prema onima, koji, kako nam se čini, ugrožavaju naš novi (nacionalni)

kolektiv. Avaj, mada smo preboleli totalitarizam, mi nismo postali imuni protiv njega."

Svako ko prati razvoj događaja na teritoriji bivših "socijalističkih" zemalja ne može da izbegne zaključak da je pretvaranje crvenog u smeđi totalitarizam jedan opšti proces, bilo da je reč o sovjetskoj srednjoj Aziji, Baltiku ili Balkanu. I svuda vodi ka karavim etničkim sukobima i ratovima. U Jugoslaviji je taj proces samo nešto ranije počeo, što je i razumljivo. Decenijama je jugoslovenski socijalizam u nekim bitnim sferama (na primer - destalinizacija) započinjao kretanje putevima kojima je kasnije išao celi blok "realnog socijalizma". Ali upravo zato je tako besmisleno smatrati da je današnja jugoslovenska kriza neki posebni balkanski specijalitet, rezultat istorijske sudbine srpskog ili hrvatskog naroda. Sve, apsolutno sve što se danas događa u Jugoslaviji, već je počelo, ili će početi koliko sutra, da se događa na prostoru od Baltičkog mora do Tihog okeana. Svuda se pojavljuju svoji Miloševići, Tuđmani i Kučani, svuda se dešava "homogenizacija" i militarizacija naroda.

Pisac članka u "Moskovskim novostima" o tom fenomenu zastupa potpuno racionalno stanovište; da je za povampirenje nacionalizma, fašizma, nacional-socijalizma na tlu do nedavno komunističkih zemalja kriv prethodni istorijski period totalitarizma, koji je toliko mnogo doprineo stvaranju tipa čoveka nesposobnog da duhovno i socijalno opstane bez svrstavanja u neki veći, u ovom trenutku - nacionalni, kolektivitet. Erih From je nekada taj fenomen nazvao "bekstvom od slobode". To je, naravno, tačno: dovoljno je uporediti slabljenje, a često i potpunu degeneraciju nacionalističkih, autoritarnih pokreta i težnji u demokratskom svetu sa renesansom smeđih snaga u postkomunističkom svetu. Pisac članka se čak poziva na sovjetskog klasika logoraške literature Varlama Šalamova koji je pisao da je "uprkos raspros-

tranjenom mišljenju, logorsko iskustvo u potpunosti negativna životna škola. Niko ničega korisnog otuda neće izneti". I autor članka dodaje: "To se može primeniti na čitavo društvo."

Pa ipak, pozivanjem na istorijsku prošlost ne može se odgovoriti na pitanje - gde su koreni današnjeg zla. Mnogi su, uostalom, i sam pad u komunistički totalitarizam tumačili kao rezultat prethodne nedemokratske istorije i tradicije naroda koji su mu podlegli. I u tome, verovatno ima istine, ali ne cele istine, jer bi samo u protivnom prihvatili potpuni istorijski determinizam: koreni današnjeg zla protežu se od prve pojave čoveka na našoj planeti. Osim toga, samo postojanje demokratskih zemalja negira determinizam: ta sve današnje najdemokratskije zemlje imaju za sobom hiljadugodišnju istoriju autoritarnosti i ropstva.

Pa gde su onda najmoćniji koreni na kojima se napaja današnje jugoslovensko, a sutra sovjetsko nacionalističko bezumlje? Bezumlje, koje neizbeživo vodi u mržnju i rat. I to rat za sve a ne samo za nacionaliste, odnosno - između nacionalista raznih naroda. Jer zna se, za mir je potrebna saglasnost obe strane, a za rat je dovoljna želja samo jedne strane. Od odgovora na to pitanje zavisi i odgovor na pitanje - šta da se radi da bi se sprečila obnova sad već smeđeg, tačnije - crveno-smeđeg totalitarizma. Ma koliko da su tačne i korisne moralne osude nacionalizma od strane intelektualaca - pacifista, same one neće sprečiti klanja i divljanja. Sprečiti može samo postupak, ne reč. A šta treba da se radi?

Mislim da je koren svega ne u istorijskoj tradiciji, uključujući komunističku, već u krizi vere u to da jedan jedini čovek, da svaki čovek može nešto izmeniti u spoljnjem svetu, to jest u društvu, u istoriji. Drugim rečima, mi svi znamo da koliko-toliko možemo sami određivati svoje postupke, da smo ipak u dubini duše slobodni u izboru svog

puta u svakom trenutku. Ali mi istovremeno ne verujemo u to da će naš slobodno izabrani postupak bilo kako uticati na spoljni svet, narod, istoriju, "mase". Odsustvo vere u to da postoji realna veza između našeg unutrašnjeg mikrokosmosa i spoljašnjeg makrokosmosa nije baš novijeg datuma, ali ranije ili kasnije postaje problem svakog čoveka, i u tom smislu je večno. Nekada se ta veza unutrašnjeg sveta svakog čoveka i spoljašnjeg sveta nazivala religijom (religio - je na latinskom "veza").

Zamislimo za trenutak da smo potpuno sigurni u to da će naš slobodno izabrani postupak nemirenja sa smeđe-crvenom kugom, makar naš život doveo u opasnost, ipak imati realnog uticaja na smanjenje mržnje koja je u stvari osnovna energija svakog totalitarizma i rata. Siguran sam da bi u takvom slučaju mnogobrojni ljudi rizikovali svoj život samo da spreče ono što se danas u Jugoslaviji dešava. Problem je jedino u tome što vere u realnu efikasnost postupka pojedinog čoveka nema. Nema vere u postojanje realne veze između unutrašnjeg mikrokosmosa čoveka, njegove duše - kako se to ranije govorilo, i kosmosa.

Međutim, svedočenje Varlama Šalamova koji je proveo skoro četvrt veka u logorima na Kolimi nije jedino. Mnogi drugi logoraši, uključujući Aleksandra Solženjicina, došli su do dijametralno suprotnih zaključaka posle sličnih iskustava. Mnogi su upravo u uslovima krajnje neslobode staljinskih zatvora i logora došli do saznanja da postoji neraskidiva veza (religio) između mikro i makro kosmosa, i da slobodu kao i neslobodu svaki čovek sam bira, te da je uticaj slobodnog postupka čak i usamljene jedinice na društvena zbivanja i te kako moćan i realan. Ako je to tako, ako je u izboru svakoga od nas, u veri, ili odsustvu vere, koren današnjeg, pa i večnog zla - onda je jasan i odgovor na pitanje - šta uraditi: ne miriti se sa bezumljem. I ma kako da je strašno što već

ljudi ginu, i to svakim danom sve veći broj, ipak je komunistički totalitarizam, zahvaljujući korišćenju celog instrumentarija humanističke kulture, bio daleko strašniji neprijatelj čovečanstva od današnjeg povampirenog, i prečesto operetskog nacizma, koji je već jedanput bio potučen na samom svom izvoru. Ovo što se danas dešava je pravilno ocenio Adam Mihnik nedavno napisavši da je "nacionalizam samo poslednji stadijum komunizma".

Vašington, 24. jula 1991.

VOJSKE, GRANICE I ZASTAVE

Na ekranu kompjutera na mom radnom stolu svih ovih poslednjih burnih dana pojavljuju se senzacionalne novosti jedna za drugom, kao da je istorija sa običnog, sporog hoda, prešla u trk. Kompjuter je povezan sa najvećim svetskim telegrafskim agencijama. Treba samo da na terminalu otkucam ime agencije (Reuter, Assosieted press, Tass itd.) i temu koja me interesuje (Jelcin, KPSS, Jugoslavija ili bilo šta drugo) i poslednja novost o tome pojavljuje se pred mojim očima. Pritiskom prsta dobijam pretposlednju novost, i tako to ide u beskraj. Na stolu je takođe i daljinski upravljač za televizor i pritiskom prsta menjam sliku na ekranu televizora. Često, preskačući mnoge desetine američkih kanala, gledam prvi program sovjetske televizije koji se prenosi direktno preko satelita. Ponekad imam osećaj da držim ruku na pulsu sveta, i kao da svaka vest donosi potmuli udarac ili trzaj organizma, na osnovu kojih je moguće doneti zaključak o zdravlju ili bolesti čovečanstva.

Poslednjih desetak dana ekrani kompjutera i televizora su grozničavo pulsirali: Gorbačov smenjen, vanredno stanje, zabrana svih reformističkih listova, tenkovi na ulicama Moskve, tenkovi u Baltičkim republikama: pa onda otpor u Moskvi, opsada Jeljcina, obaranje spomenika osnivača Čeke, to jest današnjeg KGB-a, obaranje spomenika osnivača Sovjetske države; pa zabrana komunističke štampe, likvidaci-

ja KPSS, zaplena partijske imovine, hapšenja simpatizera puča, samoubistva učesnika puča - i zatim saopštenje da će Lenin biti najzad, posle 67 godina, uklonjen iz mauzoleja i sahranjen.

O tih desetak grozničavih dana istoričari će napisati stotine, ako ne i hiljade knjiga, a prva se već reklamira na američkoj televiziji. Međutim, groznica ne jenjava: svoju suverenost i nezavisnost od Kremlja proglašava jedna republika za drugom. Istovremeno sa proglašenjem nezavisnosti svaka republika osniva prve odrede svoje buduće "nacionalne garde", postavlja straže i carinike na granicama i obnavlja ili stvara nove simbole nezavisne i suverene države. Svuda se pojavljuju nacionalne zastave, pa je čak na Kremlju, posle sedam decenija, zalepršala stara ruska trobojka. Ne mislim da je ikada ranije u istoriji toliko "državotvorne energije" bilo istovremeno angažovano na tako velikom prostranstvu. Možda zimus neće biti dovoljno hleba, uglja za ogrev, papira za štampanje novina i knjiga, ali jedno je sigurno: biće i više nego dovoljno raznih novih vojski, granica i zastava.

Prijatno je, naravno, posmatrati kako se ruše nekada neosvojivi zatvorski zidovi i kako partijski vampiri, baš kao u filmovima užasa, kopne i isčezavaju u mukama pod zracima jutarnjeg sunca. Ali istovremeno je neveselo gledati kako su i opet "organizovane mase" na sceni, u dlaku one iste mase koje su, posle dolaska na vlast, komunisti sakupljali na mitinge i druge razne "akcije". Skandiranje tih masa, izdaleka se ničim ne može razlikovati od skandiranja komunističkih masa od pre pola veka. Tek izbliza se vidi da ljudi nose različite zastave i oznake. I sada kliču ne više vođi, partiji i revoluciji, već vođi, državi (tek utemeljenoj, suverenoj) i naciji. A najvažniji simboli i u jednom i u drugom slučaju su vojske, granice i zastave. Zbog tih simbola ljudi su još iz pravednih vremena ginuli: vidimo da ginu i danas.

Kada se u Americi raspravlja o Istočnoj Evropi, Jugoslaviji, ili uopšte o državotvorstvu, obično neko ispriča staru anegdodu koja ilustruje srž problema. Čovek iz Istočne Evrope priča: "Rodio sam se u Austrougarskoj, školovanje sam završio u čehoslovačkoj, zaposlio sam se na železnici u Poljskoj, oženio sam se u Nemačkoj, a od posle rata živim u Sovjetskom Savezu." Sagovornik kaže: "O, vi ste mnogo putovali po svetu..." i Čuje odgovor: "Ni govora, nikad nisam nogom kročio iz svog rodnog mesta."

Zaista postoje predeli Istočne Evrope koji su u toku ovog stoleća više puta menjali državnu pripadnost, i anegdota može biti istinita. Ali ko može da tačno odredi koja je država veštačka, a koja nije. Zar je etnička pripadnost većine ljudi na određenoj teritoriji osnovni kriterij za uspostavljanje suverene države? Pa sve do prošlog stoleća države su se i stvarale, i vekovima trajale, bez ikakve veze sa etnosom od kojeg su bile sastavljene. Granice su se menjale u zavisnosti od dinastičkih brakova, ljudi su sebe identifikovali po religioznoj, a ne po nacionalnoj pripadnosti, a još u XVIII veku niko ne bi mogao čak ni da shvati šta je to "nacionalno pitanje". A ko bi tek mogao da objasni - po čemu je nacionalizam bolji od rasizma, koji danas svi složno osuđuju? Zašto bi ponosno isticanje: "Ja sam Srbin", ili - "Ja sam Hrvat", bilo prihvatljivije od rasističkog - "Ja sam belac", ili "Ja sam arijevac". Duboko sam uveren da će jednog dana deklaracija nacionalne pripadnosti zvučati isto tako odiozno kao što danas zvuči isticanje rase ili boje kože.

Naravno, tek onda kada nestanu sa političke scene "mase", a zamene ih ličnosti. Tada, razumljivo za izmanipulisane mase ni sadašnji simboli "suverenosti" - granice, armije i zastave - neće mnogo značiti. U najrazvijenijim, najdemokratskijim, najvicitizovanim zemljama već danas ti simboli ne znače mnogo. Na primer, pre više od godinu dana Vrhovni sud

Sjedinjenih Država je doneo odluku prema kojoj niko ne može biti gonjen i kažnjen zbog javnog spaljivanja državne zastave. Takvo demonstrativno spaljivanje, prema odluci suda, u stvari je slikovito izražavanje svog mišljenja, što je zaštićeno Ustavom. Prava pojedinca su važnija od državnih simbola. Što se vojske tiče, u Americi, Engleskoj i još u nekoliko visoko razvijenih zemalja, odlazak u vojsku je dobrovoljan. To je plaćeni posao, više nije simbol služenja i žrtvovanja za otadžbinu.

A granice? Između civilizovanih zemalja one nestaju. Nije retkost da vozeći se kroz Zapadnu Evropu kolima, ljudi ne primete kako su prešli iz Nemačke u Holandiju ili Švajcarsku. Isto je sa granicom između Sjedinjenih Država i Kanade. A sve one brojne "suverene" države koje se stvaraju na teritoriji SSSR-a, posle isticanja svog barjaka i stvaranja "nacionalne garde", odmah pristupaju građenju karaula na granicama i izdavanju viza, bez kojih će biti nemoguće ući u "nezavisnu" državu. To označava, da je stremljenje ka državotvornosti, državotvornost sama po sebi, - duboko reakcionarna. Opijavajući grozničavi puls postkomunističkog sveta, ne treba ipak gubiti nadu u to da će i ta bolest državotvorstva biti jednom prevladana. Ta sve današnje razvijene demokratske zemlje su u prošlosti prebolele slične groznice: ipak su preživjele i postale otvorena demokratska društva u kojima sve bleđi postaju simboli "suverene mase" - zastave, vojske, granice.

Pred licem smrti, pred licem večnosti, pripadnost bilo kakvom kolektivu - partijskom, nacionalnom, pa čak i crkvenom ne znači ništa. Masa, kao ni država, nema savesti, već samo ujedinjujuće simbole. Samo pojedinac, samo ličnost ima savest koja može da kažnjava ili opravdava. Samo pojedinac staje pred Strašni sud.

Godine 1949. u emigraciji u Buenos Ajresu je umirao Alcalá Zamora, predsednik Druge španske republike (1931 - 1936.). Svoje prijatelje je nekoliko puta sa samrtničke postelje pitao: "Kako se zvala država u kojoj sam ja bio predsednik?"

Vašington, 29. avgusta 1991.

NE SPASAVA SLOGA VEĆ SAMO DEMOKRATIJA

Neki dan mi je poznanik ispričao da ga je jedan diplomata iz jugoslovenskog konzulata u Čikagu uveravao kako ono što ja pišem u beogradskoj štampi, u stvari meni "diktiraju Amerikanci". Ma koliko se puta čovek susretao sa komunističko-balkanskom psihologijom, ipak je svaki put ponovo zapanjen. Bilo šta i bilo ko da nešto uradi ili napiše, za predstavnike takve psihologije biće jedino povod da se istražuje ili spekulise - "ko stoji iza toga?" Mogućnost da bilo ko nešto samoinicijativno učini ili kaže, uopšte se ne uzima u obzir. Očigledno je: o drugome se sudi po sebi. I zar je čudo što se sa takvom psihologijom i poznavanjem realnosti čak i među ljudima u diplomatiji, Jugoslavija našla u političkom "živom blatu" koje je sve dublje uvlači i preti čak biološkoj egzistenciji celog naroda.

Sećam se kako mi je nekada u Požarevačkoj kaznionici jedan simpatičan stražar prijateljski objašnjavao kako sam zaista kriv zbog napisa zbog kojih sam bio osuđen na robiju. "Ama koj' si ti da pišeš protiv državu?" - govorio mi je, u potpunosti ubeđen da je za bilo koju aktivnost u životu neophodno dobiti naređenje, ili bar dozvolu, od vlasti, odnosno biti "neko" kome je priznato pravo da javno iznosi svoje mišljenje.

Međutim, ono što je oprostivo kada je reč o običnom zatvorskom stražaru, nije - kada je reč o diplomati, novinaru,

članu parlamenta, akademiku. A upravo takva komunističko-balkanska psihologija još uvek dominira većinom masmedija, skupštinom i uopšte javnim mnjenjem današnje treće, tačnije, druge i po Jugoslavije. I nije samo reč o paranoičnim režimskim teorijama o međunarodnoj zaveri protiv Srba, mada srpski slučaj pokazuje, da se nacionalna paranoja malo čime razlikuje od paranoje - mentalne bolesti. I u jednom i u drugom slučaju krajnja opasnost po okolinu proizlazi iz činjenice što bolesnik, ili nacionalizmom zahvaćena nacija, živi u ubeđenju da je egzistencijalno ugrožena, te da se može spasti samo merama preventivne agresije. Nedavna egzekucija preko pet stotina muslimana u Bratuncu u Bosni samo je ilustracija tipične paranoidne reakcije.

Ono što najviše zabrinjava je činjenica da ne samo nosioci vlasti, već i većina nezavisnih beogradskih intelektualaca, pa čak i onih koji su u opoziciji režimu, ne uspeva da se oslobodi onog tipa mišljenja koje je karakterisalo mog požarevačkog čuvara. Čitam tako u jednom od junskih brojeva "NIN"-a mišljenja istaknutih srpskih kulturnih i političkih delatnika o sankcijama Ujedinjenih nacija protiv Srbije i posledicama tih sankcija. Akademik i predsednik Srpskog PEN centra Predrag Palavstra kritikuje Zapad, što, navodno, zaobilazi i ne prihvata ozbiljno srpsku demokratsku opoziciju.

"Činjenica je - piše Palavestra - da su na Zapadu iz svih razgovora o rešenju jugoslovenske krize i srpskog pitanja potpuno zaobišli i isključili srpsku demokratsku opoziciju. Možda zato što sa demokratskom Srbijom ne bi mogli da rade i razgovaraju onako kako to sada čine... Zapad nikad nije razmotrio i uvažio zahtve srpske demokratije i građanske alternative, mada je upravo ona bila najglasniji kritičar i protivnik komunizma... Anonimnog ministra inostranih poslova Bosne i Hercegovine nedavno je primio lično g. Beijker, dok

je izgnanog srpskog prestolonaslednika primio u Vašingtonu jedan sekretar državnog podsekretara. Takvi potezi ne samo da zbunjuju nego čak podstiču sumnju da Srbima naprosto nije dopušteno da budu demokrate..." ("Nin", 5. juni 1992.)

Opet - "Ama koj' si ti da pišeš protiv državu..." Ministra inostranih poslova jedne zemlje primio je mministar inostranih poslova druge zemlje. Šta ima normalnije od toga? I šta to znači - "anonimnog"? Zar ministar inostranih poslova mora biti, recimo, akademik? Uzgred rečeno, većina akademika SANU, uostalom kao i JAZU, to jest HAZU, potpuno su anonimni izvan svojih država, to jest u svetskoj kulturi. Što se pak tiče prestolonaslednika, treba ipak biti načisto s time: na Zapadu živi nekoliko desetina pretendenta na tron u svojim zemljama, a da posebno u Sjedinjenim Državama čak Ustav zabranjuje javno isticanje bilo kakve aristokratske titule. Očito je da zahvaljujući dugogodišnjoj komunističkoj indoktrinaciji, ne samo jugoslovenski diplomati i zatvorski stražari imaju krivu predstavu o svetu, i zanemaruju činjenicu da je američka demokratija vek i po pre ruske revolucije radikalno razvlastila svaku naslednu aristokratiju, i prva u istoriji ne manje radikalno odvojila religiju (svaku) od države.

Gde je ta demokratska opozicija u Srbiji, koja bi otvoreno priznala da Albanci imaju neuporedivo više prava na Kosovu nego Srbi? Kijev je nekada bio matični grad ruske nacije, sada je prestonica druge države, pa će verovatno uskoro Rusi u Kijev morati putovati sa pasošem, a ipak nikome ne pada na pamet da svojata prestonicu Ukrajine. Zašto Srbi u Bosni i Hercegovini imaju pravo na svoju posebnu državu, iako ih u BiH živi procentualno manje nego ne Srba u drugoj i po Jugoslaviji? Koja je to demokratska opozicija osudila genocid nad Musilimanima i "etnička čišćenja"? Gde je ta srpska opozicija, građanska alternativa, koja bi pozdravila isključenje druge i po Jugoslavije sa Olimpijade, tog sportskog praznika

svih naroda na zemlji? Kao što je moralno neprihvatljivo bilo učešće na takvom prazniku sportista iz zemlje u kojoj je vladao aparthejd, isto tako je neprihvatljivo da se na veselom prazniku čovečanstva vije zastava države koja upražnjava najčistiji nacizam.

Znam, ima i takve, prave, demokratske opozicije u Beogradu, ali ona ne osuđuje Zapad zbog onoga što smeta Palavestri. U odnosu na jugoslovensku tragediju Zapad nije ni u kom slučaju bezgrešan, ali krivica Zapada uopšte nije u tome što, navodno, ne prihvata srpske demokrate. I te kako ih prihvata i moralno podržava, ali na žalost još uvek ih je premalo. Ako se Zapad i može za nešto optužiti u vezi sa konferencijama i sankcijama moći zaustaviti krvavo balkansko kolo. Ali to je u prirodi demokratskog sveta: ni protiv Hitlera niko nije krenuo u rat sve dok se rat mogao izbeći.

Vašington, 30. jula 1992.

LAŽI I ISTINE SUKOBLJENIH BLIZANACA

Ako se pažljivo čita zvanična štampa ratujućih strana u Jugoslaviji, te se upoređuje sa onim što piše nezavisna štampa u Beogradu i polu-nezavisna štampa u Zagrebu, i ako se takođe upoređuju sa izveštajima zapadne štampe i izveštajima raznih međunarodnih organizacija za zaštitu ljudskih prava - teško je izbeći zaključak da je u informacionim glasilima sa obe strane fronta, uprkos izvesnom preterivanju, slika protivničke strane uglavnom tačna. Daleko je više laži i prećutkivanja istine na obe strane fronta, kada se radi o izveštajima sa svoje strane, sa svoje teritorije.

Zaista, i jedna i druga strana praktikuje čisto nacističke metode "etničkog čišćenja svojih teritorija", i jedna i druga strana vrši masakre i sva moguća zverstva, ni sa jedne strane fronta nema ni pomena o poštovanju bilo kakvih zakona, ni svesti o tome da će doći vreme kako će se morati za sve ratne zločine i te kako odgovarati. Ako srpska strana ima nadmoćno naoružanje kojim nemilosrdno mlati po civilnom stanovništvu, i što je prva započela krvavo kolo. Sarajevo, i uopšte bosanska vlada, izazivaju najviše simpatija i podrške u svetu upravo zato što su bosanski teritorijalci tako slabo naoružani, i što u Sarajevu još nije došlo do nacističkog "etničkog čišćenja", kakvo se upražnjava na srpskoj strani, sada već i na teritoriji same Srbije.

međutim, činjenica je da se u osnovi može verovati zagrebačkoj štampi kada piše o zločinima srpskih vojski, te beogradskoj štampi kada je reč o sličnim "herojstvima" hrvatske vojske i države.

To me je podsetilo na veoma sličnu informacionu situaciju od pre više od četrdeset godina, u vreme sukoba Tita sa Informbiroom. Ma koliko to izgledalo paradoksalno, mnogo od onoga što je u Jugoslaviji naštampano i postalo dostupno javnosti tek u poslednjih 5-6 godina, a tiče se Tita, njegove političke policije, skrivene strane NOB-a, logora na Golom otoku, i tako dalje - bilo je obelodanjeno u Staljinovom SSSR-u pre četiri decenije. Naravno, tome se nije mnogo verovalo u svetu, upravo zbog toga što je dolazilo iz Moskve, a Tito je bio stekao simpatije čak i zakletih antikomunista svojim otporom Informbiroomu.

Naravno, i istina o Sovjetskom Savezu, u to vreme bila je dostupna upravo u Jugoslaviji. Početkom pedesetih godina, u Beogradu i Zagrebu je štampan celi niz knjiga o staljinskim zatvorima, logorima i čistkama. Knjige Margarete Buber-Nejman, Vajsberga-Cibulckog, Georgija Klimova i drugih, za dve decenije su prethodile knjizi Štajnera 9.000 dana u Sibiru. Treba imati u vidu da je pre pojave Arhipelaga Gulaga, u svetu bilo objavljeno više od pedeset knjiga - svedočanstava o logorima prve zemlje socijalizma. Tim svedočanstvima i njihovim autorima široka publika nije verovala sve do 1962, kada je u samom SSSR-u štampana prva "logorska" knjiga - Jedan dan Ivana Denisoviča Aleksandra Solženjicina.

Dve knjige štampane u Moskvi i prevedene na mnoge jezike (uz podršku komunističkih partija), u vreme sukoba sa Informbiroom, predstavljaju i danas određeno interesovanje za jugoslovensku publiku, te, u izvesnom smislu, zahtevaju analizu i komentare istoričara. U njima se, naime, pominje i ono što je na Zapadu obelodanjeno dve decenije kasnije, a u

Jugoslaviji tek posle Titove smrti, na primer, "martovski pregovori" parizana sa Nemcima 1943. Jedna knjiga je zamišljena kao istorijska, a druga je roman. U stvari, najtačnija karakteristika bi bila da su knjige - jedna "pseudoistorijska" a druga "pseudoliterarna". "Istorijsku" - pod nazivom "Tito - maršal izdajica" napisao je bio francuski komunist Rene de Žuvenel. Roman, nazvan Jugoslovenska tragedija - sovjetski pisac Orest Maljcev.

Roman Oresta Maljceva je 1951. nagrađen Staljinском nagradom za literaturu. Kao tipičan primer soc-realizma, verovatno je i zaslužio takvu nagradu. U romanu je opisana epopeja sovjetskog vojnika Nikolaja Zagorjanova, koji se, bežeći iz nemačkog zarobljeništva, pridružuje partizanima u Jugoslaviji, upoznaje sve rukovodioce partizanskog pokreta, i pred dolazak Crvene armije u Srbiju, biva likvidiran od Rankovićeve službe, jer mnogo zna. Glavni junak je tipični "pozitivni heroj" soc-realizma, koji crpi duševnu snagu iz u postavu šinjela zašivene komsomolske iskaznice. Iako je sam pao u zarobljeništvo, on o zarobljeništvo govori rečima uvodnika "Pravde": "Zarobljeništvo je - sramota, čak i onda ako si pao u ruke neprijatelja u besvesnom stanju. Ali nisu svi oni koji se vraćaju iz zarobljeništva izdajice." Naime, Staljin je početkom rata izjednačio zarobljeništvo sa izdajom, te su svi sovjetski ratni zarobljenici posle završetka rata bili samo prebačeni iz strašnih nemačkih, u ne manje strašne sibirske logore, gde su godinama "proveravani" zbog sumnje u izdaju.

Razumljivo je da u romanu jugoslovenske "mase" izgaraju od želje da grade socijalizam, te da se obuče "staljinskoj nauci pobeđivanja". Njihovi, pak, rukovodioci su bivši agenti Gestapoa, a posle agenti zapadnih službi, počevši od Tita pa nadalje. Među njima je samo jedan zaista pošten i častan komunist - general Arsa Jovanović. U romanu on kaže:

"Maštam o tome da posetim Moskvu. Da stupim u vojnu akademiju, ili čak u vojno učilište. Da prođem u koloni sretnih ljudi Crvenim Trgom i vidim druga Staljina." I nehotice se čovek priseća onih stranica romana Solženjicina U krugu prvom gde je groteskno opisan Staljin koji razmišlja o Jovanoviću: "Plemeniti Arso! Ubijen... Ubijen samo zato što je voleo Staljina."

Uprkos brojnim preterivanjima i nelogičnim optuživanjima vodećih jugoslovenskih komunista da su istovremeno agenti nemačke i zapadnih obaveštajnih službi, što je očito danak epohi velikih čistki i montiranih procesa, u romanu najviše pažnje privlače opisi onih događaja koji su tek u naše vreme priznati kao istiniti. Tu su i "martovski pregovori", mada po romanu njih vodi Velebit a ne Đilas (verovatno je operativna informacija NKVD-a bila nepotpuna), i prisilno spasavanje Tita od strane Arse Jovanovića; za vreme nemačkog desanta na Drvar, kada je maršal bio spreman da se preda, i Titova odgovornost za saveznička bombardovanja Beograda na Uskrs 1944, i mnogo drugog, o čemu se sve do smrti Josipa Broza nije moglo govoriti. I sama ličnost vođe NOB-a, njegova ljubav ka luksuzu i zlatnim predmetima, skoro da je identično opisana u romanu Maljceva, kao u Đilasovoj knjizi "Druženje s Titom", štampanoj trideset godina kasnije.

Sve u svemu, može se reći, na iverzan način istina o Jugoslaviji mogla se doznati iz staljinske propagandne literature, kao što je očigledno da se istina o SSSR-u mogla doznati iz literarnih svedočanstava bivših sovjetskih logoraša, čije su knjige bile štampane tih godina u Jugoslaviji. Naravno, iznositi istinu o SSSR-u u Sovjetskom Savezu, isto kao istinu o Titovoj Jugoslaviji u Jugoslaviji - nije bilo moguće. Međutim, neobično je poučno uvideti da kada jedan totalitarni pokret optužuje drugi takav pokret - iznose se takve skrivene tajne,

koje ne bi ni na pamet pale čoveku sa strane, odnosno čoveku sa Zapada.

Kada se sedamdesetih godina vodio propagandni rat između SSSR-a i Kine, najdublje i najbolje analize i opisi sumanutog Maovog carstva mogli su se naći na stranicama sovjetskih časopisa, a ne u knjigama brojnih američkih "sinologa". Ovim poslednjim je nedostajalo ono unutrašnje razumevanje identičnog sistema i partijske psihologije.

Ista je stvar i danas, kada se sukobljavaju svi balkanski nacionalizmi, ako ne već i nacizmi. Ako se odbaci verbalno preterivanje, jasno je da mas-mediji iznose mnogo istine o onoj drugoj strani. Naravno, ne o svojoj.

Vašington, 24. jula 1992.

BOLNO BUĐENJE

Buđenje se dešava u trenutku kada se od posmatrača zbivanja života i istorije pretvaramo u učesnike i žrtve, a da nas niko nije zapitao - želimo li to ili ne. Budimo se kada sve ono što se ticalo drugih, iznenada počinje da zahvata i nas. Znali smo uvek, naravno teoretski, da postoji rat, patnja, bol; razaranja, glad, ranjavanja, smrt, zlo, fašizam - ali se to uvek dešavalo nekom drugom. U nekim dalekim zemljama su se vodili krvavi ratovi, neke daleke gradove su razarali do temelja, neki daleki ljudi su umirali od bombi, najperskijih hitaca i gladi, neki tuđi narodi su bili zahvaćeni strasnom duhovnom bolešću - fašizmom. Gledali smo sve to u bioskopu i na televiziji, čitali u novinama i knjigama. I kada se sve to pojavilo u našem životu, ustanovilo se da smo do tada u stvari spavali dubokim snom. Da nismo spavali - sprečili bismo nailazak zla, tada kada je to još bilo relativno lako.

A koliko li je ljudi odbijalo aktivno učešće u bilo čemu, jer je verovalo da se susret sa zlom može izbeći "nemešanjem u politiku". "Politika me ne interesuje, bavim se svojim poslom, svojom specijalnošću" - govorili su bezbrojni, i to ne najgori ljudi. Sada se ta iluzija raspršila. Ko neće da bude subjekt u životu - a politika je život društva - postaje objekt, često bespomoćan.

Koliko ljudi je zameralo akademiku Andreju Saharovu što je, umesto da se bavi svojom teoretskom fizikom, postao vodeći ruski disident sedamdesetih i osamdesetih godina. Zar nije šteta, govorili su mnogi, a mislili još brojniji ljudi, da se tvorac sovjetske hidrogenske bombe - što mu je donelo članstvo u akademiji nauka u 27-oj godini - dve decenije nateže sa KGB-om i piše proteste zbog hapšenja i maltretiranja njemu malo poznatih ljudi po zatvorima i psihijatrijskim klinikama, umesto da razrađuje svoje teorije. Ta, ionako su svi znali da je Sovjetski Savez totalitarna, policijska država. Da je sedeo u svojoj laboratoriji dobio bi Nobelovu nagradu za fiziku, a ne za mir, što bi verovatno bilo korisnije za čovečanstvo. Šta ga se ticala "pravda u društvu", ta njega niko ne bi prstom dimuo. Zar nisu tako postupali mnogobrojni naučnici kao i odlični specijalisti brojnih profesija?

A šta li danas kažu takvi ljudi iz Sarajeva, Mostara, Vukovara? Sutra, najverovatnije i iz Beograda, Zagreba, Kijeva, Moskve. Gde je ta bezbedna laboratorija, kabinet, biblioteka ili svoj mali biznis u koji se može povući da bi se izbeglo zlo? Shvatiće, na žalost prekasno, da se zlo ne bi toliko osililo da su na vreme krenuli putem aktivnog suprotstavljanja zlu, putem kojim je išao Andrej Saharov. Zar nisu znali da je iseljavanje, izbacivanje s posla, pljačkanje i ubijanje ljudi na osnovu nacionalne pripadnosti - najčistiji fašizam? Zašto li su mislili da se ta sva zla tiču samo nekih drugih ljudi, te da se čoveku ništa zlo ne može desiti ako se ni u šta ne meša i samo radi svoj posao? Nacionalizam je počeo da se širi i jača davno pre nego što su snajperi i topovi zapucali. Spavali su. Sada se bude.

Probuđeni duh je onaj koji shvata da je sve u životu povezano, da nema toga zla koje se tiče samo nekog drugog čoveka ili drugog naroda. Sve što se na svetu dešava tiče se svakoga od nas. I za sva postojeća zla, svako od nas je kriv

na određen način. Dostojevski je o tome prosvetljeno napisao: "Kriv si pred svima već zato, što si mogao biti jedini svetionik u tami, a nisi to bio." Onog trenutka kada čovek shvati da je kriv i odgovoran za zlo koje ga je snašlo - probuđen je. Jer u suštini nepravde nema.

Može se postaviti pitanje: Kakva li je tek krivica onih koji nose aktivno zlo, raspiruju međunacionalnu mržnju, isteruju ljude druge nacije iz kuća, ubijaju. Hoće li njih, nosioce nacionalističke kuge pravda dostići? Za mene je u tom pogledu poučna sudbina svih do sada totalitarnih pokreta i društava. Hitler je hteo da "očisti" nemačku rasu od svih nearijevskih primesa. Danas u Nemačkoj živi nekoliko desetina hiljada crnih Nemaca, koje su Nemice rodile posle rata od očeva - crnih američkih vojnika, o primesama druge krvi da i ne govorimo. Staljin je hteo da "diktaturom proletarijata" obuhvati celu planetu. Kako sada stvari stoje, poslednji komunisti na planeti će verovatno uskoro morati da emigriraju na Mars. Ista će takva sudbina zadesiti i delo naših balkanskih stvaralaca srpskog, hrvatskog, ili bilo kojeg čistog etničkog prostora.

Ovo sada je tek prvi čin jugoslovenske drame. Završetak krvavog rata koji će zahvatiti daleko veći deo Balkana nego u ovom trenutku, vodiće stvaranju zajedničke države, možda čak i sa više naroda nego u Drugoj Jugoslaviji, i beskrajno etnički izmešanoj, izmešanoj onako kao što je bilo mučeničko Sarajevo. Svi današnji nacionalni lideri sići će sa pozornice već pre kraja drugog čina. Naravno, neće biti zaboravljeni ni posle svršetka drame. Eto, ovih dana su u Nemačkoj osudili na doživotnu robiju esesovca od 90 godina. To samo pokazuje da će "nacionalne borce" svih jugoslovenskih naroda loviti po južnoameričkim džunglama i dovoditi na sud do sredine 21-og veka.

Već samo takav završetak jugoslovenske drame je vredan buđenja, makar i bolnog. Nije strašna patnja, strašna je samo besmislena patnja.

Vašington, 21. maja 1992.

POLITIČKI VICEVI U FOLKLORU I U ŽIVOTU

Zajedno sa pompeznim državno-partijskim proslavama Prvog maja i 7. novembra na Crvenom trgu u Moskvi, iz ruskog života su nestali i politički vicevi. Mada je uzročna veza između totalitarnog sistema i svenarodnog stvaralaštva političkih viceva odavno primećena, ozbiljnijih studija na tu temu, barem koliko je meni poznato, nije do sada bilo ni na Istoku, ni na Zapadu. A tema je neobično interesantna i zahvalna. Obično se nestanak viceva tumači time što slobodna štampa otvoreno preuzima funkciju kritike vlasti, te ljudi gube inspiraciju za stvaranje i širenje viceva, koji u uslovima neslobode osvetljavaju stvarnost zrakom razuma, te tako spasavaju duhovno i duševno zdravlje neslobodnih ljudi. To je, verovatno, tačno. Međutim, čini mi se da bi i te kako interesantno bilo uporediti dubinski domet i iznuđenu lakoničnost vica sa dostignućima slobodne štampe. Čini se kao da vic sadrži u sebi koncentrisani naboj političkog značaja i oštre analize, kakve se retko kada nalaze i u najslobodnijoj štampi. To je i razlog zašto se zbirke političkih viceva iz totalitarnih zemalja sakupljaju, štampaju i naširoko čitaju u zemljama dalekim od bilo kakve neslobode.

Kao i svako veliko dostignuće ljudskog duha, politički vic totalitarnog društva postaje duhovna vrednost, nezavisno od sudbine društva u kojem je nastao. Upravo zato je nestanak viceva iz komunističkih zemalja pravi duhovni gubitak, nus-

proizvod sveopšteg rasula. Decenijama su posetioци kao najlepši suvenir iz Sovjetskog Saveza donosili na Zapad najnoviji politički vic. Sada toga više nema. Iz Moskve se umesto viceva donose gomile novih opozicionih novina koje pokrivaju celi ideološko-politički spektar: od cnostotinaških do nekomunističkih.

Ja se, pak, sa nostalgijom prisećam serije viceva "Radio Jerevana". U toj folklornoj seriji, građenoj na pitanjima slušalaca i odgovorima radija glavnog grada Jermenije (jermenski naglasak se u Rusiji sam po sebi smatra komičnim), u neobično lakonskoj formi bili su momentalno osvetljavani svi politički događaji, "radni uspesi" i kampanje, "generalna linija" i obavezni partijski optimizam društva "realnog socijalizma". Upravo zbog krajnje aktuelnosti i ekspeditivnosti anonimnog humora, zvanični partijski ideolozi su ne jednom u sovjetskoj štampi istupali sa tezom da se "antisovjetski vicevi" stvaraju na Zapadu u nekim posebnim tajnim centrima za vođenje "specijalnog rata" protiv socijalizma i naknadno se ubacuju u SSSR. Razumljivo, to je bilo apsolutno nemoguće. Politički humor takve vrste mogao se roditi samo u duhu ljudi koji su danonoćno živeli u uslovima totalitarnog društva. Najbolji dokaz za to je neuspešni politički humor koji su pokušavala stvoriti razna emigrantska glasila.

Prisećam se nekoliko viceva iz serije "Radio Jerevan". Slušaoci pitaju: "Da li je moguće izgraditi komunizam u Jermeniji?" Radio odgovara (sa jermenskim naglaskom, naravno): "Da, moguće je, ali bolje u Azerbejdžanu". Ili, slušaoci pitaju: "Da li je moguće izgraditi komunizam u Švajcarskoj?" Radio odgovara: "Moguće je, ali je šteta." I moj najdraži, nalakoničniji vic - slušaoci pitaju: "Ima li života na planetama?" Radio odgovara: "Takođe nema."

Sada, kada je presušio izvor političkog humora, tog najautentičnijeg folklor totalitarnog doba, ponekad se čini da nje-

govu funkciju i nesvesno preuzimaju javni politički istupi nekih istaknutih ili običnih građana postkomunističkih društava. Razlika je u tome - "nesvesno" - jer humor upravo i dovodi u svest iracionalnost političke realnosti. Recimo, pre nekoliko meseci na jednom kanalu američke televizije istupao je Budimir Košutić i objašnjavao da je položaj srpskog naroda u Jugoslaviji bio gori od položaja crnaca u Južnoafričkoj Uniji. Amerikanac sa kojim sam gledao taj nastup upitao me je - da li su Srbi najbrojniji jugoslovenski narod, a kada sam potvrdio, rekao je: "Nisam znao da su i najzaostaliји narod." Samo tako je mogao protumačiti izjavu Košutića.

Ili, pre nekoliko dana na novostima NBC kanala mladi borac Srbin iz Bosne izjavljuje (na lošem, ali razumljivom engleskom): "Mi se ovde već stoljećima borimo sa Vatikanom, a Karington bi hteo za jedan dan da uspostavi mir. Glup je." Prijatelji Amerikanci sa kojima sam tada slučajno gledao novosti kažu: "Vidi, vidi, Srbi se ulaguju Amerikancima." Pitam - zašto; a slutim odgovor. Oni, naravno, imaju u vidu tradicionalnu protestantsku odbojnost prema Vatikanu, odbojnost koja je bila najveća prepreka na izborima jedinom do sada američkom predsedniku katoliku Džonu Kenediju; odbojnost zbog koje su normalni diplomatski odnosi između Sjedinjenih Država i Vatikana uspostavljeni tek pre sedam godina, 1984, posle prekida dužeg od jednog stoleća. Kažem Amerikancima da ne mislim kako se Srbi njima ulaguju, i da čak sumnjam u to da mladi borac iz Bosne zna da Amerikanci nisu katolici, i da su protestanti vekovima bili u nepomirljivom sukobu sa Vatikanom, te da su nekada vodili najkrvavije evropske ratove sa njim.

Ili, na jednom drugom kanalu hrvatski vojnik nekoliko puta pominje Srbe - "Bizantince" sa kojima Hrvatska ratuje.

Amerikanci me zbunjeno gledaju - šta li to hrvatski vojnik hoće da kaže? Bizant je ovde ime i pojam velike istorijske kulture, i žarište civilizacije, koja je nikla na razvalinama Istočnog Rimskog carstva, pa je razorena od strane nadirućeg Islama. Egipatska kultura, antička, kineska, indijska, Bizant... sećaju se Amerikanci knjiga o istoriji svetske kulture i civilizacije. Hoće li hrvatski vojnik da kaže kako su Srbi kulturno nadmoćniji? Sve me to, međutim, podseća na viceve serije "Radio Jerevan".

Ili, čitam u beogradskoj štampi da su neki mladići u Bugarskoj proslavili Hitlerov rođendan 20. aprila, a beogradski komunisti - Lenjinov rođendan 22. aprila. U domu "Đuro Salaj", u ime organizatora proslave - Nove KPJ, govorio je moj nekadašnji zatvorski drug i sapatnik sa požarevačke robitije, sada generalni sekretar NKPJ, Branko Kitanović - beogradska Nina Andrejeva. Objasnio je prisutnima da je propast "realnog socijalizma" u Rusiji rezultat "masonske-cionističke zavere protiv SSSR-a".

Što ti je istorija zabavna stvar! Nekada su upravo Hitler, njegovi nacisti, te ruski emigranti cnototinaši, isto takvom "židovsko-masonskom zaverom" objašnjavali pobedu boljševizma u Rusiji. Sada novi boljševici tom zaverom tumače pad svojih prethodnika. Pretpostavljam da će istoričari vekovima voditi sporove o tome zašto je pao sovjetski komunizam. Vekovima su se vodile i još uvek se vode polemike oko toga - zašto je propala rimska imperija. Postoji čak teorija o tome da su vodeće klase u Rimu bile fizički oslabljene zbog široke upotrebe olovnog (znači, otrovnog) posuđa i pribora za jelo. U svakom slučaju najezde varvara ništa ne objašnjavaju, kao ni mizerno ekonomsko stanje Sovjetske imperije. Varvari su napadali na rimsku imperiju od samog početka njenog postojanja, pa se imperija odupirala i samo jačala i širila. Ekonomska mizerija je vladala u SSSR-u

od prvog dana boljševičke vlasti, pa ipak se i imperija držala i širila sedam decenija. Kako i zašto vladajuća klasa gubi volju za vlast? Ne zna se. Otuda i popularnost objašnjenja svih istorijskih procesa zaverama tajnih organizacija. U tom pogledu, u 18. stoleću ulogu masona su igrali jezuiti. Njih su sumnjicali za sve moguće zavere, optuživali su, u zavisnosti od toga sa koje su strane Berlinskog zida živeli, dve organizacije: KGB i CIA. Sada, kada se "hladni rat" završio, i po svemu sudeći prelazi u običan, vrući rat, opet, posebno u postkomunističkim zemljama, postaje popularna ideja "masonske zavere".

Da bi otklonili sumnje u bilo kakve zavere, disidenti su decenijama vodili borbu sa komunističkim režimom savršeno otvoreno i legalno. Ta otvorenost i legalnost bila je najveća snaga disidentskog pokreta. Zahvaljujući toj taktici, vlast je bila ta koja gazi svoje sopstvene zakone, a ne disidenti. Nijedna komunistička partija nije mogla otvoreno napisati u zakonu da se zabranjuje sloboda mišljenja, govora, udruživanja i tako dalje. Ali to se samo po sebi podrazumevalo. Kada su se pojavili disidenti i počeli se ponašati kao da su zakoni realni, vlast je bila postavljena pred dilemu - ili da dopusti slobodu govora, štampe, udruživanja (a što je bilo krajnje riskantno sa stanovišta održanja monopola vlasti), ili da gazi sopstvene zakone, te hapsi, progoni i zatvara disidente uprkos zakonima, čime se jezivo blamirala u celom svetu. Nikakav ilegalni rad joj nije bio tako opasan kao otvoreni disidentski. Zato su tako panično Tito i Bakarić reagovali 1966, kada smo nas petnaestak ljudi pokušali u Zadru osnovati legalni nezavisni časopis: velika kampanja u štampi, hapšenja, suđenja, izbacivanja sa posla. Da smo bilo šta pokušali ilegalno, problema za vlasti ne bi uopšte bilo: osudili bi nas u tišini, kad bi nas pohvatali, i niko se ne bi zbog toga bunio. Očito zahvaljujući korek-

torskoj grešci, u mom članku štampanom u "Borbi" od 18-19. aprila, stoji da smo 1966. u Zadru pokušavali osnovati "p o t p u n o i l e g a l a n" časopis. Ah, ta podsvest korektorska, odgovorna za greške!

Mnogi su politički vicevi nastajali zahvaljujući nesvesnim korektorskim greškama. Sećam se jednog takvog slučaja koji se desio početkom sedamdesetih godina u Beogradu. U prvom izdanju, čini mi se upravo "Borbe" (u drugom izdanju je stvar odmah ispravljena) na drugoj ili na trećoj strani, na udarnom mestu pojavio se članak sa nadnaslovom - "Opštinska (ili - okružna, ne sećam se) konferencija SK Mladenovac" i masnim krupnim naslovom - "Zaključak: kod mladih komunista nedovoljno marksističke s p e r m e." Naravno, trebalo je da piše: marksističke s p r e m e.

Vašington, 1. maj 1992.

KRAJ JEDNE IDEJNE KONFUZIJE

Komunisti su uspeli da iskompromituju sve ono za šta su se navodno borili. I ideju socijalne jednakosti, i radničko samoupravljanje, i internacionalizam, i pacifizam. Dok u zapadnoevropskim zemljama, a posebno u skandinavskim, raspodela društvenog dohotka i socijalna zaštićenost dostiže takav nivo, kakav "revolucionari" nisu mogli ni sanjati, čak i pre osvajanja vlasti - u zemljama bivšeg "realnog socijalizma" danas kao bauk izgleda sama ideja socijalne pravde. Dok u Sjedinjenim Državama i u Španiji, iz godine u godinu raste broj industrijskih preduzeća i kompanija čiji su vlasnici - svi zaposleni u tim preduzećima, u bivšim komunističkim zemljama se smatra da će ogroman napredak biti ukoliko uspe prelaz u rani kapitalizam i puna privatizacija ekonomske sfere. Dok se demokratski svet sve više internacionalizuje, jer ni ekonomija, ni tehnika, ni nauka nemaju i ne mogu imati bilo kakvu nacionalnu pripadnost - bivši komunistički svet se raspada na sve sitnije i sitnije nacionalne i plemenske zajednice, čiji je jedini cilj agresivna etnička "homogenizacija". Dok se i ne pamti takav slučaj, da je jedna demokratska zemlja ratovala sa drugom demokratskom zemljom, ratovi komunističkih i postkomunističkih država se umnožavaju astronomskom progresijom, mađa je "borba za mir u celom svetu" navodno bila jedna od ciljeva komunističkog pokreta.

Tako se pojavljuje paradoks, ideja kolektivnog poljo-privrednog gazdinstva živa je i uspešna u izraelskim kubucima, ali totalno iskompromitovana u "zemlji kolhoza". "Društveno vlasništvo" u pravom smislu, to jest realno vlasništvo sviju zaposlenih nad sredstvima za proizvodnju, i "radničko samoupravljanje", to jest realno upravljanje preduzećem sviju zaposlenih, postaje sve značajnije i popularnije u najvećoj kapitalističkoj zemlji sveta - SAD. Sve više je firmi-kooperativa, koje su zaposleni otkupili od vlasnika, kad su ih se ovi hteli rešiti jer su donosili gubitke - sada su se pretvorile u veoma uspešna preduzeća. U većini demokratskih zemalja, sama ideja okupljanja ljudi na etičkoj osnovi, ukoliko nije reč o kulturnim društvima, izaziva teške sumnje da se radi o reakcionarnim i agresivnim ciljevima okupljanja. Antiratni protesti u demokratskom svetu mogu blokirati svaki ratni napor svoje zemlje. U komunističkim, kao i danas u nacionalističkim postkomunističkim državama, antiratni pokreti se identifikuju sa izdajstvom.

Ukratko rečeno, mnogi navodni ciljevi komunističkog pokreta su ostvareni, ili su na putu ostvarenja u demokratskim društvima. Pišem - "navodni" ciljevi zato što su realni ciljevi boljševičke diktature bili potpuno drugačiji. Onaj pravi cilj "dikature proleterijata" bio je samo jedan: vlast, širenje vlasti partije na što veći broj ljudi i naroda, jačanje vlasti i ostajanje na vlasti. Cilj prisilne kolektivizacije nije, naravno, bio u modernizaciji poljoprivrede i povećanju prinosa. Cilj je bio u likvidaciji bilo kakve ekonomske i političke samostalnosti zemljoradnika. Isto to se može reći i o komunističkom ukidanju privatnog vlasništva, "socijalizaciji" mas-medija, obrazovanja i uopšte svih sfera života društva. Cilj je uvek - maksimalna koncentracija vlasti u rukama partije, tačnije - šefa partije. Svetski pokret za mir, finansiran od Kremlja, otvoreno je podržavao "revolucionarne ratove".

Demokratija je kao ideal, od kojeg je naravno bilo koje društvo još uvek daleko, maksimalna raspodela vlasti na sve građane. Dakle, proces suprotan od koncentracije vlasti. Upravo zato su - ideja socijalne pravde i zaštićenosti, industrijska demokratija (termin koji se na Zapadu upotrebljava umesto "radničkog samoupravljanja"), aktivno suprotstavljane bilo kojem nacionalizmu, i aktivni pacifizam - imanentni samoj suštini demokratskog društva. I, razume se, u oštroj suprotnosti sa bilo kojom diktaturom.

To i objašnjava činjenicu da su komunisti uspehli da iskompromituju sve svoje javno proklamovane ciljeve. Bilo šta pozitivno da je jednopartijska vlast preduzimala, neminovno je kompromitovalo ono što se činilo. Bilo koji broj pomnožen sa nulom daje nulu.

U jugoslovenskim uslovima je najtragičnije kompromitovanje ideje međunacionalnog bratstva i ravnopravnosti. U ime partijskog slogana "bratstvo-jedinstvo" decenijama se gušila svaka iole slobodnija misao. Šta može biti besmislenije od činjenice da se danas u Jugoslaviji, a razume se i na teritoriji bivšeg SSSR-a, sama ideja internacionalizma identifikuje sa komunizmom i nostalgijom za jednopartijskom vlašću? Isto to se može reći o ideji socijalne pravde, koju su komunisti isticali na svom barjaku, ali koja je u praksi označavala - zatvorene luksuzne magazine za partijsku nomenklaturu i plansko izgladnjivanje desetina miliona seljaka da bi se naterali u kolhoze.

Za mnoge nacionalističke lidere, a na žalost i mnoge intelektualce postkomunističkih zemalja, čini se kao da je šokirajuća novost - postojanje i delovanje ne samo Socijalističke Internacionalne, već i Demo-hrišćanske Internacionalne, Liberalne Internacionalne i još bezbroj internacionalnih organizacija. Kao da su živeli u uverenju da je internacionalizam nerazdvojivo povezan sa Kominternom.

Nije, naravno, kao ni socijalna pravda. Nerazdvojivo su - i internacionalizam, i zahtev za socijalnom pravdom - povezani upravo sa idejom demokratije.

Nema i ne može biti jednonacionalne demokratije, kao ni jednopartijske. Nema i ne može biti socijalne pravde tamo gde postoji podela ljudi bilo po nacionalnom, bilo po "kalsnom" principu. Nema i ne može biti mira među državama osnovanim na nacionalnom ili "klasnom" principu. U ovim današnjim tragičnim događajima u postkomunističkom svetu postoji ipak jedna svetla tačka, a to je, što se u idejno-političkom pogledu najzad stvari postavljaju na svoje pravo mesto i likvidira duhovna konfuzija koja je decenijama kompromitovala mnoge vredne ciljeve, i zavodila milione ljudi i na Istoku i na Zapadu. Najzad postaje jasno: demokratija, internacionalizam, socijalna pravda i antiratni pokret su na jednoj strani; diktatura, nacionalizam, ekonomska eksploatacija i agresija na drugoj su strani političke podele sveta. I svest o tome će se ranije ili kasnije proširiti na milione ljudi, što će otvoriti mogućnost izlaska iz postkomunističke krvave jame.

Vašington, 22. april 1992.

STARE IDEJE I NOVO ISKUSTVO

U Legendi o Velikom Inkvizitoru iz romana *Brača Karamazovi* Dostojevski je suprotstavio ideju slobode i ideju vlasti zemaljske. To jest - Hrista i Inkvizitora. U stvari "legenda" je proširena tema Hristovih iskušenja iz Jevanđelja. Iskušenje je čak povećano vizijom srećnog u svojoj nevinosti i neslobodi čovečanstva, kojem bi Hristova sloboda donela nesreću i bol. Ako Jevanđeoski iskušitelj govori Hristu "Skoči u dubinu ako si sin Božji...", ili "Pokloni mi se i daću ti sva carstva zemaljska...", to iskušitelj Inkvizitor u stvari govori Hristu "Ukloni se sa zemlje ako imaš ljubavi za ljudska bića..." Poljubac koji na kraju "Legende" Hrist daje starom Inkvizitoru obično se tumači time što Hrist shvata da je služenje neslobodi starog Inkvizitora izazvano ljubavlju prema ljudima, uprkos tome što sam Inkvizitor govori da je on na strani jevanđeoskog iskušitelja, a ne na strani Hrista. Religiozni ljudi, pa i sam Dostojevski, uvek su smatrali da, ukoliko bi fizička smrt istovremeno označavala i kraj svake egzistencije uopšte - da bi u tom slučaju Inkvizitor bio u pravu. Međutim, kako fizička smrt nije istovremeno i smrt duše, to Inkvizitori vode svoje ljudsko stado pravo u pakao.

Pa ipak, moguće je i drugačije tumačenje Hristovog poljupca datog starom Inkvizitoru. Priča o neslobodnom čovečanstvu, kojem osim hleba treba i stalni, živi, konačni autoritet, jer je sloboda preteško breme za slabog čoveka,

teško da bi mogla biti ispričana u našem stoleću, barem u onom delu koji govori o hlebu. Vekovima su najbolji umovi čovečanstva verovali da pred čovekom stoji izbor: hleb, ili - sloboda. U to veruje Inkvizitor, tačnije Dostojevski. Iskustvo dvadesetog veka je pokazalo da je izbor između hleba i slobode - lažan izbor. Tamo gde nema slobode, nema ni hleba. Inkvizitori ne samo da vode ljude u zagrobni pakao, već ga realno stvaraju još za života, na zemlji. Hrist je to morao znati, a njegov poljubac se može protumačiti i time što je znao šta čeka vernog služitelja Zla - Inkvizitora, pa ga je i poljubio iz milosrđa i bola. Jer i stari Inkvizitor, koji je spalio stotine živih jeretika ipak je bio samo čovek u službi Zla, a ne i samo Zlo.

Uopšte, savremenici retko primećuju neke radikalne promene u sferi morala i etike izazvane novim istorijskim iskustvima. U Americi postoji čitava struja filozofskih istraživanja o tome kako se menja moralno-etička sfera duha u zavisnosti od progressa nauke i tehnologije. Filozof i teolog Majkl Novak udario joj je temelje. Osnova njegovih razmišljanja je ova: neverovatan razvoj materijalne civilizacije je pred čoveka postavio potpuno nove moralno-etičke probleme. Nekada je, recimo, pitanje gladi na drugom kontinentu bilo sa moralno-etičke tačke gledišta isto tako apstraktno kao pitanje Dostojevskog - da li biste pristali na sreću i bogatstvo ukoliko bi to bilo plaćeno životom samo jednog čoveka u dalekoj Kini, ili negde na Mesecu, pa čak da za to niko nikada ne sazna? Danas, pitanje gladi ili bolesti na celoj našoj planeti, pitanje je praktičko, tehničko i političko, a ni u kom slupčaju apstraktno. Ako jedna ekonomski i tehnološki moćna sila može spasti od gladi i bolesti mnoge milione na drugim kontinentima, u tom slučaju odluku donosi slobodna volja čoveka, problem je moralno-etički.

Isto tako stoji stvar sa napretkom medicine. Ma koliko da ima prvorazrednih hirurga na svetu, bolesnika koji će umreti ako im se ne izvrši transplantacija pojedinih organa svakako ima bar hiljadu puta više. Po kojem kriteriju odabrati one za život, i one za smrt? Pre zadivljujućeg progressa medicne nikakvih takvih moralnih dilema jednostavno nije bilo. Ili pak - rat. Jasno je, da je tehnološki potencijal amrija "prvog sveta" takav da bi mogao, kao u operaciji "pustinjska oluja", zbrisati sa lica zemlje sve moguće diktatore i diktature i "trećeg" i "drugog" sveta, i otvoriti epohu civilizacijskog napretka za celu planetu. Ali ko može na sebe da uzme odgovornost za milione neminovnih ljudskih žrtava, te uopšte za sudibnu sveta? I istovremeno - kako izbeći odgovornost ako postoji fizička mogućnost da se zlo spreči?

Eto, takvih etičko-moralnih dilema nije bilo, i nije moglo biti, u vreme Dostojevskog. U davnim ratovima i bitkama svoj su život stavljali na kocku carevi i sultani, o vojskovođama da i ne govorimo. Danas je moguće ne izlažući se nikakvoj opasnosti uništavati do temelja mnogoljudne gradove, ne samo tako male kao Vukovar, a realnoj opasnosti su izloženi, uglavnom, osim običnih građana, samo obični vojnici i niži oficiri. Upravo u stravičnom povećanju fizičke moći čoveka leži imperativ za novu, ili nanovo formulisanu etiku.

Srpski narod ima jednu strašnu, antihrišćansku poslovicu: "Ko se ne osveti, taj se ne posveti". Osveta je uspostavljanje narušenog reda i pravednosti, kako je čovek razume. Sve svete knjige na kojima počiva naša civilizacija govore o uspostavljanju pravednosti, ali ne od čoveka, ne osvetom. "Moja je osveta, i ja ću se svetiti..." govori Bog Biblije. Ne - čovek! Ne prema ljudskom poimanju pravde!

Verovatno bi od poslovice o osveti bilo potrebno započeti reviziju moralno-etičkih shvatanja na Balkanu. Jer i rat, i

odsustvo demokratije, i televizijsko napumpavanje mržnje samo je posledica duhovne i moralne boli.

Vašington, 2. aprila 1992.

SVETLE VESTI, ŽRTVE PROPAGANDE, ZAGONETKE

*P*rošle nedelje kao da je bio praznik: posle toliko meseci mračnih izveštaja i ubitačnih novosti telegrafskih agencija iz Jugoslavije, iznenada je stigla svetla vest. Desetine hiljada Muslimana, Srba, Hrvata, u marševima mira širom Bosne i Hercegovine, klicali su: "Hoćemo da živimo zajedno!" U izveštajima je promakla i kratka vest da su u Bosni formirani prvi nacionalno mešoviti paramilitarni odredi. Posle takvih vesti moguće je neko vreme gledati ljudima pravo u oči i ne stideti se što si u Ameriku došao iz Jugoslavije. Inače, ugled iseljenika iz bivše Jugoslavije, bez obzira na to kojoj republici, odnosno državi ili narodu pripadali, u ovo vreme je na najnižem mogućem nivou. Mnogi od njih se ustručavaju i da govore javno odakle su. Jugoslovenski rat je, plašim se za dugo vremena, stvorio čvrsti imidž primitivnih, sadističkih divljaka i ludaka sa Balkana kod najširih slojeva ovdašnjih ljudi. Koliko li će godina trebati da se to izmeni?

Na neki način sličan svetli događaj se zbio i pre godinu dana, kada je celi svet 9. marta, nakon demonstracija opozicije i izvođenja tenkova na ulice Beograda, mogao da se uveri u to da nije tačno da celi srpski narod podržava gospodina Miloševića i nacional-komunizam, kako je u to vreme režim u Srbiji bio u ovdašnjim novinama okarakterisan. Na žalost, svetla radost nije dugo trajala. Veoma brzo je bila zamračena ratom i opisima svih onih divljaštava koje je rat doneo.

A medijska slika o nekom narodu, naročito ako je stvorena u sredini u kojoj novine, radio i televizija nisu monopolisani, neobično je postojana, i godinama i te kako utiče na sve međuljudske i međudržavne odnose, uključujući ekonomske. Koliko li će vremena trebati pa da se izmeni slika o Srbima i Hrvatima na Zapadu?

Imidž o nečemu ili nekome koji stvara propaganda monopolisane štampe, postojan je samo do trenutka dok se monopol održava, i trenutno se raspada pri susretu sa istinom. Posle toga žrtva propagande prestaje da veruje bilo šta monopolisanom izvoru informacija, i jedi se sama na sebe što je bilo kada nešto poverovala. Sećam se jednog takvog slučaja kada sam ja sam bio takva žrtva. I ne može se reći da sam u to vreme bio naivčina. Baš suprotno: godinama sam bio disident, nekoliko puta robijao, čitao ne samo jugoslovensku, već i stranu štampu. Pa ipak sam postao žrtvom zvanične propagande.

Doznao sam to u leto 1978, kada sam prvi put posetio Ameriku. Te godine su američki socijaldemokrati održavali godišnju konvenciju u "Ruzvelt" hotelu u Njujorku. Kako sam se ja uvek deklarirao kao demokratski socijalista, pozvali su me da kratkim govorom pozdravim delegate iz cele Amerike. Iz Istočne Evrope pozvali su osim mene i poljskog filozofa Leška Kolakovskog. Kolakovski je održao kratak govor i trebalo je da ja govorim posle njega. Međutim, u tom trenutku u salu je ušao senator iz države Njujork Patrik Mojnihen, član Demokratske partije, ali takođe, što sam kasnije doznao, i male Socijaldemokratske. Organizatori su ga pustili da odmah istupi, i on se obratio prepunoj sali rečima "Comrades!" ("Drugovi!"). Ja sam bio zaprepašćen. Godinama sam u jugoslovenskoj štampi čitao o Mojnihenu, američkom ambasadoru u Ujedinjenim nacijama, kao o krajnjem desničaru, maltene rasisti i smrtnom neprijatelju pokreta

nesvrstanih. To je bilo najvažnije - neprijatelj pokreta nesvrstanih. Kako je takav čovek i mogao biti nešto drugo već fašist! I sada, tu, usred Njujorka, taj isti Patrik Mojnihen istupa na skupu socijaldemokrata i još im se obraća sa "Drugovi". A među delegatima u sali je bilo nemalo crnaca, pa i sam predsednik američkih socijaldemokrata tih godina bio je Bayard Rustin, crnac.

Mojnihen je održao govor i uz pljesak cele sale otišao, a tada je došao red na mene. Onako u šoku, ja sam počeo ovim rečima: "Gospođe i gospodo, žao mi je što vam se ne mogu obratiti rečima "drugovi" kao prethodni govornik, jer ta reč ima specifičan, loš prizvuk za mene..." Tih dana sam shvatio do koje mere je čak i relativno blagi titovski monopol na informacije mogao da sluđuje ljude. Međutim, najkomičnije, a možda i najtragičnije su žrtve vlastite propagande, što su uvek na neki način bili sovjetski lideri. Poznat je, na primer, slučaj sa članom sovjetskog Politbiroa Ponomarjovim, koji je pre desetak godina posetio jednu fabriku u Kanadi, pa je videvši parkiralište automobila pokraj fabrike, zajedljivo rekao svojim domaćinima: "Pa nije trebalo radi mene dovlačiti sve ove automobile iz okoline, znamo mi da Kanada ima više automobila po glavi stanovnika nego SSSR." Kanađani su bili zbunjeni; nije im ni na pamet palo da prave "potjemkinovska sela". To su bila kola službenika i radnika firme, kojima su ovi dolazili na posao.

U svojim memoarima Eleonora Ruzvelt opisala je još komičniji slučaj. Kada je 1942. prvi put u Ameriku došao sovjetski ministar inostranih poslova Vjačeslav Molotov bio je gost Bele kuće. Agenti obezbeđenja su po dužnosti diskretno pregledali kofer Molotova i pronašli revolver, jednu kobasicu i veknu hleba. Referisali su Predsedniku, a on je odlučio da ne pokreće pitanje naoružanja visokog gosta. Sjedinjene Države su upravo sklapale ugovore o saradnji, pomoći

Sovjetskom Savezu i zajedničkoj borbi protiv sila osovine, pa Ruzvelt nije hteo da se pravi problem zbog unošenja oružja u Belu kuću. Jedino je, mnogo kasnije, njegova supruga u svojim uspomena sarkastično zapisala: "Očito je da je gospodin Molotov poverovao u pisanje sovjetske štampe o Americi, pa se bojao da će u našoj zemlji ostati gladan, te da će oružjem morati da brani svoj integritet..."

Evo i jedog relativno skorašnjeg događaja, više tragičnog nego komičnog, za koji nisam u potpunosti siguran da je rezultat propagande, ali koji i meni, i mnogim drugim ljudima, još uvek nije jasan. To je - neverovatna reakcija srpske opozicije nakon prvog izbornog kruga na izborima u decembru 1990. Tada je u glasanju za predsednika republike gospodin Milošević dobio veliku većinu glasova, ali što se tiče skupštine, pobeda opozicije je bila veoma ubedljiva. SPS je tek u jednoj trećini izbornih mesta uspela da dobije većinu od preko 50 posto glasova. Opozicija je nakon prvog kruga vodila sa 2:1, pa je ipak odmah nakon izbora priznala poraz!

Poznati američki kolumnist, koji piše komentare u jednom od dva vašingtonska dnevnika, svaki put kada, ne tako često, piše o Jugoslaviji, pre štampanja šalje mi faksom svoj članak sa molbom da mu skrenem pažnju ukoliko ima nekih činjeničnih netačnosti u članku. Taj mi je kolumnist u drugoj dekadi decembra 1990. poslao svoj članak u kojem je upoređivao izbore u Sloveniji i Srbiji, i iznosio svoju teoriju zašto su u obe republike izabrani za predsednike bivši komunistički lideri, a u parlamentu opozicija dobila većinu mesta. Bio je potpuno siguran u to, da će u Srbiji i u drugom krugu opozicija pobediti kao u prvom. Jedino mu nije bilo jasno - zašto opozicija ne trijumfuje zbog ubedljive pobede, te je molio da mu objasnim. Ispostavilo se da prvi put ne mogu da mu objasnim ništa. Uprkos mnoštvu telefonskih razgovora sa prijateljima u Beogradu, situacija mi nije postala

jasnijom. Američki novinar je odložio štampanje svog članka, što je, kako se pokazalo, bila pametna odluka, a posle drugog kruga izbora stvar je postala bespredmetnom: u drugom krugu je pobedila SPS. I razlozi za to su bili očiti: priznanje poraza od strane opozicije, i to u trenutku nadmoćne pobede nad vladajućom partijom. Zato je bilo toliko smanjeno učešće glasača u drugom krugu.

Da li su iracionalni i krajnje preuranjeni postupci opozicionih lidera bili rezultat vešte zvanične propagande koja je na televiziji stvarala utisak da SPS dobija izbore? Da li su lideri opozicije ocenili da je izbor gospodina Miloševića za predsednika republike toliko odlučujući, da je savršeno nevažno ko će pobediti u skupštini, jer Ustav daje svu vlast predsedniku, pa su zato priznali poraz? Ili možda nisu shvatali da u prvim mnogopartijskim izborima nakon decenija diktature, realno postoje samo dve stranke - vlast i opozicija, pa zato i nisu shvatili da je opozicija nadmoćno dobila prvi krug izbora, uprkos tome što je SPS dobio više glasova nego bilo koja druga partija? SPS nikako nije mogao pobediti u drugom izbornom krugu bez neshvatljive podrške opozicije. Zagonetka ostaje i dalje. Barem za mene.

Vašington, 10. marta 1992.

REŠENJE NEREŠIVOG PROBLEMA

U junu sledeće godine Organizacija ujedinjenih nacija priprema svetsku konferenciju o problemu etničkih manjina. U stvari, od kada je pao Berlinski zid te počelo međuetničko klanje na Kavkazu i u Jugoslaviji, u svetu je održan ne mali broj konferencija i simpozijuma na temu etničkih manjina. U junu mesecu ove godine takva jedna konferencija je održana i u Subotici. Učesnici svih tih skupova se, naravno, slažu da manjinama treba pružiti sve moguće autonomije i garancije za slobodni politički i kulturni život, školovanje na maternjem jeziku i tome slično. I vodeći političari i državnici su, uglavnom, s tim saglasni. Pa ipak međuetnički sukobi, obično između većinskog i manjinskog naroda, sve češće se rasplamsavaju na celoj planeti. A kako nema te države, ili teritorije, ma koliko bila minijaturna, na kojoj ne bi živela neka nacionalna manjina, to u ovom času rešenje manjinskog pitanja, barem u teoretskom planu, predstavlja preduslov za održavanje kakvog-takvog mira na zemlji.

Meni lično se čini da je problem manjina, onako kako se danas postavlja, apsolutno nerešiv. Sve dotle dok postoji etnička većina i etnička manjina - nikakve zakonske garancije, nikakvi međunarodni paktovi i nadzorne službe neće ukloniti opasnost od međuetničkog sukoba. Jer pripadnici etničke manjine će se uvek osećati građanima drugog reda,

sve dok žive u zajednici sa većinskom nacijom. A današnja izmešanost svih mogućih naroda, jezika, kultura i rasa na našoj planeti je takva da uopšte ne postoji nikakva mogućnost razdvajanja raznih etnosa i stvaranja manje-više jednonacionalnih država.

Ovo najbolje ilustruje današnja jugoslovenska tragedija. I srpski i hrvatski graditelji svojih "nacionalnih domova" su ne manji utopisti od komunista, koji su gradili "besklasno društvo". Posledice, pak, delovanja sledbenika različitih utopija su uvek iste: beda, krv i smrt.

Kao što je poznato, pitanje etnosa, to jest, "nacionalno pitanje" postoji u istorijskom planu tek oko dva veka. Pre toga glavne podele među ljudima, a takođe najkrvaviji ratovi vodili su se ne zbog etničke, već zbog religiozne pripadnosti. Sve do Velike francuske revolucije aktuelan je bio problem religioznih manjina, skoro na isti način kako je danas aktuelan problem etničkih manjina. Od otkrića Amerike pripadnici najjungenijih evropskih religioznih manjina su odlazili u novi svet, gde su sukobi pripadnika raznih religioznih grupa često bili ne manje žestoki nego u Evropi. U Konektikatu su još u XVIII veku adventisti vešali kvekere. Jedina razlika je bila u tome što u novom svetu nije bilo jedne religije ili crkve, koja bi bila daleko nadmoćnija nad ostalim. U raznim državama su razne protestantske grupe vodile glavnu reč. Religiozni mir je nastupio ne kao rezultat zakonske zaštite prava manjinskih religioznih grupa ili stvaranja autonomnih teritorija za njih, već onog trenutka kada je američki ustav odvojio religiju od države i proglasio je "privatnom stvari" svakog građanina.

Posmatrajući današnju borbu takozvanih "seksualnih manjina" za ravnopravnost u Sjedinjenim Državama, nemoguće je izbeći zaključak da nikakve garancije i zaštite prava tih manjina neće dovesti do realne ravnopravnosti, sve dok

pitanje tzv. "seksualne orijentacije" ne postane zaista "privatna stvar" svakog građanina.

Ista je stvar sa etničkom pripadnošću. Nikakve autonomije i zakonske garancije manjinskih prava neće zaustaviti međuetničko divljanje sve dok nacionalna pripadnost ne postane "privatna stvar" svakog građanina. Naravno, pokušaj stvaranja nacionalnih država je proces upravo suprotan "privatizaciji" te vrste, uostalom, kao i ekonomskoj privatizaciji. Nikakvo stvaranje teritorijalnih autonomija ne može rešiti probleme etničkih manjina. Uvek će i u okviru najmanje autonomije postojati još manja etnička manjina koja će se osećati ugnjetenom. Rešenje je u suprotnom procesu, u postupnom ukidanju svih međudržavnih granica. I u tom pogledu ideje Izetbegovića i Ovena o uređenju Bosne su daleko perspektivnije za budući mir na Balkanu od predloga onih koji zagovaraju etničke podele.

Rešenje za problem manjina je u prihvatanju činjenice da je najfundamentalnija realnost ljudskog života i ljudskog društva - individualna ljudska ličnost, a ne etnos, nacija, država, klasa, rasa, religija itd. Sve druge realnosti privatna su stvar svake ličnosti. I kao što je religiozni mir stvoren odvajanjem države od religije, tako se i do etničkog mira može doći isključivo odvajanjem države od nacije. Samo tako će se ukinuti etničke manjine i većine u društvu.

Zaštita individualnih građanskih i političkih prava je dovoljna zaštita i protiv narušavanja etničkih prava manjina. Naime, nemoguće je narušiti etničko ili religiozno pravo manjine, a ne narušiti individualno pravo. Individualno pravo u sebe uključuje i nacionalno i religiozno pravo, ali ne i vice versa. Razumljivo je da nema nikakve garancije da će čovečanstvo mirnim putem doći do rešenja osnovnog problema današnjice, bez obzira na planiranu konferenciju Organizacije ujedinjenih nacija. Možda nam predstoje deceni-

je krvavih ratova pre toga. Iskustvo, međutim, pokazuje da se i na ratove ljudi privikavaju kao i na totalitarno ropstvo. Kako je nekada Babelj napisao: "Čovek nije svinja. Na sve se može navići."

Vašington, 26. novembra 1992.

BITI PROROK

Pred Novu godinu, prvi program bivše sovjetske, a sada Ruske televizije pokazao je emisiju o proroku Nostradamusu u vezi sa nestankom sovjetske države. Francuski prorok iz XVI veka, i, uzgred, jedan od osnivača moderne medicine Mišel de Nostradamus je, kako je moskovska televizija utvrdila, u potpunosti predskazao dolazak na vlast i pad boljševizma u Rusiji. Po Nostradamusu, boljševička vlast će zaviti Rusiju u crno tačno za 73 godine i 7 meseci. U zavisnosti od toga - šta da se smatra pobedom boljševizma, Oktobarski puč, 1917. ili rasterivanje Ustavotvorne skupštine par meseci kasnije, a takođe u zavisnosti od Julijanskog ili Gregorijanskog kalendara - dokazuje se da je kraj boljševizma bio ili u avgustu, posle neuspelog puča, ili, pak, na proleće prošle godine, kada je Jeljcin izabran za predsednika Ruske federacije. Bilo kako bilo, tumačenje zagonetnih proročanstava u stihovima na starofrancuskom jeziku, koja se tiču XX veka, kada je reč o "prvoj državi radnika i seljaka", kao da je stoprocentno uspelo. Nema nikakve sumnje da se Sovjetska država prošle godine, kako se to kaže, "preselila u večnost". A da li se to desilo posle 73 ili 74 godine i nije tako bitno. Nešto slično se sinhrono dešava i sa Jugoslavijom, koja je rođena nepunu godinu kasnije.

Ono što obično zbunjuje kod Nostradamusa je činjenica da se tek post faktum dokazuje kako je prorok bio u pravu. Što

se tiče budućnosti, kako je moskovska televizija podvukla, komentatori i tumači proročanstava ne mogu da se slože: ili smo na domaku smaka sveta, ili, pak, na početku nove, srećnije ere, koja će nastupiti bilo posle pada boljševizma, bilo posle još jednog svetskog rata. Takođe je moguće da nam nedostaje pravi ključ za razumevanje Nostradamusovih proročanstava, pa tako od njih i nema neke koristi, sve dok se događaji ne odigraju. Pa ipak, kada se čovek prvi put sreće sa tačno ostvarenim proročanstvom, makar i post festum, zapanji se, zamisli. Temelji na kojima se zasniva njegov pogled na svet počinju se ljuljati, i često sve to vodi preispitivanju životnog stava, pokušaju da se nađu odgovori na nova pitanja u izučavanju filozofskih i religioznih učenja, i tako dalje. Drugim rečima, susret sa proročanstvom /ispunjenim/, može da bude i te kako koristan za duhovni razvoj čoveka, bilo da se realnost proročanstva prihvata ili pobija.

Kao čovek koji je proveo grdne godine čitajući sve moguće knjige, od onih "starostavnih" do najmodernijih, mogu sa prilično osnovom da tvrdim da je proročanstava, naročito onih koja su se ticala socijalno-političke budućnosti naroda, država, pa i celog čovečanstva, i koja su se ispunjavala, uvek bilo neobično mnogo. Čuditi se treba upravo velikom broju ljudi koji su jasno videli šta čeka njihove narode i zajednice u budućnosti, i to precizno opisali i pre nego što su dramatični i, obično, tragični događaji i počeli. Obično ih njihovi sugrađani nisu ni hteli, ni želeli pažljivo saslušati. Tek kasnije, nakon što se nesreća desila, otkrivali su misli i knjige ljudi, koji su pronicali u budućnost, i pokušavali upozoriti na nju. Tako je tek danas u potpunosti shvaćen i prihvaćen zbornik članaka "Vehi", u kojem su davno pre boljševičke revolucije najdublji mislioci Rusije opisali kuda vodi put radikalne socijalne revolucije. Istorijskih primera takvih proročanstava je bezbroj, i, ponavljam, čuditi se treba

brojnosti "proroka" kroz istoriju, a ne samoj činjenici proročanstva. Naravno, među Nostradamusom i socijalno-političkim prorocima o kojima govorim nema mnogo zajedničkog. Ni Berđajev, ni Frank, ni Struve, ni ostali autori danas čuvenog zbornika "Vehi" ne bi mogli tačno da predskazuju - koliko će godina trajati totalitarizam, odnosno kakvim će se pozdravom ruke pozdravljati nemački nacisti, što je, navodno predskazao Nostradamus. Zajedničko im je to, što su, kao i svi proroci u istoriji, za života doživljavali sudbinu Kasandre.

Sudbina je htela da se i jedno moje predviđanje do u detalje ispuni, mada mi to nije donelo ni najmanje radosti. Upravo obrnuto. U leto 1978. godine, kada sam prvi put otputovao na nekoliko meseci u Ameriku, a desilo se tako da sam ostao tamo, već ima punih 13 godina, u jednom intervjuu za američku štampu sam iznio svoje mišljenje o tome - šta će se desiti narodima Jugoslavije posle odlaska Tita sa vlasti. Tada sam opisao ono što se sada dešava, pa je intervju štampan pod naslovom "Imaćemo krvavu banju". Taj intervju je štampan u nedeljniku "Njusvik" - internacionalno izdanje - 31. jula 1978. U intervjuu sam između ostalog rekao ovo: "Zapad se veoma vara u proceni toga da su Tito i komunisti jedina ujedinjuća snaga jugoslovenske federacije. Ali uprkos tome, sada izgleda da ćemo se nakon smrti našeg ostarelog predsednika kupati u krvi. U Jugoslaviji nema slobode štampe ni udruživanja. Tamo vlada organizacioni, duhovni i ideološki jednopartijski monopol, i upravo sada ta snaga radi na razbijanju Jugoslavije. Ako ne bude liberalizacije, međunarodni sukobi... će planuti, i Zapad će izgubiti Jugoslaviju."

Naravno, nisam jednom govorio i pisao u tom smislu. I ne zato što bih imao proročanska viđenja. Da bi se jasno videla budućnost posttitovske Jugoslavije, dovoljno je bilo biti samo pažljivi posmatrač, neuklopljen u marksističke dogme. U istom smislu, ne mislim da danas podržavam Nostradamusa,

kada tvrdim, da će nakon krvavog građanskog rata opet izroniti zajednica jugoslovenskih naroda, daleko čvršće povezana nego u prve dve Jugoslavije, jer ništa toliko ne ujedinjuje kao prava demokratija. To je samo trezvena procena situacije u kojoj žive narodi Jugoslavije, izmešani skoro na celom državnom prostoru. Tu je moguće samo - ili stvaranje mnogonacionalne, demokratske države, ili pak beskrajni među-etnički rat u pokušaju uspostavljanja nacionalnih država, ili nakon takvog uspostavljanja. Većina ljudi ipak nije sklona samoubistvu. To je osnova za moju tvrdnju da će nakon krvave banje ipak biti stvorena demokratska Jugoslavija, ma koliko da to u ovom trenutku izgleda nemoguće i zauvek izgubljeno.

Tačno je da su proročanstva o budućim tragedijama i nesrećama brojnija u istoriji od onih o budućim lepšim danima. Pa ipak i takva se ostvaruju.

Vašington, 2. januara 1992.

PRAVO NA DOMOVINU

Pre dve i po godine (a kao da je otada prošlo barem jedinstoleće!) dr Kosta Čavoški je napisao članak Pravo na domovinu, štampan u "Književnoj reči" od 25. marta 1989. u kojem je obrazlagao nezakonitost upravnog postupka Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR Bosne i Hercegovine, kojim je meni bilo oduzeto jugoslovensko državljanstvo, zbog toga što sam "svojim radom u inostranstvu nanosio štetu međunarodnim i drugim interesima Jugoslavije", te "nanosio štetu ugledu i bitnim interesima Jugoslavije".

Od tada je prošlo samo dve i po godine, meni je državljanstvo vraćeno odlukom Vrhovnog suda SR Bosne i Hercegovine, ali je u stvari oduzeto milionima jugoslovenskih građana. Tačnije - svim građanima SFRJ. A time im je, po Čavoškom, oduzeta i domovina. Evo kako je dr Čavoški to obrazložio:

"Reč je, dakle, o pripadnosti čoveka političkoj zajednici, odnosno državi i mogućnosti da se ova tako reći prirodna veza, koja se naziva državljanstvom (zato se sticanje novog državljanstva naziva naturalizacijom odnosa prirođenjem), raskine odlukom nadležnog državnog organa bez pristanka lica kome se državljanstvo oduzima. To je oduvek bila teška i dalekosežna odluka, jer je pogođenog pojedinca lišavala domovine. Ukoliko bi se takav pojedinac i dalje nalazio u

svojoj zemlji, on bi se, kao kakav zločinac, proterivao preko granice; ako bi se u trenutku oduzimanja državljanstva zatekao u inostranstvu, zabranjivan mu je povratak u domovinu."

Nije li to tačan opis onoga što se desilo svim građanima SFRJ u toku poslednjih godinu i po dana? Jedino nije sasvim jasno koji je "nadležni državni organ" doneo odluku o oduzimanju domovine za tolike milione građana Jugoslavije.

I kao što nije jasno - ko je, u stvari, donosilac odluke o oduzimanju domovine - nije jasno ni to, kome se treba, i kako, žaliti na tu odluku. Meni je državljanstvo vraćeno umnogome zahvaljujući hrabrim (za ono vreme) istupanjima takvih ljudi kao što je dr Čavoški, ali kada je reč o povratku domovine za milione i milione građana Jugoslavije, verovatno je neophodno istupanje ne desetina i stotina, već miliona ljudi na teritoriji cele zemlje, zaražene strašnom bolešću nacionalizma. I to istupanje organizovano i otvoreno (kao što je bio članak Čavoškog), bez bojazni od toga da se bude okarakterisan kao "neprijatelj naroda", odnosno "izdajica nacije".

I ma kako to zvučalo paradoksalno, čak i u tom kolektivnom "gubitku domovine", Jugoslavija je i opet avangarda socijalističkog, odnosno, post-socijalističkog sveta. Bila je avangarda 1948. i nešto kasnije, kada je u Jugoslaviji izvršena kritika Staljina 5-6 godina ranije nego u SSSR-u; bila je u avangardi otvarajući granice prema Zapadu za milione svojih nezaposlenih; avangardna je bila i privredna reforma šezdesetih godina i oslobađanje velikog dela kulture od političke cenzure, i mnogo šta drugog. Istina, krajem devedesetih godina, kao da je za trenutak zaostala iza drugih komunističkih zemalja: tamo su, uz manje ili više buke, padale u nebitak komunističke partije, i mnogopartijski izbori su održavani u vreme kad je u Jugoslaviji još uvek postojao monopol Saveza

komunista, a njegovi plenumi bili najvažniji politički događaji u zemlji. Međutim, u toku 1990. to zaostajanje je nadoknađeno, a ove godine je Jugoslavija opet preuzela vođstvo na čelu bivših zemalja "realnog socijalizma". Opet danas na Jugoslaviju svet gleda kao na zemlju čiji primer slede ostale Istočno-evropske države i, što je najvažnije, Sovjetski Savez.

Znam, mnogi govore: "Nećemo da budemo nikakva avangarda, ne tiče nas se niko, hoćemo samo da živimo shodno našim težnjama i vekovnim nacionalnim tradicijama." Međutim, kao što niko ne pita čoveka za saglasnost - da li hoće da se rodi kao žena ili muškarac, kao Srbin ili Hrvat, kao crnac ili belac - tako isto niko ne pita jednu zemlju, ili narod te zemlje - slaže li se sa time da bude avangarda za mnoge druge zemlje i narode. Kada se radi o uzlaznom kretanju, to jest, kada avangardna zemlja otvara puteve ka humanijem, svetlijem životu ljudi, tada se obično niko ne odriče svoje avangardne uloge. Tada, kada se pak radi o padanju u ponor i mrak, ljudi, razumljivo, izbegavaju da prihvate činjenicu da su u stvari avangarda, to jest, da se nalaze samo korak-dva ispred stotina miliona onih koji idu istim putem. Tada im se čini da je dostojanstvenije smatrati kako je takav tragični udes stvar sudbinskog izbora upravo njihovog naroda i nikog drugog na kugli zemaljskoj.

To je, međutim, iluzija. Celo čovečanstvo je povezano nevidljivim ali veoma realnim nitima i ljudski mrak, i ljudsko svetlo se sinhrono šire kao u spojenim sudovima. Današnji mrak nad Balkanom preti da se proširi preko cele Evrope, a to znači i celog sveta. Gubitak domovine miliona građana Jugoslavije preti istim takvim gubitkom domovine stotinama miliona ljudi drugih zemalja.

Ali istovremeno, takva međuljudska povezanost može dati neophodnu snagu onim stotinama i hiljadama, a sutra,

verovatno i milionima onih koji su spremni da se suprotstave nosiocima mraka, koji se danas nalaze na čelu zaluđenih i sukobljenih naroda. Njih neće uplašiti etiketa "neprijatelja naroda" i "nacionalnih izdajnika". Sve mi se čini da se nalazimo na pragu svetlog događaja u ovom današnjem posvećenijem mraku: na pragu pojave, upravo u Jugoslaviji novog nadnacionalnog demokratskog pokreta koji će imati dovoljno ne samo moralne, nego i fizičke snage da se suprotstavi nacionalističkom mračnjaštvu.

U izvesnom smislu je oravdano reći: "Ako Jugoslavija nema budućnosti - nema budućnosti ni celo čovečanstvo." Jer, kao i Jugoslavija, i čovečanstvo na kugli zemaljskoj je beznadno izmešano: nacionalno, rasno, religiozno. I kao u Jugoslaviji, tako će i u celom svetu večno živeti bok o bok pravoslavni i katolici, muslimani i budisti, crni i beli, Hrvati i Srbi. I na ovom i na onom svetu. Upravo će zato pojava svejugoslovenskog demokratskog pokreta imati svetsko značenje, bez obzira na to hoće li učesnici pokreta toga biti svesni ili ne. To nije ni važno. Spasavajući svoje živote, i smisao svojih života i svoje smrti, oni će samim tim spasavati sve nas na planeti. Da svi ne "izgubimo domovinu".

Vašington, 7. novembra 1991.

STRAŠNIJE OD NOŽA I METKA

*P*re desetak godina, pišući predgovor za moju knjižicu *Nenaučne misli*, engleski filozof i publicist Malkolm mageridž napisao je, da mu je njegov kolega sa radija BBC Džordž Orvel pričao da je inspiraciju za *Ministarstvo istine* u romanu *1984* dobio upravo iz prakse BBC-a. Orvel nije živeo ni u Staljinском SSSR-u, ni u Hitlerovoj Nemačkoj, međutim, talenat mu je omogućio da vidi i opiše krajnje granice zla u onim začecima zla koje je lično mogao da posmatra. Bilo ih je, razume se, za vreme rata i na BBC-u. Jedan drugi pisac, Amerikanac Rasel Davenport (čija je posmrtna knjiga *Ljudsko dostojanstvo*, štampana 1956. i još uvek poznata izvan Amerike) blistavo je pokazao u toj nedovršenoj knjizi, možda najdubljem delu američke misli o totalitarizmu i demokratiji, da zlo koje su doneli komunisti i nacisti u svet XX veka, nije ni u kom slučaju nemačko ili rusko zlo, već opštečovečansko. Pokazao je da zlo nema nacionalne odlike i da moderna istorija samo potvrđuje Biblijske reči o tome, da se loše piše onim ljudima i narodima preko kojih zlo ulazi u ovaj svet. Ali zlo: mržnja, laž, nasilje - nema nacionalne pripadnosti.

Te knjige Davenporta setio sam se nedavno čitajući beogradsku i zagrebačku štampu, tačnije - čitajući "Politiku" i "Vjesnik", mada i većina drugih listova nije mnogo drugačija. Kao da ih uređuju dva orvelovska "ministarstva istine", jedno

u Beogradu, jedno u Zagrebu. Sve je tu prisutno: intenzivna mržnja, očita laž i dezinformacija, te kao rezultat - nasilje duhovno, i fizičko na bojnim poljima. Činjenica da se borba vodi za "nacionalne" ciljeve, a ne za "klasne" ili "rasne" u suštini ne menja baš ništa. Za trijumf zla ciljevi su irelevantni.

Svakako neko može reći: upoređenje sa Orvelovim romanom današnjeg Beograda i Zagreba ne odgovara već zbog toga što srpsko i hrvatsko "ministarstvo istine" nemaju monopola, te da ima nezavisnih glasila, naročito u Beogradu, koja se suprotstavljaju totalnoj laži i dezinformaciji. Tačno, ima ih, mada ne mnogo, i ne previše tiražnih. I to daje izvesnu nadu da zlo neće pobediti na dugu stazu. Pa ipak, mada se pre godinu dana rat još uvek nije vodio, upravo štampa kontrolisana od "ministarstava istine" pripremala ga je svim silama. I to je odmah upadalo u oči.

Nije ni u kom smislu slučajno što se u našem veku sve glavne bitke vode oko toga - ko kontroliše novine, radio, televiziju. Televizijski tornjevi postaju osnovna meta osvajanja, ili razaranja, za sve moguće pokrete, od najdemokratskih, do krajnje reakcionarnih. Stepenn civilizovanosti i demokratskiosti bilo koje zajednice može se lako oceniti analizom mas-medija. Što su više informacije homogenizovane - tim više je društvo neslobodno i represivno. I nikakve razlike nema u ime čega se vrši homogenizacija i šta se smatra nedozvoljenim za javnost. Kada čitam o tome, da je hrvatski ili srpski informativni, ili televizijski prostor zatvoren za medije neprijateljske republike, ili za Yutel, setim se uvek činjenice da je američkim vojnicima u Drugom svetskom ratu bio dostupan za čitanje na frontu prevod Hitlerovog *Majn Kampf*-a. Demokratija je smatrala da njeni vojnici treba da znaju protiv koga se bore.

Nacističkom majstoru laži i dezinformacije, koji je godinama raspirivao mržnju nemačkog naroda protiv svih "nearije-

vaca" - Gebelsu, nesumnjivo bi bilo suđeno u Nirbergu kao jednom od najodgovornijih ratnih zločinaca, da nije pavremeno izvršio samoubistvo. Zar je ljudska pamet tako kratka, te današnji delatnici "ministarstava istine" u Beogradu, Zagrebu ili Ljubljani ne shvataju da će se ranije ili kasnije naći na optuženičkoj klupi zbog raspirivanja međunacionalne mržnje i huškanja na rat? Jer zlo počinje od reči, i svaka laž vuče za sobom krvavu posledicu u fizičkom svetu. Nož i metak mogu ubiti jednog ili nekoliko ljudi - mržnjom inspirisana laž može pod nož i metak odvući milione.

U ovo vreme, svi oni brojni iseljenici iz Jugoslavije u belom svetu, ako nisu zaraženi virusom ratobornog nacionalizma, osećaju se neprijatno pod sažaljivim pogledima svojih nejugoslovenskih suseda i sagovornika i njihovim često nezgrapnim pitanjima o jugoslovenskim događajima. Verovatno se slično osećaju ljudi u čijoj su porodici otkriveni duševni bolesnici koji se bave kanibalizmom. A kako drugačije i da se osećaju? Otišli su u svet zbog ekonomskih ili političkih razloga iz male komunističke zemlje, nešto slobodnije i otvorenije od ostalih zemalja "realnog socijalizma". Pa ipak ta zemlja je bila u svetu poznata po svojim čudesnim prirodnim lepotama, kao namerno sakupljenim na malom prostoru: makedonska jezera i slovenačke planine, jadranska obala i vojvođanski ritovi, bosanske šume i crnogorske vrleti. I toliko naroda, religija, jezika, kulturnih tradicija, različitih ljudskih tipova na malešnom prostoru! Celo čovečanstvo u malom. Jedino nije bilo pluralizma u političkoj sferi. Tu je bila potpuna komunistička "homogenizacija". I eto, kao i u drugim postkomunističkim društvima, ta "klasna" homogenizacija raspala se na brojne nacionalne "homogenizacije", što je logično dovelo do međuetničkih ratova i svih ostalih užasa koji tek očekuju jugoslovenske narode. Ako su ranije stranci znali za užički kajmak, paški sir, sremske i kranjske kobasice, te za

jugoslovensku slikarsku naivu i lepote Jadrana, danas već počinju pamtili imena gradova oko kojih se vode najžešće borbe, imena nacionalnih vođa i generala. "Prekrasna zemlja" - govorili su ranije; "jadna zamelja" - kažu sada.

Međutim, ta metamorfoza nije počela ovog juna, ili pre godinu dana. Počela je tada, kada je štampa, prvo u Beogradu, pa posle u Ljubljani, pa najzad u Zagrebu počela zamenjivati komunističko sijanje mržnje - nacionalističkim. Rat je u stvari tada i počeo.

Vašington, 17. oktobra 1991.

KRIVICA I OSVETA

“Zašto baš meni da se to desi?” - kako često čujemo te reči. “Zašto baš nama da se desi taj užas građanskog rata, to ludačko uništavanje ljudskih života, gradova, kulture?” “Zašto da baš našem narodu zasednu za vrat mangupi i zločinci?” “Zašto da baš moj sin, brat, muž bude ubijen, ili osakaćen?”.

Šta čovek da odgovori? Dešava li se to sve potpuno slučajno, ili u tome ima nekog sistema? Ima li bilo kakve krivice u nama, ili je to sve slučajno? Ili su za sve krivi drugi - Hrvati, Muslimani, Albanci, Bugari, Mađari?

Prvo i prvo, neophodno je raščistiti ovo: sve ono što se dešava danas na bosanskim frontovima, sva ona mučenja, patnje, izbeglištva i smrt - sve to svakoga od nas čeka ranije ili kasnije, pa makar zauvek emigrirali u Australiju, Kanadu, Švedsku. Ko može da tvrdi da je smrt u bolnici manje strašnja od one na bojnopolju, ili od ruke suseda druge nacije? Ko može da garantuje da umirući u mukama, u bolnici u Ljubljani, u potpunosti izgubivši vlas čak i nad svojim sopstvenim telom, Tito nije zažalio što nije negde u ranijim godinama poginuo od metka?

Užasno je bit izbeglica, biti prisiljen pobeći u noć, u nepoznato, sa zavežljajem, ili čak potpuno praznih ruku iz svoje kuće, iz svog doma, iz svog kreveta. Pa ipak, sve nas to čeka u trenutku koji nijedno živo biće ne može izbeći.

Ostavićemo ne samo svoj dom i krevet, već i ono daleko intimnije - svoje telo, i hteli-ne hteli krenuti u nepoznato.

Sećam se romana jednog američkog pisca o vojniku koji je na evropskom frontu, u borbama sa Nemcima ostao bez ruku i nogu, slep i potpuno gluv, nesposoban čak da izvrši samoubistvo, ali sa punom svešću o onom što mu se desilo. Pisac, na žalost, nije bio baš Dostojevski, pa misli i duševni život osakaćenog američkog vojnika nemaju metafizičku dimenziju. O svojoj sudbini vojnik razmišlja kao o velikom baksuzluku: neko u životu na lutriji izvuče glavni zgoditak, neko upravo suprotno - to jest, ono što se njemu samom desilo. Sve je slučaj, niko nije kriv. Život je lutrija, pa kome šta ispadne.

Naravno, tom načinu razmišljanja može se dodati to, da na kraju svima ispadne isto; da je glavni dobitak na lutriji samo iluzija, a da ono suprotno - “glavni gubitak”, čeka sve nas na kraju puta. Zar je zaista tako bitna razlika u tome, što je neko imao prilike da ugodno proživi pet dana, ili pet godina, ili čak pedeset godina pre nego što je podvrgnut strašnoj i mučnoj egzekuciji? Kad bi čovek zasigurno znao da ga sutra izjutra čeka giljotina - zar bi mogao danas da uživa u bilo čemu: jelu, piću, prijateljstvu, ljubavi, umetnosti, stvaralaštvu?

I zar je tako bitna razlika - poginuti od ruke “istorijskog neprijatelja” (naravno - predstavnika susednog naroda), ili, pak, umreti od srčanog, moždanog ili nekakvog bakterijskog “udara”? Zašto bombardovanje civila u gradovima izaziva takvo negodovanje i želju za osvetom, a zemljotres, koji isto tako ubija nenaoružane građane ne izaziva ni najmanje negodovanja ili želje za osvetom. I kome bi se to mogli svetiti - zakonima prirode, gravitacij, Bogu?

U svom *Dnevniku pisca* Dostojevski je objavio ispovest samoubice - čoveka koji savršeno logički zaključuje da, uzevši u obzir da ga ranije ili kasnije čeka patnja i smrt, a

koja takođe nešto kasnije čeka i njegov narod i celo čovečanstvo, a sve to prema prirodnim zakonima na koje on, kao čovek, ne može uticati, te u nemogućnosti da ubije svog mučitelja, prirodu - ubija samog sebe. Sve to u paradoksalnom stremljenju da se oslobodi patnje na koju ga je priroda osudila čak i bez ikakvog saslušanja.

Veliki ruski pisac je tom pričom samo do apsurdna dovodio veru u to da životom upravljaju neki od čoveka potpuno nezavisni zakoni prirode, ili, pak, "lutrijski" slučaj, kad bi bilo tako - njegov "logički samoubica" bi bio potpuno u pravu. Ali nije tako, tvrdi Dostojevski, tvrde mnogobrojni velikani duha kroz celu ljudsku istoriju, tvrde svi osnivači religija. Zato Dostojevski i dolazi do čvrstog ubeđenja da nema nezalužene patnje i do formule: "Kriv si pred svima, jer si mogao da budeš jedini svetionik u tami, a nisi to bio." To je, naravno, tačno samo u slučaju ako od čoveka nešto zavisi, ako postoji veza između unutrašnjeg sveta čoveka, i spoljašnje, fizičke, socijalne, istorijske realnosti. Reč "veza" na latinskom je - "religio". Odatle i potiče reč - religija.

Ako je sam čovek kriv za ono što se dešava njemu, njegovom narodu, čovečanstvu - neće mu pasti na pamet da se sveti i da u drugome čoveku, drugome narodu "ubija zlo". Jer ma koliko da je tačno da nas sve čeka "bosanski kraj", čak i ako živimo u Parizu ili Njujorku, nije ni u kojem slučaju svejedno k a k o smo živeli, i k a k o smo umrli. To jest - kako smo otišli u neizbežno izbeglištvo iz svog doma i tela; šta smo poneli sa sobom u zavežljaju. Nikakva materijalna blaga, ni vlast, čak ni ljudsku slavu, poneti sa sobom ne možemo.

Ali možemo poneti ili ljubav ili mržnju. One nas vode u nešto, što su ljudi vekovima nazivali - raj i pakao. Pa i za života od naše ljubavi, ili od naše mržnje (svejedno prema

kome i čemu), zavisi u kakvom svetu živimo. Zavisi i ono što se dešava "baš meni, baš mome narodu".

Vašington, 11. juna 1993.

POREDAK I HAOS

Pojam - "novi svetski poredak" prvi je upotrebio još u XVI veku Englez Ričard Heklajt u svojim spisima, u kojima je propagirao naseljavanje Severne Amerike i potiskivanje Španaca iz Novog Sveta. Španiju je nazivao "imperijom zla", upravo kao Ronald Regan Sovjetski Savez. naravno, moguće je da je neko i ranije upotrebljavao termine oko kojih se vode sporovi krajem XX stoleća, ali to nije ostalo zabeleženo. Taj isti Heklajt, očito revnosni protestant, nazivao je pokrovitelja katoličke Španije rimskog papu - "Antihristom". Ničeg novog pod kapom nebeskom!

Po Heklajtu, Engleska je trebalo da uloži sve snage u osvajanje i masovno naseljavanje Amerike, te da ratujući istera sa novih kontinenata španske kolonizatore, i time uspostavi "novi svetski poredak". Engleska imperija, a nešto kasnije i osamostaljeni Amerikanci zaista su isterali Špance, a i Francuze sa velikog dela teritorije koja danas ulazi u sastav Sjedinjenih Država. Od Španaca su ostala samo imena gradova u Kaliforniji i Teksasu, te od Francuza dobra kuhinja u Luizijani. Pojam pak - "novi svetski poredak" preselio se na novčanicu od jednog dolara, istina napisan na latinskom, i u okviru masonskog znaka, koji ukrašava najpopularniju novčanicu na svetu.

Danas, međutim, svakom čoveku koji nije duhovni zarobljenik neke dogme, i koji je sposoban za samostalno

rasuđivanje, savršeno je jasno da čovečanstvo jednostavno ne može da preživi ukoliko se ne uspostavi svetski poredak. Da, upravo globalni, planetarni poredak. Poslednja dva svetska rata su najuverljiviji dokazi o tome kako je svet postao mali i međuzavisan zbog neverovatnog progressa nauke i tehnike. Najsvetlijim umovima kraja XVIII i kroz celo XIX stoleće to je već bilo jasno. I prve velike, ne nacionalne već međunarodne organizacije rađaju se u prošlom stoleću. I Međunarodni crveni krst i Komunistička internacionala. Početkom ovog veka na predlog ruskog cara osniva se Međunarodni sud u Hagu, na inicijativu američkog predsednika Liga nacija. Danas smo svedoci stvaranja međunarodnih policijskih snaga Organizacije ujedinjenih nacija, čiji zadatak bi bio sprečavanje i smirivanje etničkih i svih drugih vojnih sukba na planeti. Što se tiče političkih, finansijskih, ekonomskih, humanitarnih, kulturnih, naučnih, religioznih, komercijalnih i sličnih međunarodnih organizacija - njima se broj i ne zna. Tačnije, zna se u trenutku kad izlazi iz štampe ogromna knjiga, u kojoj su kao u telefonskom imeniku sitnim slovima pobrojane, sa osnovnim podacima, desetine hiljada međunarodnih organizacija. Ukratko rečeno, već danas je struktura globalne zajednice i moćnija i razvijenija od strukture skoro svih postojećih država na svetu.

Ali ne od svih. Još uvek su velike sile i vojno i ekonomski i politički moćnije od bilo koje međunarodne organizacije, uključujući OUN. I još uvek nije jasno - hoće li biti potreban Treći svetski rat da bi se najzad uspostavila svetska vlada i svetski parlament, koji bi raspolagao realnom vojnom silom kojom bi bio u stanju da održava svetski poredak i sprečava svetski kaos, to jest - rat. Još uvek postoji opasnost od toga da će današnja OUN doživeti sudbinu svoje prehodnice - Lige nacija.

Međutim, izbeći stvaranje svetske vlade i svetskog parlamenta nije moguće, barem ne u okvirima naše civilizacije. Osnovno pitanje je - kakav će biti svetski poredak, a ne - hoće li biti uspostavljen. I Hitler, i Staljin, i Napoleon, i Džingis Kan, pa čak i Aleksandar Makedonski - svi su oni pokušavali ostvariti globalne imeperije i uvesti svoj "novi svetski poredak" na kugli zemaljskoj. Osnovno pitanje je - hoće li svetski poredak biti demokratski ili totalitarni? Samo u tome je problem. Uzevši u obzir iskustvo osvajačkih "globalnih imperija" mnogi ljudi se ježe od same pomisli na svetski poredak i svetsku vladu. Recimo, Složenjicin zadojen sovjet-skim iskustvom, često piše o "noćnoj mori svetske vlade", ilustrujući svoje strahove primerima iz sovjetskog života, u kojem su se i najmanji lokalni problemi morali rešavati u centru, u Moskvi. Ako je trebalo toliko napora da se dopre do Moskve i iskamči neka odluka korisna za Rjazanja - piše Aleksandar Isajjevič - kakav li će užas nastupiti posle stvaranja svetske vlade, do koje će biti daleko teže /i dalje/ dospeti nego do Moskve.

Ljudi sa životnim iskustvom u demokratskim zemljama daleko su manje sumnjičavi prema neminovnosti stvaranja svetske vlade. Oni znaju da nacionalna vlada rešava samo one probleme koje ne mogu rešiti savezne države, a da vlade saveznih država nemaju ni prava ni mogućnosti da rešavaju probleme koje mogu rešiti još manje administrativne jedinice. U demokratskom društvu lokalne probleme Rjazanske oblasti mogu rešavati samo rjazanske, a ne centralne - moskovske vlasti. I ako globalna zajednica bude demokratska, tada će svetska vlada rešavati samo one probleme koje ne mogu rešiti vlade bilo koje države, ma kako bila velika. A takvih globalnih problema je danas svakim danom sve više. I atomsko oružje, i naoružavanje uopšte, i globalno ekonomsko tržište, i uništavanje prirode, i borba sa sidom, i bezbroj

drugih problema koje nijedna država sama po sebi ne može rešiti. I naravno, na prvom mestu su ratni sukobi.

Ukoliko demokratija pobedi usvetskim razmerama, tada će svetska vlada rešavati samo svetske, globalne probleme. Ukoliko se ustoliči bilo kakva (možda i neka nova) vrsta totalitarizma, tada će svetska vlada zaista propisivati šta će ko da jede, kako da se oblači, šta da čita i kako da "misli". U tom slučaju će zaista biti teže dospeti od Rjazanji do svetske vlade nego do Kremlja.

Prema tome, totalno je besmisleno i neumesno opredeljavati se za ili protiv svetske vlade. Ona je neminovnost, ukoliko ne izaberemo smrt. Opredeljavati se može samo za, ili - protiv demokratije, samo to je odlučujuće. Ma kako paradoksalno zvučalo, upravo današnja sudbina Jugoslavije neizмерно doprinosi stvaranju psiholoških osnova za prihvatanje svetske vlade. Ljudima je sve jasnije da će cela naša planeta u dogledno vreme postati "bivšom Jugoslavijom" ukoliko se ne prihvati svetska vlada. Pitanje je izbora između haosa i smrti i života ljudskog roda, nadajmo se, u globalnoj demokratiji.

Na žalost, postoji bezbroj ljudi koji stvaranje globalne zajednice identifikuju sa gubitkom slobode, kao što to čini Solženjicin, za razliku od pokojnog akademika Saharova. Takvim ljudima malo šta govori primer malešne Enver Hodžine Albanije - totalno neslobodne zemlje, i ogromnih Sjedinjenih Država - demokratske zemlje. Njima se čini da je osnovno odvojiti se od centra, separirati se, da bi se oslobodilo. Odatle potiče početna euforija svih nacionalističkih pokreta. Tek kasnije se shvata da odvajanje ne vodi slobodi već ratu i diktaturi.

A najkomičniji su ljudi koji se oduševljavaju nedemokratskim centrima velikih država, te rado prihvataju i nedemokratsku svetsku vladu, zasad barem u ideji. Takvi su bili "idejni" komunisti. Sećam se jednog komičnog slučaja od

pre dvadesetak godina, kada se u "NIN"-u jedan naš publicista (čini mi se da je to bio Vasko Ivanović) posle posete Sovjetskom Savezu oduševljavao time što je na nekoj sednici Sovjetska vlada raspravljala o problemu nedostatka dečje obuće u nekom delu SSSR-a. Publicista se umiljavao: "Gde još postoji takva humana vlada koja se brine o tome da dečica ne nose poderane cipele?". Njemu ni na pamet nije palo da se u normalnom, demokratskom društvu o nedostatku dečje obuće uspešno brine vlasnik ili poslovođa prodavnice obuće, a ako on ne može lako narudžbom od proizvođača da reši takav problem, onda je znači celo društvo teško bolesno. Naš publicista nije ni sanjao da je sednica vlade posvećena dečjoj obući najuverljiviji dokaz bolesnog, neslobodnog društva.

Vašington, 26. novembra 1993.

AKTIVNA I PASIVNA NESLOBODA

*R*eč totalitarizam, kao nekada reč - fašizam, potpuno je izgubila svaki sadržaj. Totalitarizam i fašizam danas nisu određeni pojmovi već uvrede koje se upotrebljavaju da bi se ocnila neka pojava, društvo ili ličnost. Time se postiže veoma kratkotrajan cilj, a često čak i potpuno suprotan efekat od željenog. Koliko puta su razne južnoameričke diktature nazivane fašističkim, iako se radilo o klasičnim vojnim režimima, ili čak umerenim autoritarnim, kojima ni na pamet nije padalo uvođenje korporativizma kao u fašističkoj Italiji, ili rasnih zakona kao u nacističkoj Nemačkoj?!

Koliko puta se u štampi moglo pročitati da je, recimo, titovski režim bio totalitaran, ili da je čak Miloševićeva vlast - totalitarna? Međutim, već više godina na svetu postoji samo jedna zaista totalitarna država, a to je - Severna Koreja. Već posle 20. Kongresa KPSS Sovjetski Savez je počeo da gubi mnogo značajnih elemenata totalitarizma i da se pretvara u autoritarnu policijsku državu. Sa Jugoslavijom se to isto desilo koju godinu ranije, a govoriti o postitovskoj ili današnjoj, drugoj Jugoslaviji kao o totalitarnoj zemlji je jednostavno smešno. Na taj način upotrebljavati pojama "totalitarizma" znači zaboraviti - ili nikada i ne spoznati - šta je to u stvari totalitarizam, i čime se to on razlikuje od "obične" diktature, ili autoritarnog, policijskog režima. To je već opasno, jer

stvara preduslove da se pravi totalitarizam, verovatno nekog novog tipa, uopšte na vreme ne prepozna.

A između autoritarne i totalitarne diktature postoji ogromna, i to kvalitativna, a ne kvantitativna razlika. Ako je nemačko-američki sociolog Hana Arent među prvima opisala i izanalizirala moderna totalitarna društva, tek je ruski emigrantski filozof Roman Redlih u knjizi *Staljinizam kao dubovni fenomen*, skoro istovremeno kad i Hana Arent, krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina, pokazao osnovnu razliku između autoritarnog i totalitarnog društva.

Ne radi se o tome da je u totalitarnim društvima veći stepen neslobode i da obuhvata šira područja života ljudske zajednice. Ne može se reći ni da su totalitarna društva uvek krvavija od autoritarnih. Vojna diktatura u Argentini u drugoj polovini našeg veka odnela je sigurno više ljudskih života nego totalitarni režim u Čehoslovačkoj posle 1968. Takođe, nije reč o tome da su totalitarna društva uvela apsolutnu kontrolu u ekonomsku sferu života društva, a autoritarna nisu. Hitlerizam je čisti primer totalitarizma, a u nacističkoj Nemačkoj privreda i poljoprivreda su ostale u privatnim rukama. Naravno, slobode nema ni u autoritarnom ni u totalitarnom društvu, međutim, kvalitet neslobode se radikalno razlikuje.

U autoritarnim društvima ljudi su lišeni slobodne štampe, slobode javne reči, političkog udruživanja, slobodnih izbora, mogućnosti demonstracija, nezavisnih sindikata, i tako dalje. Sloboda građanina je u takvim društvima ponekad surovo ograničena svemoćnom policijom.

Međutim, u totalitarnom društvu, čiju najdublju suštinu je opisao Džordž Orvel u romanu 1984, čovek mora da čita zvaničnu štampu, mora javno da iskazuje podršku vladajućoj partiji, mora da glasa na jednopartijskim izborima (otuda postojani rezultati takvih izbora - 99% za jednog kan-

didata), mora da učestvuje na proslavama godišnjica revolucije, paradama i "demonstracijama" na kojima se slave njegovi totalni tlačitelji - vođa i partija. Ako se u autoritarnim sistemima radi o fizičkom sprečavanju realizacije slobode čoveka, često i po cenu javne ili tajne likvidacije, to jest radi se o "klasičnoj", pasivnoj neslobodi - u totalitarnim društvima XX stoleća ta nesloboda je podignuta na viši stepen: čovek je, da bi sačuvao glavu, prisiljen da aktivno podržava režim koji ga mrcvari:

Tako čovek sam postaje svoj zatvorski čuvar i mučitelj, pri čemu, da bi sačuvao bar neko samopoštovanje, svest o svom realnom položaju potiskuje tako duboko, da sam počinje verovati u svoju iskrenu odanost totalitarnom režimu. To objašnjava inače paradoksalnu činjenicu da onog trenutka kada nestaje strah od totalitarne vlasti, umesto desetina miliona odanih vernika totalitarnog režima, koji su mu godinama verno služili i klicali, bukvalno u roku od par dana ili nedelja ostaju samo male, savršeno beznačajne grupe tragikomičnih "većitih protestanata".

To je kvalitativna razlika između aktivne i pasivne neslobode. To je razlika između totalitarizma i autoritarizma. Sve ostale razlike su drugostepene.

Upravo zbog fundamentalne razlike ta dva tipa neslobode, poticali su brojni nesporazumi između begunaca i emigranata iz totalitarnih zemalja i ljudi koji su ih simpatisali u demokratskom svetu. Neretko su jučerašnji "građani" totalitarnih društava našavši se na Zapadu, na zaprepašćenje svojih domaćina, sa oduševljenjem govorili: "Hvala Bogu, najzad smo slobodni, ne moramo više da izlazimo na izbore, ne moramo biti članovi sindikata, ne moramo više da učestvujemo na demonstracijama, dobrovoljnim radnim akcijama i da čitamo novine." Sve te aktivnosti su, naravno, u njihovoj svesti bile povezane sa upražnjavanjem aktivne neslo-

bode. Suprotno tome, begunci iz autoritarnih, obično - desnih diktatura su odmah, i sa oduševljenjem, započinjali slobodnu političku aktivnost koja im je bila onemogućena u uslovima pasivne neslobode.

Upravo u toj kvalitetnoj razlici između totalitarizma i autoritarizma je uzrok psihološkog šoka koji je Zapadnom svetu priredio, nakon proterivanja iz SSSR-a, Aleksandar Solženjicin 1974. Uskoro nakon dolaska na Zapad on je posetio Španiju i veoma je toplo opisao u televizijskim intervjuima. Zapanjio ga je - rekao je - nivo slobode u toj zemlji, o kojoj je većito u sovjetskoj štampi čitao da je fašistička. A kad tamo - svuda ima kopir-mašina, kojima se ljudi koriste bez ikakve kontrole. U SSSR-u su vlasti, zbog bujanja "samizdata" strogo kontrolisale sva sredstva umnožavanja. Taj zabavan slučaj se desio još u vreme frankizma u Španiji.

Totalitarizma u čistom vidu, kakav je opisao Orvel, naravno, nigde nikada nije bilo, mada je naš vek video celi spektar neslobodnih društava koja su se nalazila negde između apsolutnog totalitarizma i "klasične" autokratije. Poslednjih godina mnoga takva društva popunjavaju spektar koji se prostire između autoritarnih i demokratskih društava. U tom delu spektra se danas nalazi većina postkomunističkih država. Pri tome nije teško uočiti neke nove paradoksalne fenomene. Recimo - potpuna anarhija u ekonomsko-finansijskoj sferi, nezamisliva ne samo u autoritarnim društvima, već i u liberalno-demokratskim. Često i apsolutna sloboda štampe, mada ne i televizije. I ujedno, u mnogim takvim društvima na vrhu vlasti se nalaze još uvek isti ljudi iz prethodne, komunističke epohe.

Pa ipak, danas se totalitarnim društvom može nazvati samo Severna Koreja i u manjoj meri Vijetnam i Kuba. U Kini, zna se, hapse disidente i tenkovima rasteruju studentske demonstracije, ali niko više od Kineza ne očekuje svakod-

nevno recitovanje Crvene knjižice i Srećom ozarena lica na paradama pred tribinama gde stoje članovi Centralnog komiteta. Aktivna nesloboda se transformisala u pasivnu.

Da li to sve znači da je minula opasnost totalitarizma, te najstrašnije rak-rane čovečanstva, koja je udarila pečat upravo istoriji XX stoleća? Na žalost, to se ne može reći. Svaki put kada uzimaju maha ideje koje opravdavaju limitiranje slobode individue i socijalno nasilje u ime bilo kakvog "višeg" cilja, one vode ili ka autoritarizmu ili ka totalitarizmu. Pri čemu "viši" ciljevi ne moraju biti oni već iskompromitovani kao što su - odbrana i dobrobit rase, nacije, domovine, klase, religije i tako dalje. Ciljevi mogu biti novi i plemeniti, kao - očuvanje prirode, civilizacije, ljudskog roda, zdravlja, jednakosti i slično.

Međutim, nije stvar samo u ciljevima. Autoritarna društva su često proglašavala mnoge od pomenutih ciljeva za svoje zvezde vodilje, pa ipak nisu zbog toga postala totalitarna. Stvar je samo u vrsti neslobode koja se uvodi u društvo: Osnovno je pitanje - radi li se o aktivnoj ili pasivnoj neslobodi. Neverovatni razvoj tehnike, paralelno praćen, na žalost, neviđenim osiromašenjem duhovnog života modernog čoveka, stvara preduslove za razvoj upravo totalitarizma. Uvek je na svetu bilo mnogo konformista, ali postoji ogromna razlika između konformizma koji pristaje na ograničenje slobode i konformizam koji pristaje na aktivno služenje zlu.

Vašington, 28. marta 1994.

STVARANJE DRUŠTVENE HISTERIJE ILI NASILNA BORBA SA ZLOM

U poslednje vreme na frontu borbe sa pušenjem u Sjedinjenim Državama zabeleženi su značajni događaji. Pentagon je zabranio pušenje u svim radnim prostorijama svih kasarni, baza, kancelarija američke vojske širom sveta. U državi Merilend za nekoliko nedelja će stupiti na snagu zabrana pušenja na svim javnim mestima, uključujući barove i restorane. Zabrana pušenja u ugostiteljskim objektima je već bila uvedena prvo u Los Anđelesu, u navodno najliberalnijoj i najpermissivnijoj američkoj državi Kaliforniji. Prošle nedelje lanac restorana Mek Donalds na celoj teritoriji Sjedinjenih Država zabranio je pušenje u svojim objektima. Zabrana pušenja u avionima i autobusima već dugo postoji.

Sve se to radi, navodno, zbog toga da se zaštiti zdravlje takozvanih "sekundarnih pušača", to jest nepušača, koji su prisiljeni da udišu dim cigareta koje pušači sagorevaju. Ozbiljno se u štampi i na televiziji tvrdi, da su "sekundarni pušači" čak i više ugroženi od onih pravih, mada se za tu neverovatnu tvrdnju i ne daje nikakvo suvislo objašnjenje. Nedavno se u "Njujork Tajmsu" pojavio uvodnik u kojem se zahtevala potpuna zabrana pušenja, čak i u svom domu. "Zar bi nekome palo na pamet da protestuje zbog zabrane manipulacija azbestom pa bilo to i u sopstvenoj kući?" - postavljalo se retoričko pitanje u tom neobično uticajnom listu, a

zaključak se sam po sebi podrazumevao: duvan je ne manje štetan po okolinu od azbesta.

Za one koji sumnjaju u to da pušenje cigareta šteti i zdravlju nepušača upotrebljava se drugi argument. Već sama činjenica što pušač šteti svom sopstvenom zdravlju je društveno štetna. Društvo će, kao celina, morati da više plaća za lečenje celog spektra bolesti koje pušenje može izazvati (premda u Sjedinjenim Državama još uvek nema sveopšteg medicinskog osiguranja!). Prema tome, pušač neovlašćeno izvlači iz džepova svih građana nepušača teško zaradene pare.

Na televiziji se pokazuju bezbrojni spotovi o tome da trudne žene koje puše rizikuju da im novorođenče bude teško bolesno od prvog dana života. Novine donose statistike koje dokazuju da je pušenje samo prvi korak ka upotrebi pravih droga - kokaina, heroina, morfija. Dokaz je, navodno, taj što je zabeležen procentualno najveći broj pušača među narkomanima. Što je opasnija droga - to je veći postotak pušača. A upotreba tih droga, zna se, prvi je korak ka kriminalu. Ko puši taj krade, ko krade taj ubija...

U Kongresu će se uskoro voditi rasprava o tome - da li da se i nikotin proglasi drogom, te na taj način stavi pod kontrolu državnih organa zaduženih za drogu, koji danas vode titansku i, treba priznati, apsolutno bezuspešnu borbu protiv narkomanije. Nekoliko desetaka hiljada privatnih kompanija odlučilo je da ne prima na posao pušače. Predsednik Klinton je zabranio pušenje u Beloj kući u trenutku kada se u nju uselio.

Ukratko rečeno, nema nikakve sumnje da će uskoro u Americi pušenje biti totalno zabranjeno. Takođe, nema nikakve sumnje da američko društvo ništa nije naučilo iz iskustva "prohibicije", to jest zabrane upotrebe svakog alkohola, uključujući i pivo. Tada, između 1920. i 1933. širom

Sjedinjenih Država vodila se žestoka borba sa pijancima, ilegalnim proizvođačima, prodavcima i švercerima vina, piva, viskija, džina. Rezultat te borbe se zna: stvaranje moćnih podzemnih kriminalnih organizacija, i apsolutno nikakav uticaj na nivo alkoholizma.

A uvedena je "prohibicija" na isti histerični način na koji se sada priprema cela zemlja za zabranu pušenja. Tada se društvena histerija razduvavala, navodno, zbog neodgovornih vozača automobila, koji su pijani izazivali saobraćajne nesreće, u kojima su ginuli ne samo oni, već i nevini, potpuno trezni ljudi ("sekundarni pušači"). I tada se alkoholizam, kao sada pušenje, proglašavao za centralnu i najpogubniju rak-ranu američkog društva.

Da pogledamo situaciju danas: neverovatan porast kriminala, naročito u velikim gradovima; oko tri miliona - 1 posto od celokupne populacije - beskućnika; recesija sa milionima nezaposlenih; porast narkomanije; milioni bolesno debelih ljudi zbog narušenog metabolizma, što je posledica upotrebe svih vrsta hormona pri uzgoju pilića i goveda, a tek naknadno se ustanovilo da ti hormoni, koji su ubrzavali rast životinja, oštećuju ljudski organizam; pad obrazovnog nivoa stanovništva - upravo danas je saopšten rezultat ispitivanja nekoliko hiljada Amerikanaca - 48 posto nije moglo da odgovori na pitanje ko je predsednik Rusije; zagađenje prirode i stvaranje ozonske rupe u atmosferi; pogoršavanje međurasnih odnosa; i tako dalje, i tako dalje. I uprkos svemu tome, ispada da je najveći društveni problem - pušenje!

Da budem potpuno jasan - ne smatram da je pušenje dobro za ljudsko zdravlje, mada izjednačenje pušenja sa narkomanijom smatram histeričnim, tipično puritanskim preterivanjem. Sam sam nekoliko puta na duže vreme prekidao pušenje kada mi se činilo da mi zaista šteti. U svojim zatvorskim danima sam video kako ljudi, želeći da prekinu

pušenje, namerno čine disciplinski prekršaj, da bi bili kažnjeni sa mesec dana samice, u kojoj nije dozvoljeno pušenje, da bi se silom prilika odvikli od duvanske zavisnosti.

Isto to bi se moglo reći i za upotrebu alkoholnih pića. Pa i za čaj i kafu. Uzgred rečeno, američki mormoni u državi Juta decenijama su zabranjivali ne samo alkohol i duvan, već potpuno dosledno i upotrebu kafe, čaja i čak "koka kole". Sve su to "droge", nepotrebne, pa i štetne za spas ljudske duše - rezonovali su. Da li su sve štetne i za fizičko zdravlje - veliko je pitanje. Američki lekari su tek prošle godine priznali da svakodnevna umerena upotreba vina, pa čak i žestokih pića može biti veoma korisna za ljudski organizam.

Kada je Svetska zdravstvena organizacija prošle godine proglasila "svetski dan nepušenja", sama je pružila materijal za izvesne sumnje u apsolutnu štetnost duvana. Naime, iz statistika koje je tada objavila, videlo se da osim u Sjedinjenim Državama, u svim ostalim delovima sveta, daleko najveći procenat pušača postoji upravo među medicinskim radnicima - lekarima i drugim pomoćnim osobljem. To je u izveštaju bilo objašnjeno velikim psihološkim pritiscima i stresovima kojima su medicinski radnici pri radu izloženi. Međutim, to objašnjenje pobija tezu o apsolutnoj štetnosti duvana. Očito je da bi bez smirujućeg nikotinskog dima veliki broj pušača izloženih stresovima i pritiscima, jednostavno stradao od infarkta ili neke psihičke bolesti. To ujedno objašnjava zašto su u najtežim prilikama, u nacističkim i komunističkim koncentracionim logorima, izgladneli ljudi menjali poslednji zalogaj hleba za cigaretu.

Ali da sve to i nije tako, čak da je pušenje apsolutno i jednoznačno štetno - čak i tada bi histerična američka antipušačka kampanja bila apsurdna i antihumana. "Nasilno dobro se neminovno pretvara u zlo" - neumorno je pred

licem i levog i desnog evropskog totalitarizma XX veka ponavljao ruski filozof Nikolaj Berđajev. Srećom i u Sjedinjenim Državama još uvek postoje prosveteni duhovi, mada se plašim da neće uspeti sprečiti novi apsurd nikotinske "prohibicije". Kao da se svaka generacija uči samo na sopstvenom iskustvu. Uostalom, vreme je da se prizna da nijedno društvo ništa ne uči iz tuđeg iskustva, čak ako je to iskustvo očeva i dedova. Najbolji primer toga je današnji jugoslovenski rat.

Kolumnist "Vašington Tajmsa" Samuel Frensis povodom predviđene zabrane pušenja na javnom mestu u državi Merilend, napisao je prošle nedelje:

"Istina je ta da rat protiv pušenja nema nikakve veze sa zdravljem. Radi se o sukobu dva principa, a to su: ja ću te usrećiti hteo to ti ili ne i hoću sam da odlučujem o svom životu'... Naučne činjenice nisu ono gorivo koje pokreće borce protiv nikotina... Ono što ih pokreće je ona ista želja za vlašću nad ljudskim bićima, da bi ih, navodno učinili bezgrešnim... Puritanizam je gonjen strahom od toga da negde neko može biti čak i srećan... Taj se mora pronaći i dovesti pred lice pravde... Svi ovi borci protiv pušenja su nafilovani visokooktanskom ideologijom političkog puritanizma..."

Američki publicista je potpuno u pravu. Zabrana pušenja, isto kao i zabrana alkohola, nije izazvana medicinskim razlozima, već je ukorenjena u socijalnim i psihičkim dubinama, u kojima se rađa volja za vlašću nad sebi sličnim bićima, ali takođe i volja za slobodom. Histerična kampanja za opštu zabranu pušenja, koja se u Sjedinjenim državama približava svome klimaksu, ma koliko to zvučalo paradoksalno, u izvesnom smislu je ne manje zlokobna od uspona Žirinovskog u Rusiji.

Vašington, 16. marta 1994.

AMERIČKI SOCIJALISTI

Prošlog vikenda u Vašingtonu je održana Nacionalna konvencija američkih socijal-demokrata. Uzevši u obzir da čak i Amerikanci udaljeni od politike mogu da ne znaju o postojanju Socijaldemokratske partije u Sjedinjenim Državama, nije nikakvo čudo što to ne znaju ni mnogi ljudi izvan Amerike. U stvari to i nije tako logično kako izgleda na prvi pogled.

Tačno je da su Sjedinjene Države još uvek "najkapitalističija" od svih industrijskih i post-industrijski razvijenih zemalja. U Sjedinjenim Državama se tek sada vodi politička bitka za opšte medicinsko osiguranje. Takođe je tačno da je ovde dvopartijski politički sistem, mada ne zato što Ustav ili zakoni tako propisuju. Ranije ili kasnije pojaviće se treća politička sila, kao što se to desilo sa pojavom laburističke partije u Velikoj Britaniji u ovom stoleću, te će prestati smena na vlasti samo dve stranke. Uostalom, i sada u SAD na svim mogućim izborima učestvuje desetak raznih stranaka, od liberterijanske, koja je toliko individualistička da smatra osnovnim zlom samo postojanje države, pa sve do komunističke, koja još uvek zastupa kolektivističke principe.

Pa i više od toga, kao u svim demokratskim zemljama i ovde postoji nekoliko komunističkih i nekoliko socijalističkih partija. Lenjinisti, staljinisti, maoisti, trockisti, menjševici - celi spektar komunističke ideologije je zastupljen, čak i sada,

posle propasti "realnog socijalizma". To je, uostalom, slučaj i sa socijalistima. Osim Socijal-demokratske postoji i konkurentna - Demokratsko-socijalistička partija.

I uopšte nije samo po sebi razumljivo odsustvo moćne američke Socijalističke ili Socijal-demokratske partije, one vrste kakve su u drugoj polovini ovog veka određivali sudbinu evropskih zemalja. često se zaboravlja duga istorija američkog radničkog pokreta, kao što se zaboravlja da je i proslava 1. maja, Praznika rada, potekla upravo iz Sjedinjenih Država a ne iz Moskve. Zaboravlja se i jedna od glavnih parola Lenjinovih boljševika - "dostići i prestići Ameriku!".

Po mom mišljenju objašnjenje za taj čudan fenomen - odsustvo snažne američke socijal-demokratije umnogome treba tražiti u istoriji ruskog komunizma, kao i u istoriji američko-sovjetskih odnosa sve od one daleke 1917. godine. Poznato je da je američka javnost sa simpatijama dočekala Februarsku revoluciju, to jest pad carizma u Rusiji. Uprkos osudi boljševičkog prevrata u oktobru iste godine i intervenciji na strani "belih" u građanskom ratu, koji je započeo posle rasterivanja (početkom 1918.) prve slobodno izabrane Ustavotvorne skupštine u ruskoj istoriji od strane boljševika, koji su te izbore izgubili, te nepriznavanja SSSR-a do 1933. između SAD i "domovine radnika i seljaka" bilo je mnogo zajedničkog.

Ideje - samoopredeljenja naroda, internacionalizam, stvaranja svetske organizacije - Lige naroda, poklonjenje tehničkom progresu i industrijalizaciji, sve je to bilo zajedničko i Americi i mladoj sovjetskoj državi. U Jugoslaviji se malo zna o tome da je dvadesetih-tridesetih godina nekoliko hiljada Amerikanaca dobrovoljno otišlo u Rusiju da "gradi socijalizam", donoseći sa sobom traktore i drugu tehniku. Razume se, krajem tridesetih godina većina tih ideaista je nastavila sa "izgradnjom socijalizam" u sibirskim logorima.

Razvoj u Rusiji imao je uticaja i na američki komunistički, socijalistički i radnički pokret i bio je neobično velik. Najveći, naravno, na komuniste, koji su osnovali svoju partiju 1919. pa se kasnije počeli deliti na frakcije reformista, anarho-sindikalista, trockista i staljinista, istovremeno kad se ta deoba dešavala i u Rusiji. Jedina razlika je bila u tome što su u Americi frakcionaši osnivali svoje partije, a nisu bili hapšeni i tamanjeni kao u Rusiji. U toku tih partijskih i frakcijskih deoba iskristalisala se promoskovska Komunistička partija, kojoj je na čelu skoro pola veka bio, a i još se nalazi Gas Hol, učesnik svih posleratnih kongresa KPSS.

Trockisti su se takođe beskraino razdvajali u razne frakcije, kasnije ujedinjavali sa socijalistima, koji su se takođe delili i množili, ali velika partija levice, koja bi imala šanse da na izborima osvoji vlast, kao što su činili evropski socijalisti, u Sjedinjenim Državama se nije pojavila.

Pojavilo se i dostiglo zavidan razvoj, snagu i uspeh nešto drugo: tređunioni, radnički sindikati, pod snažnim uticajem prvo socijalista, a sada socijal-demokrata. Verovatno jedan od razloga što se u SAD umesto moćne socijalističke partije stvorio neobično moćan sindikalni pokret je taj, što tradicija radničkih organizacija zadire čak u XVIII stoleće, kada se organizuju prvi savezi kožarskih radnika u Filadelfiji. Uopšte, tamo gde postoje jaki i samobitni sindikati Komunistička partija nije nikada imala šanse na uspeh.

Sindikati su se borili za konkretne stvari - povećanje nadnice, smanjenje radnog vremena, garancije u slučaju otpuštanja s posla, plaćeni odmor, medicinsko osiguranje i tome slično. U SAD su u toj borbi i uspeli, tako da su, na primer, radnici u američkoj automobilskoj industriji najbolje plaćeni radnici na svetu. Verovatno bolje plaćeni od evropskih profesora univerziteta. Istina, taj uspeh ima i drugu stranu: danas to dovodi do bežanja kaptala u zemlje gde je

jeftinija radna snaga, pa to nanosi grdnu štetu američkoj ekonomiji. Međutim, neuspeh sindikata bi nesumnjivo doveo do jačanja čisto političkog pokreta, i to ne samo socijalističkog već i komunističkog, koji se borio samo za jednu konkretnu stvar - monopol političke vlasti, kao jedinog sredstva za stvaranje "besklasnog društva".

Pa ipak, upravo Socijal-demokratska partija Amerike, prvi put osnovana 1898, i Socijalistička partija, osnovana u prvoj deceniji ovog veka, energijom jednog te istog čoveka - Judžina Debsa, a kasnije vođena Normanom Tomasom, daje pečat sindikalnom pokretu. Danas, usred Manhetena na 34. ulici u Njujorku jedna visoka zgrada - to je srednja škola - nosi na svojoj fasadi ime Normana Tomasa. Duboko sumnjam u to da mnogobrojni posetioci Njujorka shvataju da se nedaleko od centra svetskog kapitalizma - Volstrita - odaje priznanje jednom od lidera američkog socijalističkog pokreta.

Socijal-demokratska partija, Socijalistička partija, Nezavisna socijalistička liga, Socijal-demokratska federacija - tako su se u razno vreme nazivali američki socijalisti i njihove frakcije. Današnji socijalistički pokret u Americi poslednji put se razdelio početkom šezdesetih godina na dve struje. Tada se Ujedinjena socijalistička partija SAD razdvojila na Demokratske socijaliste, čiji lider je sve do nedavne smrti bio Majkl Harington, i Socijal-demokrata, čiji su duhovni inspiratori bili Maks Sahtman i, takođe ne tako davno preminuli, filozof Sidni Huk, a predsednik partije - poznati aktivista borbe koja se šezdesetih godina vodila za građanska prava u Sjedinjenim Državama - Bajard Rastin.

Dok su demokratski socijalisti pokojnog Majkla Haringtona orijentisani uglavnom na studentske i univerzitetske krugove, Socijal-demokrati SAD - kako se zvanično zove partija koja je držala konvenciju prošlog vikenda u američkoj prestonici, bliski su, tačnije rečeno, srasli su sa najvećim i najmoćnijim

američkim sindikatima AFL-CIO, čiji je već legendarni predsednik Džordž Mini bio prvi radnički lider sa kojim su američki predsednici nalazili za shodno da se savetuju pre donošenja bilo koje važnije odluke. Današnji predsednik partije je Don Slaiman, dugogodišnji šef međunarodnog biroa sindikata AFL-CIO, a izvršni direktor Rita Fridman, koja upravo prelazi na rad u sindikate.

Uzgred valja napomenuti da su i Jugosloveni zastupljeni u rukovodstvima obe partije. Njujorški profesor Bogdan Denić je član Saveta demokratskih socijalista, a ja sam član Nacionalnog komiteta socijal-demokrata.

Upravo uticajem Socijal-demokrata objašnjava se ogromna međunarodna antitotalitarna aktivnost moćnih sindikata AFL-CIO. Ti sindikati su već 1946. godine izdali prvi atlas koji je sadržao lokacije stotine staljinskih koncentracionih logora. Dakle, oko 30 godina pre pojave Arhipelaga Gulag Aleksandra Solženjicina. Ti sindikati su pružili milionsku pomoć poljskoj "Solidarnosti" u godinama posle vojnog puča generala Jaruzeljskog, kada su "real-političari" iz američke administracije stali na stanovište da je "Solidarnosti" došao kraj. Ti sindikati su celu deceniju umnožavali i besplatno slali na stotine adresa Tedi bilten; to jest, bilten Komiteta za podršku jugoslovenskih demokratskih disidenata. Upravo ti sindikati su svojim uticajem u Socijalističkoj Internacionali sprečili podršku socijalističkih partija nikaragvanskim komunistima - Sandinistima. Verovatno je to bio i razlog što je predsednik Regan, osnovavši 1984. Nacionalnu zadužbinu za demokratiju (NED) za predsednika zadužbine imenovao dugogodišnjeg izvršnog direktora socijal-demokrata SAD Karla Gersmana.

Na konvenciji Socijal-demokrata održanoj 4-6. marta prihvaćen je celi niz rezolucija. Naravno, bilo je reči i o situaciji u bivšoj Jugoslaviji. Nijedan glas se nije usprotivio tezi da je

težnja i aktivnost upravljena ka stvaranju države na nacionalno-etničkoj osnovi - u naše vreme sama po sebi kriminalna.

Vašington, 9. marta 1994.

U TUNELU, USRED MRAKA...

U romanu *Zli dusi*, Dostojevskog, opisan je jedan sedokosi kapetan, koji je dugo čuteći slušao ateističke govore svojih mlađih kolega oficira u nekom kružoku, pa iznenađeno ustao, raširio ruke i izjavio: "Ako Boga nema, kakav sam ja onda kapetan?" Glavni junak romana Stavrogin prokomentarisao je kapetanovu izjavu rečima: "Prilično celovitu misao je iskazao."

Naravno, na prvi pogled nikakve veze između oficirskog čina ruske armije i ateizma uopšte nema. Međutim, tu vezu je lako uočiti ukoliko se uzme u obzir celi sistem verovanja sedokosog kapetana. Kapetan je, kao uostalom i većina Rusa XIX stoleća, verovao u jasan hijerarhijski poredak u vasioni: na vrhu svemoćni Bog, pod njim "pomaznik Božji" - car, niže u hijerarhiji - maršali, generali, pukovnici, kapetani i tako dalje. Rušenje vere u glavni činilac hijerarhije, automatski je rušilo veru u celu strukturu bitka i ljudskog društva, strukturu u kojoj je određeno mesto zauzimaao i kapetanski čin. Otuda, sasvim logično proizlazi: "Ako nema Boga, kakav sam ja kapetan?" I otuda tvrđenje mnogih junaka Dostojevskog, kao i njega samog, da "ako nema Boga - sve je dozvoljeno". Pod "sve" se podrazumevalo "oslobođenje" od moralnih normi, "sloboda" laži, nasilja, ubistva i krađe.

Za ljude XX veka, zadojene bilo ateističkom "religijom humanizma", bilo antiteističkom "religijom komunizma",

ubeđenje kapetana iz romana Dostojevskog zvuči potpuno apsurdno. Naš vek je video i moralne heroje - ateiste, i čak mučenike i "svece" antiteiste, koji su, kao nekada rani Hrišćani, žrtvovali svoj život za budući "besklasni raj zemaljski". Ali ma kako da se razlikuju religije našeg vremena od one pravoslavno-hrišćanske, kojoj je pripadao kapetan iz romana Dostojevskog, rezultat rušenja vere u glavni stub na kojem se drži celi religiozni sistem, vodi rušenju celog hijerarhijskog sistema vrednosti, vodi istom onom pitanju koje je postavio sedokosi kapetan. I za veoma, veoma mnogo njih vodi ka prihvatanju ideje da je "sve dozvoljeno".

To je upravo doba u kojem sada živimo. Srušila se komunistička pseudo-religija, opasno podrhtava "religija humanizma" Zapadnog sveta. Koliko li je miliona kapetana, majora ili bilo kojih drugih činova bivše sovjetske armije, marksističkih teoretičara, ideologa, učitelja, profesora, novinara, književnika, partijaca svih bivših komunističkih partija, koji su se danas našli u položaju kapetana Dostojevskoga, koji je shvatio, da je njegov oficirski čin, i sam njegov život, potpuno obesmišljen ukoliko se sruši vera u Boga! Kakvog opravdanja ima život i red, recimo, nekog sociologa iz bezbrojnih sovjetskih instituta marsizma nakon što se uspostavilo da je komunistički pokret vodio ne u zemaljski raj, već u totalitarni pakao? "Kakav sam ja sociolog ako Marks i Lenjin nisu bili u pravu?" - mogu danas da kažu bezbrojni pripadnici sovjetske inteligencije. Ako je SSSR bio samo "poslednja imperija", čiji su narodi jedva dočekali da se razbeže u trenutku kada je centralna vlast oslabila, a ne jezgra novog pravednijeg sveta u koji će se celo čovečanstvo ranije ili kasnije uključiti - onda je obesmišljen život ne samo oficira i partijskih agitatora "novog sveta", već i bezbrojnih naučnika koji su stvarali moć sovjetske armije.

Eto u tome je danas glavni problem u svim, apsolutno svim post-komunističkim društvima, uključujući naravno i Jugoslaviju. Ne radi se samo o političkoj, ekonomskoj i socijalnoj krizi. Koren krize je daleko dublji: reč je o krizi duhovno-religioznoj. I upravo zato se i ne vidi nikakva svetlost na željenom izlazu iz tunela. Ni političko rešenje /razgraničenje vojujućih nacija/, ni ekonomsko /prelazak na slobodnu tržišnu privredu/ niti bilo kakvo drugo parcijalno rešenje, uključujući prestanak rata - neće voditi ničemu dugotrajno pozitivnom, pa zato i ne predstavlja izlaz iz mračnog tunela u kojem se nalazimo. A tu svetlost, na žalost, ne može dati ni Zapadni svet, koji se sam nalazi u stanju duhovne, moralne i političke krize, koja se, istina je, čak i malo primećuje u poređenju sa potpunim kolapsom sveta "socijalističkog". Međutim, i temelji zapadne "religije humanizma" su dobrano uzdrmani, a da i ne govorimo o krizi kulturnoj, političkoj, pa čak i u izvesnoj meri - ekonomskoj. I ta paralelna kriza demokratskog sveta ukazuje na to, da će i rešenje krize /ako ga bude!/ ovoga puta biti jedinstveno: i za Zapad i za Istok.

Što se pak tiče bujanja nacionalizma, koji od Kavkaza do Balkana izaziva samo beskrajno i besmisleno prolivanje krvi, može se reći, da taj fenomen potpuno spada u okvire formulacije Dostojevskog - "Ako nema Boga - sve je dozvoljeno". Dozvoljeno je da u ime "svoje nacije" vršimo etničko čišćenje, uništavamo gradove i tuđe bogomolje, ubijamo gasom u dušegubkama Osvjencima i Dahau. Nikakvo čudo, što razumni ljudi dovode taj princip do logičkog završetka: ako je sve te zločine dozvoljeno činiti u ime nacije, zašto ne bi bilo dozvoljeno u ime /i korist/ lično moju? Nećete valjda reći da je nacija - Bog? Logično!

Velika Francuska revolucija, koja je politički likvidirala srednjovekovlje, otvorila je put evropskim nacionalizmima.

Sve do početka XIX stoleća u svetu nije postojala čak ni ideja "nacionalne države". Nacionalne države su dovele do Prvog i Drugog svetskog rata. Nacionalistički pokreti koji su se razvili posle propasti komunističkog nadnacionalnog "novog sred-njovekovlja" neumitno vode ka Trećem svetskom ratu. Ako počne sukob između ruskih i ukrajinskih nacionalista - eto planetarnog rata.

A nacionalističke strasti je tako lako raspaliti na zgarištima Sovjetskog Saveza i Jugoslavije! Američka "šok terapija" u bivšem SSSR-u nije vodila ka ekonomskom procvatu, već obrnuto - ka sveopštoj bedi. Raspad na brojne nezavisne države nije doveo do povećanja slobode. Upravo obrnuto! Bivši generalni sekretari kompartija Turkmenistana, Azerbajdžana, Gruzije, Tadžikistana, Uzbekistana, Ukrajine, i ostalih bivših sovjetskih i bivših jugoslovenskih republika, danas su 100% "nacionalisti" i lideri nezavisnih država. A njihovi narodi, o tome ima dosta svedočanstava u zapadnoj štampi, kukaju zbog toga što danas nemaju više mogućnost da se požale u Moskvi na samovolju lokalnih "nacionalnih" tirana. Nikakvo čudo što u takvim okolnostima Vladimir Žirinovski, taj tipični "ruski Šešelj", uspeva da dobije podršku svakog četvrtog Rusa na izborima, te da bez njegove podrške ni Jeljcin ne bi uspeo dobiti novi Ustav.

Bezbroj puta postavljena pitanja ruske inteligencije - "Ko je kriv?" i "Šta da se radi?" i opet nemaju odgovora. Naravno, utešan je odgovor poljskog disidenta Adama Mihnika: "Nacionalizam je samo poslednji stupanj komunizma." I u mnogome istinit. Taj odgovor, na žalost, samo konstatuje činjenicu ali ne ukazuje na izlaz iz tunela. Verovatno taj izlaz još uvek i ne postoji. Mi ga sami moramo probiti, i najverovatnije, na mestu gde niko ne očekuje da je izlaz moguć. Za sada je pak, najumnije da se što češće prisećamo reči Aleksandra Gercena: "Neka su blagosloveni porazi u

ratovima, a ne pobeđe... Jer najčvršći lanci za narod kuju se iz pobedničkih mačeva."

Vašington, 18. januara 1994.

KOMIČNO I TRAGIČNO

Ovih dana je kroz svetsku štampu proletela vest da je na pomolu nova secesija i, verovatno, dramatična borba za stvaranje jedne nove države. Ovoga puta stvar je više nego neuobičajena, kako zbog geografskog položaja - ukoliko secesija uspe - tako i zbog većinskog naroda buduće države. Reč je o snažnom pokretu za secesiju u nekim delovima tri južne savezne države u sastavu brazilske federacije - Parana, Santa Katarina i Riu-Grandi-du-Sul - i stvaranju nove nezavisne države koja bi se zvala Gaučo-Pampa.

Država Gaučo-Pampa bi se osim sa Brazilom graničila sa Urugvajem, Paragvajem i Argentinom. Sticajem okolnosti većinsko stanovništvo te države bili bi nemački doseljenici od pre, a naročito posle Drugog svetskog rata. Njih ima i u susednim državama te se smatra da bi secesijom od Brazila Gaučo-Pampa postala maticom za preko milion etničkih Nemaca Južne Amerike. Već je izrađena i zastava buduće nezavisne države i na njoj dominira klasični "nemački krst". Međutim, kako u tom kraju živi veoma mnogo i italijanskih doseljenika to su lideri secesionista, u želji da privuku Italijane na svoju stranu, proglasili da će u budućoj državi zvanični jezici biti: nemački, italijanski i portugalski. Računa se da secesionistički pokret danas okuplja oko 700.000 ljudi.

Zvanična obrazloženja za secesiju su uglavnom ekonomska. Teritorija buduće Gaučo-Pampa je daleko ekonomski naprednija od ostalog Brazila, i, ako je verovati secesionistima, beskrajno mnogo daje saveznoj državi a ništa ne dobija za uzvrat. Uzveši u obzir da je reč o Nemicima, nije teško poverovati da su privredu podigli na daleko viši novi nego ostali deo Brazila, koji se kao i cela latinska Amerika ne zanosi previše kultom rada. Što se tiče Nemaca njih bije glas - izgleda pogrešan, ukoliko se uzme primer bivše Istočne Nemačke - da se još nije pojavio takav društveni sistem koji bi ih odučio od rada. Ako se zaista u budućnosti ustoliči dominantn nemačka država na tlu Južne Amerike to će predstavljati ne samo veliki izazov celom latino-američkom kontinentu već će ujedno radikalno postaviti pitanje prava na stvaranje nezavisne države uopšte.

Federalne vlasti Brazila, razumljivo je, nisu oduševljene zagovornicima stvaranja nove države. Međutim, za sada secesionisti ne ratuju s oružjem u ruci za svoju državu pa je pokret za stvaranje Gaučo-Pampa čisto politički. Za divno čudo, zapadni svet sa velikim razumevanjem prihvata ekonomske razloge kada je reč o obrazloženju prava na secesiju. Bilo koji drugi razlozi bili bi potpuno neprihvatljivi. Potpuno su neprihvatljivi, na primer, državotvorni razlozi osnovani na zajedništvu jezika, kulture ili religije. U modernim demokratskim društvima pravo na sopstveni jezik, kutlru i religiju je nešto što se samo po sebi podrazumeva te zato i ne može služiti kao razlog za stvaranje nove države. U svetu postoji više hiljada različitih jezika ali nikome ne pada na pamet da jezik uzima kao osnovu za građenje države.

Američke kolonije, koje su uskoro postale Sjedinjene Države, osamostalile su se od Velike Britanije u revoluciji koja je počela zbog pitanja poreza. I to je prihvatljivo. U Severnoj Irskoj potnuli rat koji traje decenijama ima potpuno

iracionalne nacionalističko-verske korene, i to je neprihvatljivo.

Svaki novi secesionistički pokret, odnosno pokret za stvaranje nove države, izaziva pitanja od čijeg dogovora u naše doba, doba stvaranja globalne svetske zajednice, umnogome zavisi sudbina miliona i miliona ljudi. Da li je borba za stvaranje države pravo ili pak zločin? Da li grupa ljudi, ma koliko bila brojna, ima pravo da ogradi određeni deo zemljine površine i proglasi je samo svojom? Razumljivo je da su najneubedljiviji istorijski razlozi. Nema tog delića zemlje na kojem bi živeli neki starosedeoci od početka istorije. Svaki delić kugle zemaljske je u bližoj ili daljoj prošlosti pripadao nekom drugom narodu, nekoj drugoj državi.

Činjenica da se u demokratskim zemljama kao skoro jedini ozbiljni razlog za secesiju i stvaranje nove države prihvata ekonomski razlog, to jest, skrivena ekonomska eksploatacija, samo dokazuje da druge vrste eksploatacije i neslobode - kulturne, verske, političke u demokratskim društvima više nema. A ako toga nema, nema ni opravdanja za odvajanje u posebnu državnu ljušturu.

Širenje istinske demokratije u svetskim razmerima vodi stvaranju jedinstvenog globalnog društva u kojem će se sve današnje države istopiti kao onih početnih 13 severnoameričkih kolonija koje su ustale protiv Britanske kolonijalne imperije. Umesto njih sada postoje ogromne Sjedinjene Države. I obrnuto, porast totalitarnih i autoritarnih pokreta, baziranih bilo na nacionalizmu, komunizmu, verskom fundamentalizmu ili rasizmu, beskrajno će umnožavati broj država i državica na celoj kugli zemaljskoj.

Demokratija je neodvojiva od stvaranja globalne zajednice, kao što je neodvojiv nacionalizam i represivna država, a to automatski označava i secesionizam za one koji su žrtve represije.

Nema sumnje, u demokratskom društvu postoje putevi rešenja i ekonomske neravnopravnosti bez potrebe stvaranja nove države. Ali ako je pokret za državu Gaučo-Pampa za sada samo zabavan, krvavi pokušaji stvaranja brojnih balkanskih država su beskrajno, beskrajno tragični.

Vašington, 25. marta 1993.

SATANIZACIJA MARGARINA

Petog marta ove godine "Njujork Tajms" je uz pratnju mnogih drugih američkih listova i glavnih televizijskih kanala objavio rezultate istraživanja grupe lekara sa Harvarda koji dokazuju da je margarin izuzetno štetan po zdravlje. Posle osmogodišnjeg ispitivanja i praćenja zdravstvenog stanja 88.000 žena, došlo se do zaključka da upotreba margarina radikalno povećava rizik od srčanih oboljenja. Smatra se da je margarin isto tako štetan i za muškarce, mada su istraživanja vršena samo na lepšem polu.

Šef ekipe lekara koja je radila na projektu izjavio je: "Mi ne savetujemo povratak puteru, već preporučujemo upotrebu biljnih ulja u njihovoj prirodnoj formi." Treba imati predstavu o tome do koje mere se ljudi u Americi, kao uostalom i u svim industrijski razvijenim zemljama, strastveno bave pitanjima zdrave ishrane da bi se shvatio revolucionarni značaj saopštenja harvardskih lekara o opasnosti upotrebe margarina. Za posetioce Sjedinjenih Država, naročito ako dolaze iz bivših komunističkih zemalja a ne iz Zapadne Evrope, permanentnim predmetom čuđenja ostaje moda koja u Americi traje već više decenija - da se umesto maslaca jede margarin, umesto šećera nekakvi surogati, da se pije kafa bez kofeina, pivo bez alkohola i tako dalje. U zemlji gde na ishranu otpada sasvim mali deo porodičnog budžeta, jer je hrana bezobrazno jeftina, u zemlji gde se u supermarketima cele godine

prodaju sve vrste svežeg voća i povrća - o mesu i ostalome da i ne govorimo - samoograničenje većine stanovništva na dijetu sastavljenu od raznih neukusnih zamena i surogata deluje zastrašujuće. I sve se to radi, navodno, u ime zdravlja.

I eto sada ispade da je margarin najopasniji! Margarin, koji su generacije jele umesto mnogo ukusnijeg putera, a sve sa ciljem da očuvaju zdravlje.

Psihološki potres izazvan tom veću među običnim svetom moguće je uporediti jedino sa reakcijom na onu vest od pre nekoliko godina kada je u Kaliforniji od infarkta umro lekar koji je brojnim knjigama, člancima i predavanjima pokrenuo modu i godinama propagirao "džoging", to jest trčanje, kao najbolju preventivu protiv svih mogućih oboljenja. Umro je od infarkta upravo trčeći, iako je bio tek u ranim pedesetim. "Ima Boga" - pomislio sam tada, setivši se svog dolaska u Ameriku 1978, kada je bezbroj ljudi, ne samo ujutru i uveče, već i u podne, za vreme ručka, trčalo po svim ulicama Njujorka i Vašingtona, trčalo oko Bele kuće i State Departmenta, to jest Ministarstva inostranih poslova, da bi se posle trčanja vratili u svoje kancelarije.

Dokle je ta budalasta moda trčanja dovela (moda toliko nalik na ovu sada - borbu protiv pušenja), vidi se na primeru onih američkih predsednika koji su redovno javno trčali da bi pokazali kako su fizički zdravi i spremni za odgovornu predsedničku dužnost. Prvi je počeo trčati Karter, pa posle njega Buš, pa sada trči Klinton. Malo kome pada na pamet da se seti toga, da najveće državnike našeg stoleća nije moguće čak ni zarnisliti kako "džogiraju": Ruzvelta, Čerčila, De Gola, pa i Staljina sa Mao-Ce-Tungom, čak ni Regana. Ruzvelt se vozio u invalidskim kolicima, Čerčil nije vadio cigaru iz usta i počinjao je da pije konjake ujutru, u trenutku buđenja, i tako dalje. Dvojica predsednika "džogera", prethodnika Klintona, nisu uspeli da se održe na vlasti više

od četiri godine. To je činjenica o kojoj bi Klinton trebalo da se zamisli, i to ne samo za vreme trčanja, već i u trenutku kada je zabranio pušenje u Beloj kući.

Ima nešto sudbinski besmisleno u civilizaciji koja ne poznaje više vrednosti od fizičkog zdravlja. Jedna ruska poslovi- ca kaže: "Ko ne pije i ne puši - umreće u dobrom zdravlju" ("Kto ne kurit i ne pjet, tot zdorovenj kim pomret"). U Sjedinjenim Državama, gde se ljudski vek produžio na skoro dve decenije u poređenju sa ostalim svetom, hara Alchajmerova bolest, neka vrsta staračke demencije. Hiljade zdravih i fizički dobro očuvanih staraca i starica godinama žive u stanju potpuno pomračene svesti. Pa ipak, uprkos tome, kult fizičkog zdravlja je jedan od najmoćnijih pokretača svih mogućih aktivnosti ljudi novog sveta. Otud i višedeceni- jska upotreba neukusnog margarina, otud i sadašnji šok od otkrića da je margarin štetan po zdravlje.

Srećom u Americi ne žive samo Amerikanci, već i bezbro- jni doseljenici iz celog sveta. Njihov odnos prema blagodeti- ma potrošačkog društva je potpuno suprotan odnosu puritan- skih starosedelaca. Kada je poznati sovjetski disident general Grigorenko prvi put došao na Zapad i u Njujorku u decem- bru kupio sveže jagode, bio je potpuno potresen. Jedan drugi emigrant iz Sovjetskog Saveza je ozbiljno razvijao tezu, da je, barem što se tiče ishrane, Amerika već u komunizmu: ljudi se hrane prema svojim željama i potrebama, a ne prema "radu i mogućnostima", kao u zemljama realnog socijalizma.

U satiričnom romanu Vladimira Vojnoviča *Doživljaji vojni- ka Čonkina* opisan je i komični seoski selekcionar "mičurino- vac" koji je pokušavao da stvori hibrid paradajza sa krom- pirom, biljku koja bi istovremeno rađala paradajz iznad zem- lje i krtole krompira pod zemljom. Selekcionar je u duhu vre- mena nazvao svoju zamišljenu biljku "Puks" - skraćenica od "Put ka socijalizmu". Uspelo mu je jedino da stvori biljku

koja nije rađala ni plodove paradajza, ni krtole krompira: koren je bio od paradajza, a gornji deo biljke - krompirski.

Pre nekoliko godina ja sam za rođendan (koji nam pada istog dana i koji smo zajedno slavili) poklonio Vojnoviču koji je te godine boravio u Vašingtonu, pravi pravcati hibrid zvani "tomato-potato", to jest "paradajz-krompir", biljku koju je pokušavao odgajiti selekcionar-amater iz njegovog slavnog romana. Istina - biljka je bila ne industrijska nego ukrasna, sa malešnim paradajzima i krompirićima: otkrio sam je slučajno, listajući reklamu neke farme koja proizvodi ukrasno cveće, travu i žbunje. Vojnovič je bio zapanjen: njegova satirična fantazija je bila ovaploćena u Americi. "Da, ovo ovde je komunizam" - govorio je i klimao glavom.

Sada se može očekivati potpuna satanizacija (zgodna mod- erna reč!) margarina i kao rezultat toga - propast industrije veštačkog putera. Ono što u svemu tome zabrinjava je beskrajno poverenje "širokih slojeva" naroda u "naučne činjenice". Najgore od svega je to neverovanje čoveka samom sebi, svome ukusu, svome telu, svom osećaju. Veruje se "nauci", i čak se i ne primećuje da "nauka" menja svoje zaključke svakih nekoliko decenija, ako ne i češće. Upravo takva svest, koja nekritički prihvata "naučne činjenice" može biti i te kako lako manipulisana i kada se ne radi o kultu fizičkog zdravlja.

Često mi se desi da u Americi sretnem vegetarijance koji, naravno, ne piju i ne puše, i mene obično blago upozoravaju na štetan uticaj svih tih loših navika na moje zdravlje. Tada se kao slučajno prisetim jednog istaknutog vegetarijanca našeg stoleća koji osim što nije jeo meso, nije ni pio, ni pušio. Zvao se - Adolf Hitler.

Vašington, 11. marta 1993.

PRE DVE DECENIJE U OVO DOBA

Tačno pre dvadeset godina, u junu 1974. jugoslovenska štampa je obavestila javnost o tome da je uhapšeno nekoliko desetaka učesnika kongresa ilegalne Komunističke partije Jugoslavije, održanog nekoliko meseci ranije u Crnoj Gori, u Baru, i da im se priprema suđenje. Imena su bila nepoznata široj javnosti, ali se prema prezimenima lako uočavalo da su većina učesnika ilegalnog kongresa Crnogorci.

To je bilo prvi put u istoriji, da se u jednoj zemlji u kojoj su monopolnu vlast držali komunisti, održi ilegalni kongres neke druge, konkurentne komunističke partije. Svetska štampa je naširoko komentarisala događaj. Sovjetski Savez nije podržao ilegalnu Komunističku partiju, očito prosovjet-sku, već su iz Praga najureni neki ibeovski emigranti koji su pomogli u organizaciji kongresa. Trideset i troje učesnika Barskog kongresa je dobilo visoke zatvorske kazne, neki i po 15 godina, a širom Jugoslavije su ponovo hapšeni mnogi bivši ibeovci i neki od njih osuđeni za beznačajne izjave.

Upravo to je navelo neka glasila na Zapadu da dođu do zaključka kako se Jugoslavija "udaljava od sovjetskog bloka i približava Zapadu". Suprotno tome ljudi koji su godinama pratili i analizirali Titovu politiku pretpostavili su da će sada radi uspostavljanja "balansa" biti hapšenja "prozapadnih elemenata". Sećam se kako smo u avgustu ili septembru te

godine Milovan Đilas, advokat Jovan Barović i ja u šali nagađali koga će od nas trojice uhapsiti kao odavno ozloglašene "prozapadne" disidente. Đilas je bio zapravo prvi disident komunističkog sveta, i već je odsedeo za svoje knjige i članke, prevedene u celom svetu, punih 9 godina. Advokat Barović je neustrašivo branio sve moguće političke optužene i osuđene širom Jugoslavije, i nije skrivao svoje odbrane i sudska zlodela pred svetskom štampom. Ja sam već bio odsedeo tri i po godine i stalno dobijao presude sudca za prekršaje zbog objavljivanja članaka u Zapadnoj štampi.

Uhapsili su upravo mene, osmog oktobra te 1974. godine. Dvojica veoma pristojnih mladih supovaca, koji su me hapsili u Novom Sadu saopštili su mi odmah da ću ovoga puta dobiti duplu kaznu od prethodne, to jest, 7 godina. Kada je u proleće sledeće godine održano suđenje u Okružnom sudu u Novom Sadu, zaista sam bio osuđen na tačno 7 godina stro-gog zatvora. Osuđen sam za 4 članka štampana na Zapadu te godine, mada sam isto takve članke pisao i objavljivao od početka 1970. godine, nakon izlaska iz zatvora posle prvog robijanja. jasno je bilo da je moj slučaj trebao da "izbalansira" osude ibeovcima, tim pre, što su članci zbog kojih sam bio suđen bili objavljeni u "Njujork Tajmsu" i u nekim drugim najuglednijim američkim listovima.

Kako sam odbio da uložim žalbu na presudu, uskoro posle suđenja sam upućen na izdržavanje kazne u Sremsku Mitrovicu. Nisam uložio žalbu iz čistog računa. Ogromna presuda od 7 godina za 4 kratka članka, i to štampana u vodećim svetskim listovima, garantirala je permanentni pritisak javnog mnjenja na jugoslovenske vlasti da budem oslobođen. Da smo - moji branioci advokati Jovan Barović i Veljko Kovačević i ja - uložili žalbu, kazna bi mi verovatno bila smanjena za par godina, ali bih ja ostatak odležao u pot-

punosti jer bi demokratska javnost bila donekle zadovoljena, i pritisak za moje oslobađanje bi znatno popustio. Račun se pokazao ispravnim i ja sam pušten u novembru 1977. što znači da sam izdržao manje od polovine kazne.

Međutim to je bilo u budućnosti, a ja sam se u proleće 1975. po drugi put našao u čuvenoj Drugoj zgradi Mitrovačke kaznionice. U toj zgradi sam već bio proveo poslednju godinu moje prve kazne, većinu koje sam izdržao u Požarevcu. Sada su me na prvih nekoliko meseci umesto u uobičajeni "karantin", valjda iz vaspitno-psiholoških razloga, rasporedili u takozvanu "izolaciju" sa sedmoricom najtežih osuđenika u popravnom domu. Bili smo izolovani na najvišem spratu zgrade, svako od nas je ceo dan bio u zasebnoj ćeliji, zajednički smo izvođeni na dvosatnu dnevnu šetnju i jednom nedeljno na kupanje, sve to bez prava razgovora, ali, razume se ipak smo uspeli da uspostavimo određene veze i uskoro sam znao ko su moji susedi i zašto su i na koliko osuđeni. Među njima je bilo i nekoliko osuđenih na smrt, koji su čekali na konačno rešenje svoje sudbine. Takav je bio Miljenko Hrkač, navodni ustaški terorista, koji je bio osuđen zbog eksplozije bombe u bioskopu "20 oktobar" u Beogradu. Ali o njemu ću pričati drugi put.

Ubrzo sam doznao da se u istoj zgradi, ali na drugim spratovima nalazi i polovina učesnika Barskog kongresa KPJ.

Kako se moja izolacija odužila, naravno, bez zakonskog osnova - izolacija se smatra disciplinskom kaznom, a mene niko nije ni za šta kaznio - ja sam počeo pismeno zahtevati da budem tretiran striktno prema Zakonu o izdržavanju kazne, te budem oslobođen izolacije. Uprava KP doma je, naravno, znala da sam uvek bio spreman da idem do kraja, čak i do štrajka glađu, u odbrani svojih prava zapisanih u zakonima, a da se na nepisana pravila nisam obazirao, te me je nakon izvesnog kolebanja prebacila u prizemlje iste Druge

zgrade, gde se nalazilo i dvadesetak političkih. Nekoliko desetina političkih osuđenika se nalazilo na drugom spratu zgrade, međutim, komunikacija među spratovima je bila strogo zabranjena i onemogućena.

U mojoj grupi u prizemlju između ostalih je bilo 6 ili 7 "kongresmena" iz Bara, nekoliko Albanaca, i sveštenik Sava Banković, kojije prvi put posle rata proveo u kaznioni 15 godina, a sada bio osuđen na nešto manju kaznu. Sada je bio suđen za svoju rukom pisanu autobiografiju u nekoj zvaničnoj crkvenoj knjizi. Među "kongresmenima" je bio i predsednik Barskog kongresa Komnen Jovović.

Moram priznati da su moj interes najviše izazivali članovi ilegalne KPJ. Oni prvi ibeovci, posle 1948, koji su nastradali na Golom otoku, bili su mi potpuno razumljivi. Za njih je tada Staljin predstavljao daleku mitsku figuru, istu onakvu kakvu je za unutarpartijsku opoziciju u Rusiji predstavljao Lenjin, nasuprot živom Staljinu. Ti naši ibeovci su bili isti takvi idealisti revolucije kao stari boljševici koje je Staljin pobio. Naš Staljin je bio Tito, koji ih je nemilosrdno zlostavljao. U glavama ibeovaca je sve bilo ideološko-politički prevrnutu naglavačke. Pa ipak, njih se moglo razumeti.

Ali biti komunac-ilegalac 1974. posle Hruščovljevog Dvadesetog kongresa, posle Mađarske 1956. i Čehoslovačke 1968. posle Solženjicina, i to u komunističkoj zemlji - e, to mi nikako nije bilo jasno. Zato sam želeo da shvatim te ljude. Među njima je bilo studenata, inteligentnih mladića kakav je bio Milosav Babović, bilo je profesora univerziteta kao dr Šoškić, bio je, na svoj način veoma upečatljiv i "predsednik kongresa" Komnen Jovović. Svi su bili osuđeni na dugogodišnje kazne i puni nepoverenja prema drugim političkim zatvorenicima. Međutim, većina njih, izuzimajući Komnena Jovovića je mnogo čitala, tačnije, gutala knjige, uzimajući ih iz bogate biblioteke mitrovačke kaznionice. Kao da su tek

sada prvi put u životu bili u stanju da se posvete čitanju. Kako sam se ja izborio za to da primam knjige, koje su mi slali ili donosili u zatvor, to su nas te knjige, a kasnije i igra šaha zbližile.

Ono što me je u razgovorima sa njima potreslo je bilo totalno nepoznavanje istorije, i to ne samo komunističkog pokreta. Skoro svaka knjiga koju su čitali donosila im je neko otkrovenje. Kasnije, kada smo se zbližili, a poneki od njih su čak učestvovali u štrajku glađu, koji smo petnaestak nas političkih vodili, boreći se, istina bezuspešno, za "status političkih zatovrenika", ne retko smo se kladili u vezi sa nekim istorijsko-političkim činjenicama, za koje im se činilo da ih poznaju. Ja sam, recimo, postavljao pitanje - kada je KPJ prvi put pozvala narod na oružani ustanak. Barski kongresmeni su odgovarali - 1941. Ne, govorio sam već 1929. posle uvođenja kraljeve diktature. Proveravali smo u Krležinoj Enciklopediji. Bili su zapanjeni. Ili - koliko je ljudi poginulo u Oktobarskoj revoluciji? Govorio sam - 9 ljudi. Smejali su se, mislili su - na hiljade. Posle toga što bi im dokazao svoju tvrdnju, neko vreme su bili zamišljeni i pokunjeni. Sećam se kako su bili revoltirani kada sam jednog dana ustvrdio, da na Kastrovoj Kubi postoji američka vojna baza. E, to im je bilo neobično teško da poveruju. Takođe im je neobičnoteško pala činjenica da je Lenjin većinu svog politički aktivnog života proveo u emigraciji na Zapadu.

Sve u svemu, stekao sam utisak da se kod većine učesnika Barskog kongresa u prvom redu radilo o nekoj vrsti političkog infantilizma, srećom izlečivog čak i običnim čitanjem dobrih knjiga. I, naravno, emocionalno je tu bilo i neobično mnogo rusofilstva, takođe infantilnog. Tako je, recimo, Komo Jovović u svom zatvoreničkom sanduku držao sliku Lenjina, i na moje pitanje - zašto ga toliko voli, odgovorio je: "Zato što je Rus!"

U demokratskoj zemlji Barski kongres ne bi bio ilegalan, i njegove učesnike niko ne bi sudio. Nadam se da su svi oni bili pušteni na slobodu pre isteka kazne. Komnen Jovović je, verovatno, takođe zbog istočno-zapadnog balansa Titove politike, pušten kada i ja, 1977. U demokratskoj zemlji, kada se nađe grupa čudaka takve vrste - o njima se piše mnogo članaka i čak knjiga, analiziraju se i intervjuišu. Nisam čuo da je ikada u jugoslovenskoj štampi bio pominjan takav zaista neobičan događaj kao što je ilegalni kongres KPJ u zemlji gde je na vlasti bio SKJ.

Vašington, 23. juna 1994.

ORGANSKI ISTOK I MEHANIČKI ZAPAD

Nedavno je talentovana ruska pripovedačica mlađe generacije Tatjana Tolstoj duhovito obrnula poznatu izreku monaha Filareta, popularnu među pravoslavlim "fundamentalistima" već više od tri stoleća, da je Moskva - "Treći Rim". Moskva i Rusija su danas - napisala je, "Treći mir" ("Treći svet"). Kalambur Tatjane Tolstoj je smesta postao popularan. Istorijsko-politička, kulturna i duhovna kriza koja je zahvatila Rusiju, po mnogim parametrima podseća na rapidno pretvaranje "drugog sveta" - sveta bivšeg "realnog socijalizma" - ne u "prvi svet" - zapadnoevropske civilizacije, već u pravi "Treći svet". Raspad svih društveno priznatih vrednosti, masovno osiromašenje uz neverovatno bogaćenje malobrojne korumpirane vrhuške, svemoćna mafija, prosjaci, prostitucija, odlazak najdarovitijih mozgova na Zapad. Sve su to karakteristike "trećeg sveta".

I nije nikakvo čudo što u takvim uslovima na "slavenskom istoku" vaskrsava antizapadna ideologija - čas "istočnog hrišćanstva", čas "novog slavenofilstva", kao što nimalo ne čudi izdanje knjige Danjiljevskog Rusija i Evropa u Beogradu pod sankcijama, te pojava udruženja tipa "Nova Vizantija". Moskovski časopis ruskih nacionalista "Naš savremenik" upravo ovih dana propagira interesantnu ideju, prema kojoj ne Rusija, već upravo Zapad mora da dostigne Rusiju. Pri tome se ne negira da je Rusija zaostaliya od Zapada, već se

upravo to uzima kao njena prednost. Naime - zapadna civilizacija, racionalistička, mehanička, agresorska došla je u ćorsokak. Na tom putu je Rusija zaostala, ali kako se radi o putu u propast, Zapad će se kad-tad morati vratiti nazad, te će se Rusija automatski naći na čelu čovečanstva. Odatle proizlazi da bi za Rusiju bilo pogubno ići danas zapadnim putem. Bolje i da stoji u mestu nego da sledi zapadni razvoj.

Naravno, u svemu tome nema ničeg novog i antizapadne strasti uvek bujaju u trenucima društvenih i duhovnih kriza koje zahvataju narode Istočne Evrope i Rusije. Tako su u istoriji Rusije antizapadne strasti buktale uvek kada su vlasti - državne ili crkvene - provodile neke modernističke reforme, koje su obično približavale rusko društvo Zapadu. Crkvena reforma patrijarha Nikona u XVII veku izazvala je grandiozni i krvavi crkveni raskol, mada se radilo skoro isključivo o načinu krštenja - sa dva ili sa tri prsta. Naime, vekovima se je pravoslavna Rusija krstila sa dva prsta, te je Nikonovu reformu o krštenju sa tri prsta dočekala kao izum Sotone. Carstvovanje reformatora Petra Velikog većina ruskog naroda je smatrala konačnom pobedom Antihrista nad "svetom Rusijom". Antizapadni tonovi ruskog intelektualnog slavenofilstva su se razbuknali nakon Krimskog rata, koji je razotkrio zaostalost i ustajalost ruskog društva i ruske armije.

U našem veku, Staljinova antizapadnjačka borba sa "komopolitizmom" je započela u godinama posle Drugog svet-skog rata, kada su se milioni vojnika sovjetske armije vraćali iz okupirane Evrope, koja ih je čak i tada, sva u ruševinama, zapanjila svojim bogatstvom i civilizacijom. U poređenju sa kolhoznom bedom svaki najobičniji vojvođanski salaš im se činio kao prebivalište nekog grofa veleposednika. Posle sličnog iskustva posle pobede nad Napoleonom, ruski oficiri koji su upoznali Zapad pokušali su da obore monarhiju. Da bi se osigurao od nekih mogućih novih "dekabrističkih"

raspoloženja Staljin je i pokrenuo kampanju borbe sa uticajem Zapada u svom sferama života i kulture.

Dakle, bilo spontana, bilo organizovana antizapadna raspoloženja su se uvek javljala tada kada je postajala očitom opasnost i teškoća očuvanja prethodnog stanja, te poželjnost društvenih reformi i modernizacije. U Rusiji, i uopšte na slavenskom, i ne samo na slavenskom Istoku, antizapadno usmerenje je obično u funkciji produžavanja trajanja dotadašnjih društvenih odnosa, ili njihovog obnavljanja ukoliko su bili narušeni. Iz toga, naravno, ne proizlazi da je Zapadni progres idelan cilj kome treba stremiti. Zapad sam po sebi ni u kom slučaju nije jedini uzrok antizapadnjaštva. Pogotovo ne u duhovnom i kulturnom pogledu. Sukob "zapadnjaka" i "antizapadnjaka" u Ruskoj imperiji, Sovjetskom Savezu, Ruskoj Federaciji ili današnjoj Srbiji je rezultat unutrašnjeg stanja, te bi se samo drugačije nazivao u slučaju da Zapad uopšte ne postoji.

Tome je najbolja ilustracija staljinistička antizapadna kampanja borbe sa "kosmopolitizmom" u nauci i umetnosti, koja se osećala i u posleratnoj Jugoslaviji do početka pedesetih godina. Paradoks te kampanje protiv "zapadnih idejnih uticaja" bio je u tome što je fundamentalni deo navodno "zapadnih ideja" u stvari bio rođen upravo u Rusiji u toku prva dva desetleća ovog stoleća, pa tek nešto kasnije doživeo procvat na Zapadu. I u filozofiji, i u literaturi, u slikarstvu, vajarstvu, muzici, arhitekturi i fundamentalnoj nauci, dakle u svim sferama u kojima su "staljinistički slavenofili" progonili modernističke zapadne ideje, ustvari su progonili originalne ruske, istovremeno lažno pripisujući Rusima sve moguće izume ovoga sveta.

U tom pogledu već simboličnim figurama su postala dva ruska izumitelja, čija imena se nisu uopšte pominjala u Sovjetskoj Rusiji u vreme kada se bombastično proslavljala

"ruska nauka" i osuđivala "kosmopolitska". To su bili - tvorac televizije Vladimir Zvorikin i izumitelj helikoptera Igor Sikorski. U svakoj zapadnoj enciklopediji se može pročitati, da je Zvorikin "otac televizije", koji je svoj izum patentirao još 1923. godine. Po imenu Sikorskog se još uvek zovu američki helikopteri. Pa ipak su njihova imena bila proskribovana u SSSR-u, jer su bili emigranti i živeli u Americi.

Istu sudbinu su u to vreme doživljavali i svi ruski stvaraoci moderne umetnosti XX veka: i "otac filozofije apsurdna" Lav Sestov, i slikari Larionova i Goncarov, Maljevic i Kandinski, te naravno, bezbrojni pisci, kao na primer Mihail Bulgakov, Aleksej Remizov, Jevgenij Zamjatin, Osip Mandelstam i tako dalje. U školskim udžbenicima literature u to vreme Maksimu Gorkom je bilo posvećeno pedesetak stranica, a Dostojevskom samo jedna i po strana. To je sve bila borba sa "trulim zapadnim uticajem." Od ruskih tvoraca moderne misli jedino se nije prećutkivao matematičar Lobacevski, tvorac neeuclidovske geometrije, te Ciolkovski, teoretičar kosmičkih letova.

Iz svega ovoga se jasno vidi da takozvana borba za "zapadnim uticajima", te težnja ka "samobitnosti" - ruskoj, ili srpskoj, ili pravoslavnoj, ili slavenskoj, ili vizantijskoj, ili "komunističkoj" sa Zapadom nema mnogo veze. Vodila se borba protiv svojih - ali onih koji su drugačije mislili. Isto se ponavlja i danas. Prvenstvena krivica za činjenicu što se Rusija danas pretvara u zemlju "trećeg", a ne "provog" sveta leži na tragičnoj i ropskoj 70. godišnjoj totalitarnoj prošlosti, a ne na Zapadu. Isto se može reći i za današnju tragediju jugoslovnskog rata. U "Poruci Srbima" koju je 1860. napisao jedan od vodećih ruskih slavenofila Homjakov, a koju su potpisali i drugi lideri tog pokreta - Aksakov, Samarin, Pogodin, Košeljev i Jelagin, između ostalog stoji i ovo:

“Zapadni narodi su dostigli visoki intelektualni razvoj, ali oslepljeni svojim uspesima, oni su, sa jedne strane, postali potpuno ravnodušni prema najvišoj vrednosti - Veri, a s druge strane postali su ne dobrotvorima čovečanstva, već njegovim neprijateljima... U celom svetu se brodovi Evropskih naroda smatraju ne za vesnike mira i sreće, već za vesnike rata i najveće bede.”

Ma kako to paradoksalno zvučalo, može se s punim pravom reći, da bi osuda Zapada od strane ruskih slavenofila u ovoj “Poruci Srbina” bila neuporedivo blaža, ako bi je i uopšte bilo, u slučaju da ruska stvarnost njihovog doba nije bila tako mizerna. Setimo se da je u vreme kada je Poruka pisana u Rusiji još postojalo kmetsko pravo. Ista stvar je i sa današnjim antizapadnim tendencijama u Srbiji i Rusiji.

Vašington, 4. augusta 1994.

HEROJSKA I TRAGIČNA MISTIFIKACIJA

Sudbina je htela da u jednom od zatvora u kojima sam boravio upoznam Miljenka Hrkača, mladog Hercegovca koji je bio osuđen i pogubljen kao ustaški diverzant. Istinita priča o tom slučaju tek treba da bude ispričana kada jednog dana budu otvoreni arhivi komunističke službe bezbednosti, a ja ću se ograničiti na ono što sam imao prilike da doznam. Naivni su oni jugoslovenski (bivši) komunisti koji misle da je sadašnji međuetnički rat i raspad Jugoslavije zauvek bacio u zaborav sva ona brojna nedela Rankovićeve i post-Rankovićeve Udbe, vršena decenijama. Sve će to doći na red u možda ne tako dalekoj budućnosti.

Ta čudna priča se odigrala pre četvrt veka, ali kao da je to bilo - paradoksalno - istovremeno u praistoriji, i u današnje vreme. Negde krajem šezdesetih ili početkom sedamdesetih godina u beogradskom bioskopu “20 oktobar” eksplodirala je bomba i osakatila jednu devojkicu, koja je izgubila obe noge. Bilo je i još nekih eksplozija - u garderobi beogradske željezničke stanice, i ne sećam se gde još. Štampa je, naravno, ne čekajući rezultat istrage te diverzije pripisala ustaškim ekstremistima. Naime, to je bilo vreme “Hrvatskog proleća” i ubacivanja grupe od dvadesetak ustaških diverzanata u Jugoslaviju posle likvidacije tog proleća, te su eksplozije u Beogradu smesta pripisane hrvatskim ekstrem-

istima, koji su na taj način preuzimali taktiku Irske republikanske armije.

Uskoro, posle eksplozije u bioskopu "20 oktobar", u Ljubljani je bila uhapšena grupica Hercegovaca, zaposlenih u ljubljanskoj ciglani i optužena za ustašku delatnost, uključujući i diverzije u Beogradu. Međutim, veoma brzo nakon toga iznenada je u Mostaru pronađen "pravi" vinovnik podmetanja bombe u beogradskom bioskopu i doveden na istragu u Beograd. Bio je to Miljenko Hrkač iz Lišnice, to jest Širokog Brijega kod Mostara, poznatog gnjezda hrvatskih ekstremista. Pažnju je izazvalo to što je stariji brat Miljenka Hrkača bio prvooptuženi u istrazi i suđenju ljubljanskoj grupi hrvatskih ekstremista.

Miljenko Hrkač je zločin priznao, uskoro je suđen u Beogradu i osuđen na smrt. Kako je na taj način glavna optužba protiv ljubljanske grupe otpala, sud u Ljubljani je doneo oslobađajuću presudu, i nekoliko nedelja posle toga brat Miljenka Hrkača je pobjegao u inostranstvo. Onog trenutka kada se za to doznalo, Miljenko, koji je čekao na potvrdu presude beogradskog Okružnog suda, porekao je sva svoja prethodna priznanja i dao sudskim organima izjavu da nije ni na kakav način učestvovao u postavljanju mine u beogradskom bioskopu. Istovremeno je pružio dokaze za neoborivi alibi: ispostavilo se je, da je kritičnog dana radio u ljubljanskoj ciglani, te fizički nije mogao izvršiti diverziju.

Skoro istovremeno, Vojno tehnički zavod JNA je sastavio zaključak dug oko 100 kucanih strana o tome da Miljenko Hrkač nikako nije mogao postaviti minu u bioskopu, jer je njegov opis mine dat u istrazi pokazao da on jednostavno nema pojma o ustrojstvu mina. Taj zaključak je ujedno sadržavao i analizu cele istrage i suđenja Miljenku Hrkaču, koja je nedvosmisleno dokazivala da je optuženi i osuđeni

"terorist" vukao za nos celu službu bezbednosti i beogradski sud.

Slučaj je vraćen na ponovno suđenje (možda čak na ponovnu istragu - to ne znam tačno), oko Hrkača su se dešavale čudne stvari - pri prebacivanju iz Mitrovice u Beograd bio je "kidnapovan" na nekoliko dana od strane neke jugoslovenske službe bezbednosti, da li savezne ili republičke, toga se ne sećam - u celu stvar je bila upletena i vojna obaveštajna služba, koja je dokazivala da Miljenko Hrkač nije podmetnuo bombu, a o svemu tome se moglo, istina prilično maglovito, pročitati u jugoslovenskoj štampi. Skandalozno je nestao iz arhiva SUP-a i magnetofonski zapis prvog saslušanja Miljenka Hrkača u Mostaru, za vreme kojeg je Miljenko dobrovoljno priznao da je podmetnuo bombu u bioskopu "20 oktobar", u zamenu za obećanje... zaposlenja u Mostaru.

Uprkos svemu tome novo suđenje je rezultiralo identičnom presudom - smrtnom kaznom. Sećam se da su mnogi ljudi u to vreme bili zbunjeni i nisu znali šta da misle o svemu tome, mada je većina i nesvesno stajala na stanovištu, da je mladi Hrkač, nesumnjivo hrvatski ekstremista po ubeđenju (dovoljno je bilo da se zna odakle potiče), već samim tim zaslužio da bude pogubljen, a da li je izvršio zločin koji mu se pripisuje ili ne i nema previše značaja.

Upravo u to vreme, kada je Hrkač očekivao rešenje Vrhovnog suda na žalbu svog advokata (da paradoks bude veći - takođe bivšeg supovca) zbog te ponvne presude, ja sam se sreo sa Miljenkom u KPD Mitrovica. Bilo je to u proleće 1975. kada sam se nekoliko meseci nalazio u "izolaciji" sa grupom najtežih mitrovačkih osuđenika. Mada su nam međusobni kontakti bili zabranjeni i onemogućavani, uzevši u obzir da smo bili izvođeni na šetnju u isto vreme,

zajednički vođeni na kupanje, u kantu i ambulantu, nije se mogao efektivno sprečiti kakav-takav dodir među nama.

U grupi je bilo nekoliko na smrt osuđenih, ali drugi osuđenici su samo Hrkača zadirkivali, da ga već čeka "srebrni metal" za pogubljenje. Zašto - "srebrni" - ne znam. Sam Miljenko je bio prilično optimistički raspoložen i razloge za to sam doznao posle čitanja žalbe njegovog advokata na ponovnu smrtnu presudu i zaključaka Vojno-tehničkog zavoda povodom priloženih žalbi. To je uspeo da mi krišom doturi zajedno sa malim paketićem zlatne hercegovačke "škije". On sam nije pušio, ali su mu roditelji donosili duvan, koji je na robiji najvrednija valuta.

Pročitavši sve te materijale, uključujući presudu, ostao sam čvrsto ubeđen da Miljenko nikako nije mogao podmetnuti bombu u beogradski bioskop. Presuda, žalba na presudu i detaljni zaključci Vojno tehničkog zavoda nisu ostavljali mesta ni za najmanju sumnju. Hrkač nije bio terorista. Jedino što ga je teretilo su bila njegova apsolutno nemotivisana sopsvena priznanja krivice prilikom prve istrage i suđenja. U trenutku kada mi se ukazala prilika ja sam ga upitao o tome. Hrkač je odgovorio "Pa tukli su me". I zaista, Miljenko - visok, stasit, snažan mladić od jedno 26-28 godina, gorštackog tipa, prirodno veoma inteligentan, imao je izbijene sve zube na jednoj strani lica.

Pa ipak, to nije objašnjavalo - zašto je iznenada porekao sva priznanja i izneo neoborive dokaze o svojoj nevinosti o kojima je preko dve godine ćutao. On sam ni u kom slučaju nije odavao utisak čoveka koji bi se mogao batinama smrtno preplašiti. Na moja pitanja o njegovom starijem bratu odgovarao je sa diskretnom toplinom i nekim čudnim patrijarhalnim poštovanjem. Poricao je mogućnost da bi njegov brat mogao biti krivac tragedije u bioskopu "20 oktobar". Pobe-gao je iz zemlje - govorio je Miljenko - zato što u Jugoslaviji

vlada teška policijska represija, i takvima kao on, poreklom iz Širokog Brijega, pa još posle sumnje u diverzantsku aktivnost, nema života. I to je bilo tačno. O čudnim sukobima između raznih službi bezbednosti u vezi sa njegovim slučajem nije mogao ili nije hteo da bilo šta suvislo kaže.

Uskoro su mene prebacili među druge osuđenike, a posle nekog vremena se proneo glas da je Hrkač ponovo odveden iz kaznionice u Centralni zatvor u Beograd. Koliko se sećam, tek u proleće 1978. kada sam već bio na slobodi, novine su saopštile da je Miljenko Hrkač ipak pogubljen. Vest je bila kratka i bez komentara.

Moj utisak je da je Miljenko u tipično arhaičnom junačkom duhu, svesno spasavao svog obožavanog i beskrajno poštovanog starijeg brata (verovatno na neki način upletenog u diverziju), a da služba, ili određene jugoslovenske službe bezbednosti, nisu želele da priznaju svoj poraz, te je zato smrtna presuda izvršena, uprkos zdravoj pameti i svim dokazima o nevinosti. Dovođenje istrage i suda u zabludu je takođe krivično delo, ali koje se ne kažnjava smrću. Naravno, sve to ostaje samo pretpostavka sve dok se dokumenti o tom mračnom i zamršenom slučaju ne izvuku na svetlo dana.

Vašington, 7. jula 1994.

O BITNOM I NEBITNOM

Ovih dana kada o mom, sad već “američkom disidentstvu”, piše štampa sa obe strane okeana, ne mogu da se ne prisetim vremena kada sam se kao “jugoslovenski disident” našao na Zapadu. Bilo je to 1978. godine, kada se u zenitu pažnje svetske političke i kulturne javnosti nalazio disidentski pokret komunističkog sveta. Te, i sledećih 6-7 godina, sve do dolaska Gorbačova na vlast u Kremlju, za svaku zemlju “realnog socijalizma” skoro potpuno ravnopravno postojale su dve garniture predstavnika: zvanična komunistička vlast i vodeći disidenti, bilo u domovini ili oni na Zapadu.

Sa Brežnjevim se pregovaralo i cenjkalo, Solzenjicina i Saharova se slušalo i studiralo. Isto je bilo sa Husakom i Havelom, Jaruzeljskim i Valensom, Titom i Đilasom. Ja sam bio u specijalnom položaju. Iako sam proveo oko sedam godina u Titovim zatvorima, postojali su razlozi zbog kojih sam na izvestan način prihvaćan ne toliko kao “jugoslovenski disident”, već više apstraktno, kao ovaploćenje same ideje disidentstva.

Naime, moja disidentska inicijacija je bila vezana uz knjigu *Leto moskovsko* 1964. i uz protest Sovjeta zbog štampanja tog teksta u Jugoslaviji. Pred samo moje prvo hapšenje u martu 1965, nedeljnik “NIN” me je neuobičajeno oštro napao velikim tekstom kao “belogardejca”, ruskog, naravno - zbog

mog porekla, a ne slovenačkog. I kako od tog vremena nisam imao nikakve mogućnosti da bilo koji tekst štampam u zemlji već samo u inostranstvu, prešao sam na pisanje na ruskom jeziku. To stoga, što sa ruskog jezika postoji mnogo više dobrih prevodioca nego sa srpsko-hrvatskog, a meni kao bilingvisti je bilo svejedno na kom jeziku pišem.

Ruski disidenti su me, razumljivo, smatrali svojim i još dok sam bio u zatvoru izabrali me za člana redakcije mnogih ruskih emigrantskih časopisa, te su me čak uvrstili u nekoliko antologija emigrantske i disidentske ruske kulture. Osim toga predavao sam rusku književnost i filozofiju na američkim i evropskim univerzitetima, i na Zapadu, kao uostalom i u Jugoslaviji, nisam se povezao ni sa jednom nacionalnom emigrantskom grupom, a ekstremni nacionalisti i srpski, i hrvatski, i ruski, neprestano su me napadali.

To su sve bili razlozi zbog kojih me je zapadna javnost držala ne toliko za jugoslovenskog disidenta, koliko za “disidenta uopšte”. Takvo se mišljenje pogotovo učvrstilo posle toga kad je široku popularnost doživela rečenica iz jednog mog eseja, kasnije bezbroj puta citirana: “Domovina, to nije geografski pojam, domovina, to je - sloboda!” Tu misao je posebno isticao i ne jednom citirao akademik Saharov, koji je još 1976. kada sam se nalazio u Mitrovici, istakao moju kandidaturu za Nobelovu nagradu za mir (Avaj! - bez rezultata, da je drugačije sada se ne bih morao natezati sa američkom birokratijom).

Elem, kao takav predstavnik same “ideje disidentstva” nekoliko godina posle dolaska na Zapad bio sam veoma poznat i čak slavan u intelektualnim krugovima. (Ja sam se uvek šalio da sam - “zloglasan”). Moje biografske podatke su uvrstili u mnoge zbornike “Ko je ko” u svetu, u Americi, među literatima i tako dalje. Dospeo sam i u neke enciklopedije. Dodeljene su mi brojne plakete za “odbranu ljudskih

prava", slobodne reči, slobodu misli, borbu sa totalitarizmom itd. Malteški red mi je uručio svoj orden. Kurt Vonegut i Edvard Olbi, senator Dol i Artur Slezindžer, Susan Zontag i Daniel Bell pozivali su me na "lančeve". O meni su pisali John dos Pasos i Lajonel Triling. Princ Čarls mi je slao duga pisma i citirao me u svojim intervjuima, te nosio svuda po svetu sa sobom moju knjigu Underground Notes (kao je nepodobno preveden na engleski originalni naziv knjige - Planetarna svest). O mom "liku i delu" je napisano nekoliko magistarskih radova u američkim univerzitetima, a američki profesori su držali referate o mojim idejama na konferencijama politikologa. U Huverovskom Institutu u Stanfordu se čuva moj arhiv.

Tih godina skoro redovno 2-3 puta mesečno sam iz Amerike leteo u Evropu ili Aziju na neke međunarodne konferencije, ili da održim neko predavanje, ili da me proglase počasnim članom neke organizacije. Tih godina, između 1978. i 1985. barem jednom nedeljno sam davao intervju za novine, radio, televiziju. Naravno, u Jugoslaviji se o tome nije moglo ništa doznati iz retkih psovačkih članaka o mojoj "neprijateljskoj delatnosti". Razume se, nije bilo niti informacije o tome, da su neke od mojih knjiga prevedene na brojne evropske jezike, pa čak i na japanski i hindu. Jedino nisu bile štampane na srpsko-hrvatskom i... francuskom. Što se francuskog tiče, to je još uvek za mene zagonetka. Nije valjda razlog to što sam na jednoj konferenciji u Parizu, iznerviran predugim besedništvom domaćih besednika, izašavši najzad na podijum izjavio: "Kako nisam Francuz, biću kratak i koncizan."

Ako sam do svoje 44. godine leteo samo dva puta avionom, posle dolaska na Zapad sam se toliko naleteo, da mi je danas muka čak i kad pomislim da moram nekuda leteti. Ako sam u ranoj mladosti maštao o putovanjima, danas

na sve načine izbegavam bilo kakva putovanja. Iskustvo me je naučilo da su aerodromi, hoteli, konferencije i konferencijske sale te zvanični prijemi, apsolutno identični u svim zemljama i na svim kontinentima. A to znači - jezivo dosadni. Iz svih tih zaista bezbrojnih putovanja kao svetle tačke ostala su samo nekoliko prijateljstva sa duhovno bliskim ljudima, uglavnom piscima koje sam u dalekim zemljama i gradovima sreo.

Moram priznati da mi godine slave nisu ostale u naročito prijatnoj uspomeni, i da mi je duševni mir i zadovoljstvo donelo saznanje da je najzad to vreme prošlo. Naime, u vreme kratkotrajne slave neprestano sam se osećao kao bogat čovek među brojnim siromasima kojima ne možeš pomoći, pa makar im razdelio sve što imaš. Dakle - veoma neprijatan osećaj. Čak ako javno pokazuješ da ne ceniš previše svoju slavu i da je smatraš slučajnom, kao dobitak na lutriji, - niko ti ne veruje, i svi smatraju da se izmotavaš. I često postaju tvoji neprijatelji.

A prve godine posle dolaska na Zapad i mnogima sam se zamerio time, što nisam fizički uspevao da odgovorim na sva pisma kojima su me ljudi zasipali, niti da se zahvalim na svim knjigama koje su mi slali. Na žalost, moju slavu nije pratio i finansijski uspeh, te me je u Sjedinjenim Državama svaki politički ili ideološki oponent uvek mogao podsetiti na popularnu američku uzrečicu: "Kad si toliko pametan - što nisi bogat". Sve moje knjige su doživele veliki uspeh kod kritike i akademske publike, ali posvojoj prirodi nisu nikako mogle postati vosokotiražne. Zato i nisam mogao angažovati specijalnu sekretaricu da čita i odgovara na pisma, pisana na najmanje tri jezika. K tome treba dodati, da kao i mnogi ljudi koji žive od svog pera, i ja ne volim da pišem pisma, i smatram da je sa napretkom telefonskih komunikacija vreme epistolarne književnosti zauvek prošlo.

Kada neki ljudi pišu o mojoj navodnoj "legendarnoj prisebnosti duha" (S. Nikšić u "NIN"-u od 17. juna), ja se i opet osećam nelagodno. Niti sam ja sam izabrao svoju disidentsku sudbinu, niti ima moje zasluge u tome, što daleko više cenim ličnu nezavisnost i slobodu duha od bilo kakve karijere ili slave. Postoje u životu bitne i nebitne stvari. Sukobi sa birokratijom, koja u celom svetu i uvek poćednako reaguje na nezavisno mišljenje, zaista me previše ne uzbuđuje. Kao ni slava koju sam "uživao" nekoliko godina. Naravno da je dobro što u demokratskom društvu sukob sa moćnom državnom ili poludržavnom birokratijom vodi samo gubitku zaposlenja, a ne i u zatvor, kao što je slučaj u nedemokratskim uslovima. Ali čak ni to nije najbitnije.

A najbitnije je to, da čovek može osetiti mir i spokojstvo u duši tada kada ostaje na duže vreme sam sa sobom. Na primer u samici, koje se mnogi toliko boje i ne bez razloga. Jer, po svemu sudeći, samica je "smrt u malome". Svet se sužava i nestaje, a čovek ostaje sam sa sobom. Tek u takvim uslovima se može spoznati šta je bitno a šta nebitno u životu. Tek tada čovek shvata koliko su nebitni i površni - i potresi u karijeri, i slava, i političke ambicije u borbi i izgradnji "nove" države.

POGOVOR

ODANOST DUHOVNOM NEMIRU

Kada se danas vraćamo knjizi Leto moskovsko i drugim spisima Mihajla Mihajlova, vraćamo se problemima i iskušenjima i našeg vremena. Kada se ta knjiga bila pojavila daleke 1965. usledilo je mnogo toga - u prvom redu "slučaj", hapšenja autora, komplikacije u odnosima Jugoslavije i Sovjetskog saveza, lična Titova "intervencija" te, napokon, jedna zapečaćena sudbina. Pisac je otišao u zatvor, knjiga se našla u egzilu, gde je i bilo mesto za jednu takvu misao. I ta knjiga i kasniji spisi ovog mislioca su, međutim, postali svojevrsan test i za Zapad i za bezmalo svu našu inteligenciju. Zapad se našao pred dilemom - da li i dalje na neki način verovati u Titov "liberalni komunizam" i samoupravni socijalizam ili prihvatiti ideju da je komunizam svuda isti, da mu je priroda nepromenljiva, da se on ne može reformisati (stari Tokvil je govorio o sistemima u kojima su reforme početak njihovog kraja), već da će se on sam po sebi srušiti. Uz neke časne i značajne izuzetke, bezmalo se sva inteligencija kod nas ponela ravnodušno ili neprijateljski prema Mihajlovljevim idejama. To je važno i za onaj njen deo koji je imao nekakvu auru "disidentstva". Bilo kako bilo, Mihajlov je svojevremeno ostao usamljenik koji je na Zapadu, u liberalnim i istinski disidentskim krugovima - posebno među Rusima - potražio mesta za svoje ideje. Odan duhovnom, istinski intelektualnom nemiru, Mihajlov je zaista uvek išao jedan korak ispred

svoga vremena. Sam Solženjicin u trećem tomu svoga dela Arhipelag Gulag priznaje da je posle Mihajlovljevih tekstova razumeo genezu i prirodu ruskog komunizma. Naime, iz Mihajlovljevih spisa videlo se da se ne radi ni o kakvim "deformacijama" već da na samom početku stoji Lenjin, kao veliki arhitekta velikog inženjeringa uništavanja ljudi i naroda. U tom smislu valja priznati da nisu nikako slučajno nastale dve legendarne, pomalo i patetične fraze koje prate Mihajlova i njegovu misao - jedna je akademika A.Saharova koj je isticao Mihajlovljeve reči da je samo "sloboda domovina" i druga, da je Mihajlov "čovjek jedog drugog eona". Ove fraze, već legendarne kako je i moralo biti, iskazuju istinu o jednom životnom putu i jednoj nesvakidašnjoj neposustalosti intelektualnog nemira koji je istinska stihija nove misli. Neki podaci tog životnog puta ovde treba da budu samo još jedno prisećanje.

Rođen 1934. u Pančevu, u ruskoj emigrantskoj porodici, Mihajlov je u najranijim godinama posvedočio sve crte tipičnoga "apatrida", čoveka i mislioca koji ima više domovina ili nema ni jednu, ako to nije zamlja u kojoj prostori slobode ničim nisu ograničeni. Ipak, u našoj zemlji je duhovno izrastao kao mladi slavista koji će godine 1966. dopasti nevolja zbog svog viđenja Rusije i njenoga, kako se verovalo, planetarnoga eksperimenta. Nakon poznatog "slučaja", sledile su godine robijanja. Poslednji put je suđen 1974. - ukupno je odrobijao sedam godina - da bi nakon svega pošao na Zapad. Njegovo se delo formiralo u duhovnoj matici najkrupnijih problema, nastajale su studije o Dostojevskom, značajan spis Sloboda po Dostojevskom, Zamjatinu i Orvelu, zatim studija Niče i ruski neoidealizam ili druga, posebno važna, Povratak velikog inkvizitora. Pisana još na robiji, knjiga Nenaučne misli izazvala je veliko zanimanje, a za knjigu Planetarna svest sigurno se može reći da predstavlja krunu

Mihajlovljevog stvaralaštva. U svakom slučaju, nije jednostavno pobrojati stotine eseja i političko-filozofskih rasprava rasutih po listovima i časopisima širom sveta, te polemičkih osvrti i reagovanja. U svima se ipak može uočiti onaj pomniji intelektualni nemir koji rađa uvek novu misao, ona spremnost i to odmah i ovde, da se odgovori na svaki izazov u današnjem zaista nemirnom svetu. U svim se stekstovima prepoznaje mislilac koji se lako i sigurno ne može uklopiti u po poreklu prepoznatljive obrasce. Ta misao, izazovna i podsticajna, još uvek nije celovitije izučena, ali je nesumnjivo da je utisnula pečat jednom vremenu upravo svojom odanošću duhovnom nemiru koji je s pravom zaslužio najveću pohvalu svuda u svetu.

Nije jednostavno izložiti sistem Mihajlovljevih ideja, tim jer se tim poslom još niko nije celovitije bavio. U krugu ideja ipak se izdvaja ona, po našem viđenju, centralna ideja o "planetarnoj svesti" koja obuhvata najširi krug Mihajlovljeve misli. Ne radi se tu o ideji u uobičajenom političkom smislu ideja, već o jednoj viziji sveta u nastajanju, sveta opsednutog mitom o "kraju istorije". Iz zanimljivih razgovora sa Belom Jezerskom vide se dosta jasno obrisi te ideje, koja se najčešće javlja u vidu smelog paradoksa koji se uvek ne isčitava lako. Ne pati čovek u tamnici, glasi jedna od tih ideja-ključeva, zbog toga što je sledio svoje najintimnije misli i težnje, već zbog toga što ih nije još dublje i još doslednije sledio. I stoga nije nimalo čudno što se takva misao, sa takvim planetarnim dimenzijama, javlja najpre u mučnini i teskobi totalitarnih sistema. Tu se, po Mihajlovu začinje, i polako rađa jedna specifična religijska svest izvan svih postojećih religijskih sistema, svest o tome da će svet biti jedna država-zajednica, commonwealth naroda koji će otkriti mogućnosti zajedništva u različitosti, na temelju principa religio koji izvorno označava

jednostavnu čovekovu vezu s Tvorcem, sa smislom koji svakako postoji i koji čovek na zemlji traži. Mihajlovljev religio je zapravo veza - povezanost između čoveka i Boga, taj je pojam religijski šematizovan ali je oslobođen svake tradicionalne religijske ili konfesionalne uskosti i ograničenosti. On je jednako udaljen od poznatih grehova i padova, recimo istorijskoga hrišćanstva, ali i od utopijske nade bez obala, koja se ne temelji na realitetima sveta i čoveka. U tom smislu je Mihajlovljeva vizija po nečem bliska onom totalitetu, ukupnosti ljudskosti, što će personalisti iskazivati kao integralni personalizam u smislu formule za jedino moguće menjanje sveta. Tu buduću "idelanu državu" Mihajlov nikako ne zamišlja u stilu klasičnih i modernih utopija, duboko svestan da je priroda svih takvih utopija u osnovi totalitarna, i u tom smislu on je ubeđeni antiutopista i smeli borac protiv njenog totalitarnog duha, koji se kao što je poznato, najbolje manifestovao upravo u svim socijalnim utopijama sa njihovim vizijama o mogućem "raju na zemlji". "Nikada neće biti izgrađeno - kaže on i to naglašava - novo društvo", ljudi će, svaki čovek posebno, kao neponovljiva jedinka, sagledati istinu i ta će istina zahvatati ljude i svet i menjati ih. Nauka, tehnika i progres su - "štaka invalida" i famozni progres nije ništa drugo već "proizvodnja štaka a ne ozdravljenje". U tom smislu je planetarna zajednica moguća - ako se bude usmerila u pravcu koji se kod Mihajlova označava kao religio koje stoji nasuprot pogubnome ateizmu.

Ovaj će se najširi krug nadalje sve više pomerati prema problemu Rusije sa njenim iskustvom "menjanja sveta", prema problemima Istoka i Zapada, odbijanjem ili prihvatanjem iskušenja demokratije u duhu pluralizma, sve do jedne važne vizije hrišćanstva trajno oslobođenog famoznoga "duha vremena" i jednom zauvek okrenutog Hrista kao gospodaru Istorije u čijim se rukama nalazi i tajna "kraja" i daljeg nas-

tavljanja Istorije. Još dalje, taj se krug sasvim konkretno u Mihajlovljevim promišljanjima nanovo otvara, u sasvim prepoznatljivim manjim krugovima problema, kakvi su slovenofilstvo i zapadnjaštvo u svetlu današnjih nespokojnih traženja smisla istorije i na Istoku i na Zapadu. U tom smislu je možda najkarakterističniji njegov spis Povratak velikog inkvizitora, čije će ideje ovaj mislilac varirati često; mi ih srećemo i u njegovim knjigama ali i u kratkim tekstovima jednako. U pitanju je spis sa kojim je započeta čuvena polemika između Mihajlova i velikog pisca, koja je svuda u svetu - osim u našoj sredini - imala velikog ođeka. Zapazio je Mihajlov, prvi koliko je nama poznato, da se u političkoj publicistici velikog pisca sreću ideje koje će imati ključnu ulogu kasnije - danas je to skoro svima vidljivo, ali svojevremeno nije bilo tako. Bilo je to još 1980. godine kada se polemika sa Solženjicinom doživljava drugačije. U prvom redu valja pomenuti samu ideju nacionalizma. Ako je u vreme komunističkoga totalitarzma, recimo, i sam pojam nacionalizma mogao imati neku pozitivnu konotaciju - nacionalizam je bio jedan otpor komunizmu - nakon početka kraja komunističke ideologije, a kasnije i samog sistema, nacionalizma u svakom slučaju postaje sindrom na koji je Mihajlov s pravom ukazivao kao na tužnu sudbinu naroda u post-komunističkom periodu. Na istorijskom planu realizacije "ruske ideje", sablazan nacionalizma je dobijala konture sasvim prepoznatljivoga zla, čega nije bio svestan ni tako veliki pisac i svedok kakav je A.I. Solženjicin. "Sadašnja je marksistička ideologija - zapisuje Mihajlov tada - manje opasna od nacionalnoga autoritarizma". Tako intonirana polemika je izašla iz okvira uobičajenoga spora i dosegla do onih suštinskih problema čiji će se značaj mnogo kasnije otkriti u svim svojim dimenzijama. I otuda i sve primedbe koje Mihajlov upućuje Solženjicinu dobijaju u širini i značenju,

koje je zaista i ovoga puta planetarno vidljivo. U tom smislu Solženjicin, kaže Mihajlov, "hoće da vrati nazad istorijski razvoj", da ga skrene s puta permanentne demokratizacije i planetarizacije, "on uvećava snagu međunarodnoga totalitarizma". Solženjicin je u pravu kada odbija da dovede u vezu komunizam sa famoznom prirodom i duhom ruskog naroda - "Nesloboda, kao i sloboda, ne poznaje nacionalne osobenosti" kaže Mihajlov. Međutim, ako se već kaže i naglasi da je pod komunizmom stradao samo ruski narod, zaboravlja se jasna činjenica da je stradao, recimo, i to ništa manje, i tatarski narod. I tu je opet ono bitno u misli M.Mihajlova. Tu su na sceni ona iskušenja o kojima govori i glasovita "legenda" iz romana F.M.Dostojevskog. Tu će Mihajlov povući onu crtu koja se i danas ne opaža lako - "Na žalost, mnogo toga u političkim propovedima Solženjicina podseća na reči velikoga inkvizitora". Ima se na umu "samoograničavanje slobode" i nakana da je dovoljno samo promeniti ideologiju ali ne i strukturu autoritarne vlasti. Tako se krug promišljanja "ruske ideje" i kod Solženjicina zatovrio na svoj način onamo gde su ga bili otvorili, recimo, slovenofili - u prostorima neslobode, makar se ona ukrašavala svim crtama nekakve "ruske narodne istine" koja će biti jača od zapadnjačkoga duha pisanoga zakona. Veliki pisac i veliki svedok koji je i sam pohodio najdublji krug "komunističkoga mrtvoga doma" i sam je na neki način tako zatvorio taj krug. Ostao je sa svojom starijom Matrjonom iz čuvene novele. Inteligencija bi trebalo da traži - osnovna je Mihajlovljeva ideja - filozofsku istinu - i teološku istinu - o svetu i čoveku a ne narodnjačku, populističku istinpravdu-pravičnosť jer je ona prva istina sigurna garancija opstanka čovekovog kao ličnosti i mogućnosti nalaženja prostora čovekove slobode. Rusija neće imati "svoj osobeni put" odnosno, ako će ga imati on ne može biti drugačiji od

puta planetarizacije na kojem Mihajlov sagledava budućnosti sveta i čoveka.

Iz tog kruga promišljanja sledi novi, pominjani, krug problema savremenoga nacionalizma, a to je i središnja tema brojnih i važnih eseja, te polemičkih napisa M.Mihajlova. Taj je krug nama ovde i sada najzanimljiviji - ali i u današnjoj Rusiji - jer je upravo svojevrsni trijumf populizma dao zastrašujuće rezultate. Pomešalo se nacionalno i religijsko-religiozno, vera se izjednačava sa nacijom i obrnuto, a Crkva se sve manje snalazi u vrtlogu zbivanja jednoga sveta u nastajanju. I tu je Mihajlov sa svojim tekstovima sasvim jasan pa nije ni potrebno tumačiti ga. A ono što je A.I. Solženjicin recimo odgovorio, u svom eseju Naši pluralisti - gde se široko bavi delom M.Mihajlova - samo je potvrdilo potrebu novih promišljanja u jednom svetu u kojem se nacionalno nudi kao novi idol, kao nova ideologija. I jedva da je potrebno naglašavati koliko se i kako svi ti problemi zaista prelamaju u svim nemirima naše svakodnevice. Ideje i mitovi koje zapažamo u lepezi ideja i takozvane nove srpske desnice i nove srpske pa i južno-slovenske levice, najčešće su zakasnela istorijska ponavljanja i banalne repetitive onoga što je davno znano, na šta je recimo M.Mihajlov toliko puta ukazivao.

Kao disident Mihajlov je upravo doživeo i vreme tako dugo očekivanoga "sloma komunizma" i to njegove varijante u teoriji i u praksi koja je poznata kao ruski komunizam ili boljševizam. Taj je slom potvrdio sve njegove intelektualne dijagnoze - sva predviđanja o njegovome kraju ili početku kraja. Pomenuti model komunizma srušio se sam od sebe - ako se tako može reći - istrošio se u sebi jer i kao teorija i kao praksa nije ni obećavao neki duži istorijski rok trajanja. A to što se taj model rušio na neki "neprirodan način" kako se negde ističe, može se objasniti sasvim lako njegovim takođe

neprirodnim načinom nastajanja. I o tome u spisima M. Mihajlova ima dragocениh opservacija, uključujući tu i one sasvim kratke tekstove kakvi se čitaocu nude i u ovom izboru. To je bila sudbina jedne ostvarene socijalne utopije, ostvarene uvek izvan prostora slobode i bez istorijske perspektive, bez svesti o religio koja je - religio znači veza - kao princip delotvornija čak i od famoznih ekonomskih zakona u razvoju ljudskoga društva. Bez te i takve duhovne dimenzije i njegove zdrave projekcije zaigurno nema pravog kretanja napred.

Mihajlov je na vreme - među prvim disidentima - sagledao sve pogubne posledice nacionalizma kao sudbine naroda u periodu upravo nakon silaska komunizma sa istrijske scene. A to nije bio slučaj čak ni sa mnogim drugim disidentima, uključujući tu i neke Mihajlovljeve sledbenike.

O tome govore brojni Mihajlovljevi eseji posvećeni razvoju prilika na prostoru Jugoslavije, koja se kao država nije raspala zbog toga što je bila mnogonacionalna i mnogokonfesionalna država-zajednica, već zbog toga što nije bila demokratski ustrojena. To je pokazala brza "libanizacija" Jugoslavije, sa mogućnostima da nešto slično zadesi i Rusiju ako na vreme ne shvati značajnu istorijsku lekciju kakvu je ponudilo naše vreme. Slom komunističkog modela se nije obistinio kao tragedija. On se obistinio kao košmar - kao kaos u kome se nije jednostavno snaći. Mihajlovljeve dijagnoze su i tu bile bezmalo precizne, o čemu govore brojni njegovi tekstovi. "Osobenost XX veka nije u tragediji - sve su epohe znale za tragediju - već u košmaru, što će reći u negaciji same tragedije kao takve. Uz užas koji preživljavamo nadodaje se i odbijanje ideologije da prihvati njegovo postojanje" - kaže u jednom svom delu Alen Finkelkrot. To je upravo ono o čemu Mihajlov godinama govori. Ime te ideologije je nacionalizam a užas koji se oseća potvrđuje da u

tome nema mnogo herojskog-uzvišenog. Od vremena krstaških ratova nije bilo groznijeg i prljavijeg rata. Fenomenologiju i istoriju tog zla ispisuje u svojim osvrtima upravo M. Mihajlov, a ideologija nacionalizma se rađa u trajno tribalizovanoj svesti polu-intelektualaca, novih populističkih ideologa koji i kada nemaju - i najčešće i nemaju - nikakvu novu misao, potvrđuju istinu da sve prolazi ali da ideologije ne umiru lako.

Mnogi koji pišu o Mihajlovu skloni su da ga zajedno s njegovim delom nagrade još jednom legendarnom frazom. Naime, često se pominje legenda o večitom disidentu, piše se o večitom nepristajanju na konformizam bilo koje vrste. Mihajlovu ne priliče legende niti su mu potrebni mitovi, smisao njegovih spisa je u suprotnom - u stalnom egzocističkom naporu da nas od mitova i legendi oslobađa. Zapravo, umesto toga valja ponoviti da je on sa svojim delom valjan primer slobodne reči koja i druge oslobađa. To je i smisao njegove odanosti večnom duhovnom nemiru i intelektualnoj radoznalosti koja ne posustaje.

Mirko Đorđević

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA
MIHAJLA MIHAJLOVA

KNJIGE

LETO MOSKOVSKO

MOSCOW SUMMER

New York, Strauss and Giroux, 1965.

London, Sidgwick & Jackson, 1966.

MOSKAUER SOMMER

Bern: Schweizerisches, Ost Institut, 1965.

GESPREKKEN MET WODERNE RUSSISCHE SCHRIJVERS

Uitgeverij het wereldvenster - Baarn, 1966.

ESTATE A MOSCA 1964.

Roma: Volpe Giovannia Editore, 1966.

SOMAR I MOSKVA

Stockholm: Allbert Bonnier, Forlag, 1966.

ЛЕТО МОСКОВСКОЕ

Frankfurt/Main: Possev-Verlag, 1967.

(First appeared in micro form in Paris, 1965.)

VERANO EN MOSCU

Barcelona: Luis de Caralt, Editor, 1968.

ЛЈЕТО МОСКОВСКО

Novo Delo, Belgrade, 1990.

Delhi: National Academy, 1967.
Tokyo: Keisho Shobo, 1974.

RUSKE TEME

TEMATY ROSYJSKIE
Paris: Institut Literacki, 1966.

RUSSIAN THEMES
New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1968.
London: MacDonald & Co., Ltd., 1968.

GAS "TOTENHAUS" DOSTOJEWSKIS UND SOLSHENIZYNS
(delovi)
Pfaffenhafen/Ilm; Iimgau-Verlag, 1968.

RUSSISCHE THEMEN
Berne: Verlag Schweizerisches Ost-Institut, 1969.

БЕГСТВО ИЗ ПЕТОПТИ
Frankfurt/Main: Possev-Berlag, 1969.

Tokyo: Kinokuniya Shoten, 1971.

LA FUGA DALLA PROVETTA
Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1971.

UNDERGROUND NOTES
Kansas City: Sheed Andrews and McMeel, Inc., 1976.
London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
South Lee, Massachusetts: SBI Sound Editions, 1979.
New York: Caratzas Brothers, Publishers,

Second revised edition, 1982.

ПЛАНЕТАРНОЕ СОЗНАНИЕ
Ann Arbor: Ardis, 1982.

НЕНАУЧНИЈЕ МИСЛИ
London, Ontario, Canada, Zaria, Publishing, Inc., 1979.

POLEMIKE

RAZGOVOR O TEORIJI OTUĐENJA SA G. MILOVANOM
DILASOM

Frankfurt/Main: Possev-Verlag, 1972.
London: Nasa Rec, 1972.

POLITIČKI ČLANCI

Frankfurt/Main: Possev-Verlag, 1966.
London: Savez Oslobođenje, 1966.

ISTORIJSKA RAZMATRANJA

New York: Freedom House, 1966.

POLITIČKA DEMOKRATIJA I DUHOVNI SVET

POLITISCHE DEMOKRATIE UND GEISTIGE
REALITAT SONDERNUMMER
Vienna: Forum Ost, 1987.

ČLANCI

Stotine članaka M. Mihajlova objavljeno je u desetinama časopisa, zbornika i novina u Evropi i Sjedinjenim Državama.